

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2021 45(2)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diğer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Ferda Dönmez Atbaşı

Editör Yardımcıları

Özge Özkoç

Miriş Meryem Kurtulmuş

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarioğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Erkan Muniroğlu

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

8 Haziran 2021

Yaz 2021 45(2)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi
İletişim Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi
AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırőehir Ahi Evran Üniversitesi)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Wellesley College)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)

Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)
Nizam Önen (Mustafa Kemal
Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for
Human Development)
Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaő Üniversitesi)

İçindekiler

Yeni Sayıda... - 301

Araştırma Makaleleri

Marx ve Arendt’te Sosyal Olan: Fenomenolojik Bir Değerlendirme - 305
Seval Ünlü

‘Büyük Birleşik Kuram’ Olanaklı Mı?: Kapitalizme Geçiş Tartışmalarına Yeni Bir Bakış -329
Çağrı İdiman

Polislik Sosyolojisinin Eleştirisine Doğru: Hukuk, Şiddet ve Egemenlik - 367
Boran Ali Mercan

Çin Arktika’da: Arktika İpek Yolu - 389
Seriye Sezen

Meksika’nın “Bilinmeyen Kirli Savaşı”: Latin Amerika’da “İstisnai” Bir Örnek - 419
Ester Ruben - Onur Ağkaya

Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi - 449
Emirali Karadoğan

Kayıp Geçmişin Yetersiz İkameleri: İstanbul Ansiklopedisi’nin Hummalı Queer Arşivi - 495
Ezgi Sarıtaş

Kitap İncelemesi

Sivas Katliamı Yas ve Bellek - 533
Vahdet Mesut Ayan

Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi - 537
Engin Kılıçarslan

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 545

Yeni Sayıda...

Sevgili Mülkiye Dergisi okurları, dergimizin 2021 Yaz sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her zaman olduğu gibi, bu sayıda da sosyal bilimlerin farklı alanlarından makalelerle karşınızdayız.

Bu sayıda yedi araştırma makalesi yer alıyor. İlk makalemiz Seval Ünlü'nün kaleme aldığı "Marx ve Arendt'te Sosyal Olan: Fenomenolojik Bir Değerlendirme" başlıklı çalışma. Bu çalışma, sosyal olan ve politika ilişkisine bakıldığında iki temel hat olduğunu tespit ediyor ve Hannah Arendt ve Karl Marx'ın yaklaşımlarını bu iki temel hattın birer örneği olarak tanımlıyor. Ardından, iki yaklaşım arasındaki gerilimden yola çıkarak politikanın ve sosyal olanın, karşıtlık veya ikilik olarak kavranmasının neden olduğu kısıtlılıkları incelerken, insanî etkinliklerin, mevcut toplumda insanî gelişimi sakatlayan sosyalliği yıkıcı yönlerinden bağımsız ele alınamayacağını savunuyor.

İkinci makalemiz Çağrı İdiman'ın yazmış olduğu "Büyük Birleşik Kuram' Olanaklı Mı?: Kapitalizme Geçiş Tartışmalarına Yeni Bir Bakış" başlıklı çalışma. Makale, kapitalizme geçiş üzerine iki ana akım yaklaşımı – Ticarileşme Modellerini ve Demografik Modelleri, iki de Neo-Marksist yaklaşımı – Politik Marksizmi ve Dünya-Sistemleri Analizi'ni, incelerken her yaklaşımı beş ana ölçüte göre değerlendiriyor: 1. Varlıkbilimleri, 2. Yöntembilimleri, 3. Bilgibilimleri, 4. Kuramları ve 5. Tarihsel dönemlendirmeleri. Varlıkbilimi başlığı altında bu yaklaşımların kapitalizmin özgün niteliklerini nasıl belirlediklerini incelerken, yöntembilimiyle ilgili olarak özellikle kapitalizme geçiş için hangi 'çözümleme birimini' kullandıklarına odaklanıyor. Diğer yandan, bilgibilimi başlığı altında kapitalizmi nasıl tanımladıklarına ve kullandıkları kilit kavramlara değinirken, kuramsal çerçevelerini de kilit kavramlarını kullanarak özetliyor ve kapitalizmin 'itici-gücü' olarak neyi belirlediklerinin altını çiziyor

Takip eden makale "Polislik Sosyolojisinin Eleştirisine Doğru: Hukuk, Şiddet ve Egemenlik" başlığını taşıyor. Boran Mercan, çalışmasında, şiddet ve hukukun belirsizleştiği bir alanın polis memurları ve teşkilat sosyolojisiyle kavranamayacağını ileri sürüyor ve yasaı korumak adına yasa ihlali fenomeninin ancak *siyasal* bir kavrayışla otorite, iktidar ve egemenlik kavramlarıyla anlaşılabilceğini tartışıyor. Bunu gerçekleştirmek için, Schmitt, Benjamin ve Agamben'in düşüncelerinde polisin egemenlikle olan ilişkisini tartışıyor. Buna göre sokakta en alt

rütbeden polis memurlarının, gündelik yaşamda hukuku askıya alarak istisna halini açabilen ve yaşam hakkı üzerinde takdir yetkisi kullanabilen bir egemen iktidar imtiyazıyla donanmış oldukları tespitini yaparak, yaşam hakkının bu imtiyazı kısıtlayacak etkin hukuki mekanizmaların mevcudiyetini gerektirdiğini tartışıyor.

Dördüncü çalışma, Seriyeye Sezen'in kaleme aldığı "Çin Arktika'da: Arktika İpek Yolu" başlıklı makale. Bu çalışmada Arktika ülkesi olmayan ama Arktika'yla yakında ilgilenen, bölgede yatırımlarını, bilimsel araştırmalarını artıran, birçok Arktika ülkesiyle ilişkilerini güçlendiren Çin Halk Cumhuriyeti'nin bölgeye ilgisinin nedenlerini, bölgeden beklentilerini incelemeyi, açıklamayı ve beklentilerinin olabirliğini tartışmayı amaçlıyor. Bunun için önce Arktika'nın coğrafyası ve hukuki durumu betimlenirken, ardından, Spitsbergen Antlaşması ile Svalbard Takımadaları'nın yönetimi üzerinde duruluyor. Sonraki bölümde, Çin'in Arktika politikasının dayanakları inceleniyor, ülkenin Arktika'dan neyi, niçin istediği soruları yanıtlanıyor ve Arktika ülkelerinin Çin'in bu girişimine yaklaşımları özetleniyor. Son olarak, bölgenin karmaşık hukuksal/yönetimsel ve jeopolitik yapısı ile Arktika ülkelerinin yaklaşımları çerçevesinde Çin'in bölgeden beklentilerinin olabirliğine dair bir tartışma yapılıyor.

Sonraki çalışma makalemizin yazarları Onur Ağkaya ve Ester Ruben. "Meksika'nın "Bilinmeyen Kirli Savaşı": Latin Amerika'da "İstisnai" Bir Örnek" başlığını taşıyan çalışma. Bu makalede 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişinin, güvenlik güçleri tarafından işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğradığı bu dönemin, kirli savaş olduğu savunuluyor. Bu bağlamda, Meksika'da kurumların ve güvenlik politikalarının dönüşümleri ve göreceli olarak daha savunmasız olan muhalif grupların nasıl devlet şiddetinin hedefi hâline geldiği inceleniyor. Aynı doğrultuda, Meksika'da 1940'lardan itibaren ulusal ordu ve diğer güvenlik mekanizmalarının belirli dönemlerde âtıl kaldığı, 1960'lardan sonra ise ABD'nin, Meksika'ya uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik baskı ve yardım yapması sonucunda söz konusu kurumların modernize edildiği anlatılıyor.

Altıncı çalışma Emirali Karadoğan'ın kaleme aldığı "Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi" başlıklı makale. Çalışmada pandemi koşullarında çalışmak zorunda kalan alışveriş merkezi işçilerinin çalışma koşulları ve onlara yönelik

alınan önlemlerin niteliği analiz ediliyor. Bunun için öncelikle alışveriş merkezlerinde sunulan emeğin niteliği tartışılıyor ve ardından AVM çalışanlarına ilişkin yapılmış olan çalışmalar ile pandemi sürecinin genel çalışma koşullarına dair literatür taraması yapılıyor. Çalışmada daha sonra, alışveriş merkezlerinde çalışanlara dair alınan önlemler ve çalışma koşullarını tespit etmeye dair yapılmış olan alan çalışmasının bulgularının aktarımı ve analizi yapılıyor.

Son araştırma makalemiz Ezgi Sarıtaş'a ait ve "Kayıp Geçmişin Yetersiz İkameleri: *İstanbul Ansiklopedisi'nin Hummalı Queer Arşivi*" başlığını taşıyor. Çalışmada, Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi'nin* tarihin kıyısında kalanların hikayelerini yazmak isteyen araştırmacılarca sık sık başvurulmuş, toplumsal tarihyazımı için olduğu kadar popüler imgelemde de önemli bir metin olageldiği tespit edildikten sonra, *İstanbul Ansiklopedisi'nin* queer bir arşiv inşa ederken aynı zamanda arşiv kavramına içkin bazı çelişkileri abartıp dramatize ederek arşivi queerleştirdiği öne sürülüyor.

Son olarak iki kitap incelemesini dikkatinize sunuyoruz. İlki Vahdet Mesut Ayan'a ait ve "Sivas Katliamı Yas ve Bellek" başlığını taşıyor. Ozan Çavdar tarafından kaleme alınan Sivas Katliamı Yas ve Bellek adlı kitabı değerlendiriyor. İkincisi Engin Kılıçarslan'a ait ve Serdar Şahinkaya'nın kaleme aldığı *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi* adlı eseri değerlendiriyor.

Değerli okurlarımız her zaman olduğu gibi, Mülkiye Dergisi'nin elinizdeki bu sayısı da birçok kişinin gönüllü emeği sayesinde sizlere ulaşabildi. Buradan, Özge Özkoç ve Meryem Kurtulmuş'dan oluşan editöryal ekibimize, derginin eşgüdümünü yürüten Nurettin Öztatar'a, yayın kurulu-muza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve Dergimizin yayıma hazırlanmasında emeği geçen diğer herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür eder, keyifli okumalar dilerim.

Güzel ve umutlu bir yaz olsun...

Ferda Dönmez Atbaşı

Marx ve Arendt’te Sosyal Olan: Fenomenolojik Bir Değerlendirme

Seval Ünlü, Beykoz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-8641-8253, e-posta: sevalunlu@hotmail.fr

Özet

Sosyal olan, toplum (society) ya da topluluk yaşamıyla ilgili olanın (societal) ötesinde ekonomi, hukuk, politika gibi alanlara indiregenemeyecek, özerk bir alanı ifade eden modern bir olgudur. Sosyal olan ve politika ilişkisine baktığımızda iki temel hat ayırt edebiliriz: Birincisi politikanın özerkliğini vurgular ve sosyal olandan farkını öne çıkarır. İkincisi ise özerklik savının aksine sosyal olan ve siyasal arasındaki dolayım ilişkisine odaklanır. Birinci hattı temsil eden düşünürlerden biri olan Hannah Arendt, sosyal olanı, ne özel alanın ne kamusal alanın kendi varlığını koruyabildiği melez bir alan olarak tanımlar. Ona göre modern toplumlarda politikanın geri çekilişi ve kamusal alanın yitiminin başlıca sorumlusu sosyal olanın yükselişidir. Bu nedenle Arendt, sosyal olanı politikanın karşıtı olarak değerlendirir. İkinci hattaki temel kaynak ise Marx’ın sosyallik çözümlemesinden gelir. Marx’ta sosyallik iki yönlüdür: Hem insan ve doğa ilişkisinin tarihsel özelliklerinden bağımsız düşünülebilecek olan genel bir nitelik hem de modern kapitalist koşullar altında sermaye tarafından yönlendirilen bir olgudur. Bu iki boyutu birlikte düşünmek, sosyal olanın hem nesnel koşullar altındaki olumsuz özelliklerini tespit etmeyi sağlar hem de bunun zorunlu olarak böyle olmadığına dair olumsal bir yaklaşım sunar. Arendt’in sosyal olana odaklanan Marx eleştirisi, onun “fenomenolojik özcü” olarak nitelenen bakışına dayanmaktadır. Fenomenolojik özcülük, Arendt’in, politikanın fenomenal doğasını kanıtlamak isterken insani etkinliklerin her birine kendine has ve diğerleriyle karışmaması gereken bir alan tahsis edişini ifade eder. Nitekim Arendt’in diğer insani etkinlikler içerisinde politikaya özerk bir konum atfetmesi de bu bakışla bağlantılıdır. Buradan hareketle Marx’ın sosyal olan kavrayışını da onun yöntemini fenomenolojik açıdan çözümleyen düşünürlerden esinle ele almak mümkündür. Bu düşünürlere göre Marx’ın özellikle Kapital’de benimsediği yöntem, görüngüsel biçimlerdeki özü arayan (eidetic) fenomenolojik bir yöntemdir. Bu yöntem en açık şekilde, Marx’ın emeğin kapitalist sosyallik içinde aldığı biçim olarak tanımladığı soyut emek çözümlemesinde görülebilir. Bu çalışmada iki yaklaşım arasındaki gerilimden yola çıkarak politikanın ve sosyal olanın, karşıtlık veya ikilik olarak kavranmasının neden olduğu kısıtlılıklar irdelenecektir. İnsani etkinliklerin, mevcut toplumda insani gelişimi sakatlayan sosyallığı yıkıcı yönlerinden bağımsız ele alınamayacağı savunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Marx, Arendt, Sosyal Olan, Görüngü, El Birliği.

The Social in Marx and Arendt: A Phenomenological Assessment

Abstract

The social as a modern phenomenon, beyond society or societal, implies an autonomous space that cannot be reduced to other spaces such as economy, law, or politics. When we look at the relationship between the social and politics, we can distinguish two main lines: The first emphasizes autonomy of politics and differentiates it from the social. The second, contrary to the former, focuses on the mediation between the social and politics. Hannah Arendt, one of the thinkers representing the first approach, sees the social as primarily responsible for the retreat from politics and the loss of public realm in modern times. Marx's understanding of sociality is the source of the second line. In Marx, sociality has two aspects. On the one hand, it is a general quality of the relationship between human and nature that can be considered to be independent of historical specificities. On the other hand, it is a fact that is driven by capital under modern capitalist conditions. Considering these two aspects together allows us to state negative features of the social under objective conditions and to grasp it in a contingent manner that it is not necessarily as it is. Arendt's critique of Marx, which focuses on the social, relies on her methodology which is considered as "phenomenological essentialism". It refers to Arendt's assignment of proper space to each human activity that shouldn't interfere with others while seeking to prove phenomenal nature of politics. From this point of view, it is possible to examine Marx's conception of the social with inspiration from the thinkers who analyzed his methodology phenomenologically. According to these thinkers, the methodology that Marx adopted especially in *Capital* is considered eidetic phenomenology. This method can be seen most clearly in Marx's analyses of abstract labor, which Marx defines as the form that labor takes under capitalist sociality. In this article, based on the tension between two approaches, the limits caused by consideration of politics and the social as opposition or duality will be examined. It will be argued that human activities cannot be treated independently of dissocializing aspects that impair human flourishing in the current society.

Keywords: Marx, Arendt, The Social, Phenomena, Cooperation.

Giriş

“Emek vasıtasıyla insan nesneleşir ve nesne insanlaşır. Doğayı insanlaştırırken ve anlamları nesneleştirirken (gerçekleştirirken) insan bir insan dünyası oluşturur. İnsan bir dünyada yaşar (kendi yapıtlarının ve anlamlarının dünyasında), oysa hayvan doğa koşullarına bağlıdır” (Kosík, 2015: 181-182).

Sosyal, ekonomik ve siyasal konuların ayrı alanlar olarak araştırılmasına ve tartışılmasına alışık olsak da bu üçünü birbirine bağlayan zemininin başlı başına değerlendirilmesine pek sık rastlanmamaktadır. Sosyal olan (the social) şeklinde adlandırılan bu zemin, antropolojik bir özellik olarak insani biraradalığı ifade eden sosyallikten farklı olarak modern tarihsel bir olguyu ifade eder. Cisimleştirilmiş bir ifadeyle sosyal olan, ne toplumu (society) ne de topluluk yaşamıyla ilgili olanı (societal) adlandırır. Aksine sosyal olan, sadece ekonomi, politika, hukuk gibi alanlara indirgenemeyecek özerk bir alanı işaret eder.

Özerk bir alan olarak sosyal olan, ortaya çıkışını üç modern tarihsel fenomene borçludur (Fischbach, 2009: 41). Bunlardan ilki piyasa ekonomisinin doğuşuna paralel olarak kapitalist sanayinin gelişmesidir. İkincisi, geniş kitleleri kapitalist sanayi üretiminin ihtiyaç duyduğu şekilde üretim ya da savaşlar için seferber edebilecek ölçüde denetim ve yönetim gücüne sahip olan ulus-devletlerin gelişimidir. Üçüncüsü ise yoksulluğun, kapitalist modernleşmeden önceki dönemlerdeki gibi toplumun küçük ve marjinal bir kesiminin sorunu olmaktan çıkıp kendini kitlesel ölçekte göstermesi, yani sosyal bir sorun olarak ortaya çıkmasıdır. Sosyal olana dair özgün bir bakış getiren Hannah Arendt, özellikle bu üçüncü unsura vurgu yapar. Arendt (2013: 77-91), “sosyal olanın yükselişi”ni (rise of the social), kapitalist sanayi üretimiyle doğrudan ilişkilendirmeksizin modern dünyada yoksulluk sorununun kamusal nitelik kazanmasına bağlar. Ona göre sosyal olanın özerkliği, siyasal eylem ve kamusal alan aleyhine gelişmektedir. Bu yönüyle Arendt, sosyal olanı, modern dünyada siyasal eylem ve kamusal alana karşı bir tehdit olarak gören şüpheli bakışın kaynaklarından birini temsil eder. Bu şüpheli bakışın ardında özgür, iradi, tinsel, organik ve ortak eyleme dayalı olanın aksine sosyal olanın zorunluluğa dayalı, kısıtlayıcı, maddi, mekanik ve yönetsel olduğu görüşü bulunur (Fischbach, 2013; Fischbach, 2015: 30-31).

Sosyal olana dair bir diğer kaynak ise sadece kapitalist üretim ilişkileri altında değil, antropolojik bir özellik olarak da sosyallığe vurgu yapan Karl Marx’tır. Marx’ın sosyallik çözümlemesinin temelinde emeğe ilişkin iki unsur öne çıkar: Birincisi emeğin, insanın doğa ile arasındaki madde alışverişini yürüttüğü süreç

olarak tanımlandığı “antropolojik” (Renault, 2011: 23) boyutudur. Marx, Kapital I’de (2016: 181) emek sürecinin öncelikle “tüm belirli toplum biçimlerinden bağımsız olarak incelenmesi” gerektiğini belirtir. Tarihsel özelliklerinden yalıtıldığında “[...] emek süreci, [...], insanla doğa arasındaki madde alışverişinin genel koşulu olan, insan hayatının değişmez doğal koşulunu oluşturan ve dolayısıyla bu hayatın bütün biçimlerinden bağımsız, daha doğrusu, onun tüm toplum biçimlerinde aynı olan, amaçlı faaliyettir” (Marx, 2016: 187). İkincisi ise kapitalizmde emeğin, sosyal niteliğinden dolayı soyut emek biçimini almasıdır. Ne var ki bu sosyal nitelik, sermayenin, üreticilerin sosyal gücüne el koyması nedeniyle onlara kendi dışlarında bir özellik olarak görünür. Başka bir deyişle kapitalizmde insanların kendi emeklerinin sosyal niteliği, kendileri dışında, şeyler arasındaki ilişki olarak görünür (Marx, 2016: 82). Dolayısıyla Marx’ta sosyal olanın hem nesnel koşullar altındaki insani kapasiteleri geriletici özelliklerini hem de bunun zorunlu olarak böyle olması gerektiğine dair olumsal bir bakışın izlerini buluruz.

Arendt’in Marx eleştirisi, iki düşünürün sosyalliğe dair farklı yorumları çerçevesinde çözümlenmeye elverişlidir. Ona göre Marx, insanı, çoğulluğa dayalı eyleme kapasitesiyle değil, en az insani ve en biyolojik özelliğimiz olan emekle tanımlar (Arendt, 2013: 131-148). Burada Arendt, Marx’ın antropolojik emek tanımını temel almaktadır. Ardından Arendt (2013: 181,198), Marx’ı, modern toplumlarda siyasal eylemin varoluş koşuluna kast eden ve emek zihniyetiyle kuşatılmış bir sosyalliği benimsemekle eleştirir. Burada ise Arendt’in hedefinde, kapitalizmde insani emeğin aldığı genel biçim, yani soyut emek vardır. Öyleyse Arendt, Marx’ın emek kavramını, tarihsel özelliklerinden soyutladığı ve kapitalizme özgü tarihsel özellikleriyle tanımladığı katmanlı kullanımları arasındaki farkları dikkate almaksızın eleştirir. Oysa bu katmanlar, sosyal olanın siyasal boyutuna dair oldukça açıklayıcıdır. Arendt’in bu katmanları göz ardı etmesi, sadece Marx’ın emek anlayışını eksik yorumlamasını değil, genel olarak sosyal olanın dönüştürücü ve kurucu olan siyasal anlamını reddetmesini de beraberinde getirmiştir.

Arendt’in siyasallığı ve sosyalliği karşı karşıya koyan Marx eleştirisi, iki düşünürün farklı fenomenolojik yaklaşımları doğrultusunda ele alınabilir. Bir yanda Arendt’in, emek (labor), iş (work) ve eylemden (action) oluşan üçayaklı vita activa çözümlenmesinde tüm etkinlik türlerini kendine has bir alanda konumlandığı “özcü” (Benhabib, 2000: 123-124) fenomenolojisi bulunur. Arendt (2013: 88), bu yaklaşım doğrultusunda sosyal olanı “emeğin özel yaşamda sürgün oluşundan kaynaklanan engellemelerden” kurtuluşuna bağlar. Dolayısıyla sosyal olan, insani etkinliklerin kendine has alanlarını ihlal eden, ne kamusal ne de özel olan ama ikisini de yıkıma uğratan melez bir alandır. Diğer

yanda ise Marx'ın, bazı Marksist fenomenologlarca (Domarchi, 1946), (Nemeth, 1976), "görüngülerde açığa çıkan özü arayan" eidetic yöntemi yer alır. Arendt, en üstün insani kapasite olarak siyasal eylemi, Marx ise maddi varoluşun temelindeki gayri iradi ve zorunlu biraradalığı öne çıkarır. Bu çalışmada iki farklı fenomenolojik yaklaşım arasındaki gerilimden yola çıkarak sosyal olanın siyasal anlamı ve politikanın sosyal olanla ilişkisi ele alınacaktır. Politikanın ve sosyalliğin, karşıtlık veya ikilik olarak kavranmasının neden olduğu kısıtlılıklar irdelenecektir. Bu kapsamda niyet edilen, sosyal olandan geri çekilmeye yol açan ön kabullere karşı bir meydan okuma değilse de ikisi arasındaki ilişkiyi; sosyal olanın siyasal anlamını, siyasal olanın ise sosyal boyutunu daha açık ortaya koyma girişimidir.

Arendt'in Fenomenolojisi: İnsani Çoğulluğu Kanıtlama Yöntemi

Martin Heidegger'in öğrencisi olan Arendt, Edmund Husserl'le başlayıp Heidegger'le devam eden fenomenoloji geleneğinin bir devamcısı olarak görülebilir. Fakat bu devamlılık, aslında Heidegger'den ve genel olarak felsefe geleneğinden ciddi şekilde kopuşlar içeren özgün bir duruşu temsil eder (Turhan, 2002: 51-53). Bu kopuş, Arendt'in en temelde bir gerçek varlık (being) savı lehine görünümü aldatıcı ya da yanıltıcı olarak konumlandırılan bakışa karşıtlığıyla ilişkilidir (Arendt, 2018). Hem Husserl hem de Heidegger, fenomenal dünyayı bir aşkınlık fikriyle ilişkilendirir (Turhan, 2002: 56-57): Husserl fenomenolojik alanı, benliğin aşkın alanına indirger; Heidegger ise Arendt'e göre varlığı ontolojik-aşkın bir alanda görür. Arendt her ikisinin de "gerçek" varlığın (being) "yanıltıcı" görünüm (appearance) üzerinde üstünlüğe sahip olduğu, ikili dünya modeli üzerine kurulu metafizik hiyerarşinin tutsağı olduğunu düşünür (Turhan, 2002: 53). Kökeni Platon'un mağara alegorisine kadar götürülebilen bu hiyerarşi, eylemden kopuk düşünce ve düşüncesiz eylemler doğurur. Oysa bu dünyada varlık ve görünüm, hiyerarşik dereceler oluşturmaz, aksine örtüşür (Arendt, 2018: 41). Arendt, görüngüleri aldatmaca olarak gören bakışın, aynı zamanda modern dünyada politikayı değersizleştiren hatta yok etmeye yönelik totaliter rejimlerle bağlantılı olduğunu düşünür. Arendt, ardında herhangi bir gerçekliğin saklanmadığı, dünyanın fenomenal doğasını anlamının peşinden gider. Politikanın fenomenal yapısını ve aynı zamanda görüngülerin siyasal anlamını ortaya koymayı hedefler (Turhan, 2002: 53).

Bu çerçevede Arendt için siyasal fenomenolog demek yanlış olmaz: Ona göre siyasi şeyler kendini fenomenal olarak gösterir (Turhan, 2002). Siyasi alan Arendt için nesnelere değil, olgular ve görüngüler bütününden oluşur. Tek bir gerçeklik fikrine karşı kanıları (doxa) savunmak, görüngüleri önemsemekle yakından ilgilidir. Bu nedenle Arendt, kamusal alan için tiyatro benzetmesi yapar. Siyasal eylemin gerçekleştiği alan tiyatro sahnesi gibi açık ve aydınlıktır. Burada

herkes sahneyi kendi bulunduğu yerden görür ve kendi kanılarını bu konumdan üretir. Bu benzetme, aynı zamanda Arendt'in totalitarizmle ilişkilendirdiği tek bir yasa, toplumun ya da doğanın yasası gibi fikirlere karşıtlığını göstermesi açısından da önemlidir.

Kendini “bir tür fenomenolog” (Young-Bruehl, 2012: 620) olarak tanımlayan Arendt, üçayaklı etkinlikler kategorisi içinde eylemi, politikayı mümkün kılan insani bir yeti olarak değerlendirir. Bu yeti, kendini fenomenal olarak çoğulluk durumuyla gösterir. Başka bir deyişle siyasal eylemi mümkün kılan, insan olmak değil, dünyayı insanlar olarak paylaşmamızı sağlayan çoğulluktur (Arendt, 2018: 37). Arendt'in çoğulluğun modern toplumlardaki çoğulculuk veya çeşitlilikten farklı olarak kanaatlerin çoğulluğu olduğunu hatırlamak gerekir (Sezer, 2012). Arendt'in siyasal alana yönelmiş fenomenolojisinin merkezinde çoğulluk fikrinin yer alması, bu açıdan hiç de şaşırtıcı değildir. Arendt'e göre siyasal görüngüler, doğrudan insani çoğulluk durumuna bağlıdır. Çoğulluk, İnsanlık Durumu başlığının işaret ettiği gibi insanlık durumunun kendisidir (Turhan, 2002: 55-56). Çoğulluk, bir tür olarak insan olma konumunu paylaşmak açısından eşitlik ve aynı zamanda farklı ve benzersiz bireyler olma durumudur (Berktay, 2012: 52). Çoğulluk, ortak dünyayı paylaşma haline ve varlığın ancak kamusal dünyada gerçekleşebileceğine vurgu yapan bir kavram olarak varlığı ölüm karşısında konumlandırılan Heidegger'in tekbenci ontolojisine karşı bir yanıt olarak da düşünülebilir (Taminiaux, 1992).

Arendt'in politika kuramı, insanların en insani ve ayırt edici özelliğini, yani onların zoon politikon olduğunu ortaya koymak için çoğulluğu en tekil düzeyde dahi kanıtlamaya girişir. Arendt, çoğulluğu birey düzeyinde de kanıtlamak için “diyalojik benlik” açıklamasına başvurur. Buna göre insan, ancak başkalarının varlığıyla insani bir yaşam sürdürür ve bu durum yalnız bir insanın kendi iç konuşmasında da diyalojik olarak kanıtlanır (Arendt, 2005: 22-23). Çoğulluğu diyalojik olarak kanıtlayan bu durumu, “bir içinde iki olmak” diye adlandırır (Arendt, 2005: 22). Kendimizle baş başayken ve insanların oluşturduğu çoğulluktan uzakken bile bu çoğulluk durumunun belirtilerini taşıyız. Arendt için kendimizle, başkalarıyla konuştuğumuz gibi bir iç diyalog sürdürüyor olmamız, başka bir deyişle kamusal alandaki iletişim biçimini içsel olarak da taşıyor olmamız, siyasal olarak eyleme kapasitesini ve çoğulluğa dayalı insanlık durumunu doğrular niteliktedir.

Arendt'in siyasal fenomenolojisi, Husserl ve Heidegger'den farklı olarak, onun doğrudan görüngüler dünyasındaki insani eyleme, yani vita activaya (Arendt, 2013) odaklanmasını sağlar. Fenomenolojik bakımdan açıklamaya giriştiği insani etkinlikleri emek (labor), iş (work) ve eylem (action) olarak adlandırdığı üç

kategori altında inceler. Arendt'in emek kategorisi biyolojik yeniden üretim ve türsel olarak yaşamı sürdürebilmek için zorunlu olan her türlü etkinliği kapsar. İş ise dünyayı daha kalıcı kılmak için doğayı dönüştürerek yapılan etkinlikleri ifade eder. Arendt (2013: 135) bu ikisi arasındaki farkı bedenimizin emeği, elimizin işi diye belirtir. Eylem ise tamamen insani çoğulluktan türeyen bir etkinlik türünü ifade eder. Birlikte yani başkalarıyla yapılacak olan etkinlikler, dünyada tek bir insanın değil, insanların birlikte yaşamasından doğan etkinliklerdir. Eylem etkinliği en özgül biçimde politikada kendini gösterir; politika, ortak yaşamı ortaklaşa düzenlemek üzere gerçekleştirilen ve "anlamı özgürlük" (Arendt, 2005: 108) olan etkinliktir. Başka bir deyişle "siyasetin varoluş nedeni özgürlüktür ve özgürlüğün deney [ve tecrübe] alanı eylemdir" (Arendt, 2012: 199).

Yeryüzündeki insani varoluşu mümkün kılan bu etkinlikleri üç kategori altında inceleyerek Arendt, politikayı fenomenal olarak açıklama girişimine önemli bir içerik kazandırır. Eylem kategorisiyle Arendt (2013: 58), insanın en ayırt edici özelliğinin politikada kendini gösterdiğini ve bu nedenle de insanın en temelde zoon politikon yani siyasal hayvan olarak tanımlanması gerektiğini düşünür. Ona göre bu Aristotelesçi ifadedeki "siyasal" vurgusunun Batı düşünce geleneğinde Thomas Aquinas ile standartlaşarak "sosyallik"le karşılaşır oluşu, insan-hayvan yaşamının özgüllüğünün sadece sosyal biraradallığa indirgenmesine yol açmıştır (Arendt, 2013: 58-60). Arendt için insani varlığa özgü olan sosyal olmak değil, yeni başlangıçlar yapabilmek, iktidar kurabilmek, içinde birlikte ve uyum içinde eyleyebilecekleri, yani politika yapabilecekleri bir kamusal alan oluşturabilmektir. Arendt'in insanın siyasal bir hayvan olduğunu yani çoğulluğu fenomenolojik olarak kanıtlama çabası, "sosyal olan" (the social) eleştirisinde tüm açıklığıyla kendini gösterir.

Arendt'in insani etkinlikleri belli alanlarla tanımlayan ve bunları insani varoluşun temel kategorileri olarak gören fenomenolojik yaklaşımı Seyla Benhabib (2000: 123-124) tarafından "fenomenolojik özcülük" olarak adlandırılır. Benhabib bununla, her tür insani etkinliğin kendine has bir yeri olduğunu ve bunun korunması gerektiği fikrini ifade eder. István Mézsáros da (2010: 118) Arendt'in siyasal etkileşime uygun olduğu düşünülen ve "kamusal dünyanın yeniden keşfi" amacını taşıyan bir düşünce alanı ile "tam anlamıyla ekonomik alan" diye adlandırdığı bir alanı ikilik biçiminde karşı karşıya koymasını eleştirir. Mézsáros'a (2010: 130) göre "tamamen ekonomik alan" diye bir alan yoktur çünkü üretimin tarihsel olarak değişen maddi temelleri ve bu maddi temellere kök salmış olan özel sosyal biçimleri vardır. Benzer şekilde Hardt ve Negri (Hardt and Negri, 2019: 81), politik alanın özerkliğini, politik karar alma süreçlerinde ekonomik ve toplumsal yaşamın baskılarından ve toplumsal ihtiyaçlar alanından uzak tutulması gerektiğini işaret eden ve Arendt'in düşüncelerini de içine alan

tezlere işaret etmek için kullanırlar. İki düşünür politik alanın özerkliği savunusu karşısında bu alanın ve politik eylemin özerk yapılar olarak düşünülemediğini, aksine tamamen toplumsal ve ekonomik yaşamın katmanları içine gömülü olduğunu vurgularlar (Hardt and Negri, 2019: 81). Ateş Uslu (2020: 200-201) da politikanın toplumsal bütünlüğün bir parçası olduğunu; üretim ve yeniden üretim faaliyetleri ve bunlara sirayet eden sömürü ve tahakküm ilişkileriyle bağlantı içinde oluşup geliştiğini vurgular. Politik olanın maddi üretim ve yeniden üretim ilişkileri içinde oluştuğunda ısrar etmenin onu, ekonomik olana indirgemek anlamına gelmeyip, somut ve toplumsal bir süreç olarak ele alma gerekliliğini işaret ettiğini belirtir (Uslu, 2020: 206).

Arendt'in, ortak dünyanın yitimi ve yurttaşlar topluluğunu kitleye dönüşmesi karşısında yurtsuzlaşma deneyiminin fenomenolojisini yaptığı söylenebilir (Tekin, 2015: 217). Arendt siyasal kapasitenin insani varlığın en özgün ve en insani parçası olduğunu fenomenal olarak kanıtlamak isterken onu sosyallik durumuyla karşıtlığı üzerinden tanımlamaktadır. Arendt, sosyal olanı, moderniteyle birlikte insani etkinlik kategorilerindeki bir tür melezleşmeye bağlı olarak beliren bir tehdit olarak görür (Arendt, 2013: 77-91). Bu melezleşmenin kökeninde, yaşamın tüm alanlarını, kendi doğasına uygun olarak, zorunlulukları karşılamaya yönelik döngüsel etkinliklerle kuşatıp geçim derdiyle yönlendiren emeğe ilişkin zihniyetin kamusal bir nitelik kazanması yatar. Bu melez alan ne özel ne de kamusal alanın kendine özgü kalabildiği, aksine ikisini de yıkıma uğratan bir yükselişi ifade eder. Hanna Pitkin'in (1998) deyimiyle Arendt, sosyal olanı, her şeyi yutarak büyüyen bir canavara benzetir.

Arendt'in sosyal olana dair eleştirisi, onun fenomenolojik özcülüğünün en açık şekilde görüldüğü kavramsal uğraktır. Arendt'in salt politik sahne göz önünde bulundurulduğunda aralarında bir gerilim olmayan eşitlik ve özgürlük anlayışı, "zorunluluk" alanı da düşünüldüğünde bulanıklaşır (Türk, 2016). Arendt'in şüphelerinin temelinde, sosyal olanın, genel düzeyde insani etkinliklerin kendi sınırlarını aşarak diğer alanları işgal edecek denli büyümesine özel olarak da politikanın bastırılıp yerine mekanik, sadece işlevsel bir yönetim mantığının geçmesine dönük kaygı bulunur. Arendt için politikanın karşıtı sosyal olandır (Pitkin, 1998: 1-2), öyle ki Arendt, sosyal olanda birlikte eyleme yetisine ya da kuruculuğa dair hiçbir şey görmez:

"Toplum, sadece yaşamak uğruna karşılıklı bağımlılığın kamusal önem ve anlam kazandığı ve salt beka ile ilgili etkinliklerin kamusal yaşamda boy göstermesine imkân tanıdığı bir biçimdir, başka bir şey değildir" (Arendt, 2013: 88).

Sosyal olan, Arendt'in gözünde zorunlulukla özdeşleşmiştir. Bu zorunluluk, sadece yaşamı sürdürmenin gerekliliklerini değil, insanların zorunlu biraradılığı, yani "karşılıklı bağımlılığı" nı da ifade eder. Politika ise sosyal olanın aksine

zorunlu ve kaçınılmaz olanı değil, doğal olmayanı, insani faillikle kurulabilen ve dönüştürülebileni ifade eder. İnsani eyleme yetisi olumsaldır ve sonuçları belirsizdir. Sosyallik ise kendiliğinden ve döngüsel eyleme dayalıdır. Kaçınılmaz ve karşı konulmaz bir güçtür (Pitkin, 1998: 11). Arendt'in modern toplum eleştirisi, bu karşıtlıktan yola çıkarak, politikanın sosyal olan karşısında özerkliğini ve değerini geri kazanması çağrısında bulunur.

Arendt'in fenomenolojik özcülüğü, Marx'ın özgürleşim (emancipation) ile emek ve sosyallik arasında kurduğu ilişkiye tümüyle karşı çıkar. Arendt, üçayaklı etkinlikler kategorisinden yola çıkarak Marx'ı, iş ve emeği birbirine karıştırmakla eleştirir (2005: 79-80). Oysa emek bedenimizle cevap verdiğimiz zorunluluklar, iş ise elimizle ürettiklerimizdir (Arendt, 2013: 135). Marx ise modern dünyanın gereklilikleriyle kusursuz örtüşen bir şekilde emeğe aslında hiç sahip olmadığı bir üretkenlik atfetmiştir, onu insani etkinliklerin merkezinde olacak şekilde yüceltmıştır (Arendt, 2005: 80). Elbette Arendt'in Marx eleştirilerine dair birçok neden sıralanabilir. Ancak bu çalışmanın sınırları göz önünde bulundurulduğunda Arendt'in sosyal olana ve Marx'ın buna biçtiği role dair eleştirilerinde onun fenomenolojik özcülüğünün etkisine odaklanmayı sürdüreceğiz. O nedenle Arendt'in fenomenolojik özcülüğünden kaynaklandığını ileri sürdüğümüz bu eleştirilere, yine fenomenolojik olarak yanıt vermenin mümkün olup olmadığını araştıracağız. Bu çerçevede Marx'ı fenomenolojik bir gözlükle ele alan yaklaşımların kılavuzluğuna başvuracağız.

Fenomenoloji Gözlüğüyle Marx

1940'lı yıllarda Marx'ı fenomenoloji ışığında okumaya dair çalışmalar görülmeye başlamıştır. Buna zemin hazırlayan gelişmelerden biri Avrupa'da iki savaş arası dönemde Heidegger etkisinin yayılmış olmasıdır. Böylelikle genel olarak fenomenolojik okumalara yönelik ilgi artmıştır. Özellikle 1945'ten sonra nesnenin belirleyiciliğinde ısrarcı olan Marksist materyalizm yorumlarına karşı öznenin eylemini göz ardı etmeyen fenomenolojik Marx okumaları artmıştır. Özne ve nesneyi, tek taraflı belirlenim düşüncesine karşı çıkararak diyalektik olarak ele almaya yönelik yaklaşımlar, özellikle fenomenoloji geleneğinin "dünyada olma" (Nemeth, 1976: 241) haline bakışından beslenmeye başlamıştır. Şüphesiz bu artışta 1953'te Grundrisse'nin Almanca yeniden basımının etkisi de vardır (Uslu, 2018: 60) (Kosík, 2015: 169). Bu fenomenolojik okumalardan en önemli iki tanesi Tran Duc Thao (1946) (1986) ve Jean Domarchi'nin (1946) okumalarıdır. Ama onlarla başlayan bu yönelim 1960'larda hız kazanmıştır. Bu dönemdeki fenomenolojik Marx yorumlarının en önemlilerinden biri Karel Kosík'in Somutun Diyalektiği eseridir. Kosík'in özgün çalışması (2015), Hegelci ve Husserlci fenomenolojiyi harmanlama çabası olarak görülebilir.

Öncelikle Thao'nun temel yaklaşımını incelemeye başlarsak, bu yaklaşımın Husserl'in fenomenolojisi ile Marksist felsefe arasında yakın bir ilişki olduğu görüşüne dayandığını belirtmek gerekir. Tarihsel materyalizm, Husserl'in meşhur "şeylerin kendisine dönüş" ifadesini doğrularcasına dünyanın kendini bize gösterdiği bütünsel deneyime gönderme yapar (Duc Thao, 1946: 2). Thao'ya göre marksizmin klasik eserleri gerçekten de fenomenoloji açısından kabul edilemez olan ekonominin üstünlüğünü tanımlar (Duc Thao, 1946: 2). Buna göre üstyapı, "gerçek" ilişkileri ideolojik düzlemde yansıtan basit yanılısamalardır. Oysa fenomenolojinin özgünlüğü, tam olarak "insani varoluşun tüm anlamlarının değerini meşrulaştırmaktır" (Duc Thao, 1946: 2). Ama Marksizm sadece altyapının belirleyiciliği vurgusundan ibaret değildir. Thao'ya göre (1946: 3) ekonomik koşullara yapılan vurgu, nedensel bir belirlenimi değil, yaşantıyı, bu dünyadaki bir deneyim olarak tanımlayan gerekli sınırlamayı ifade eder. Üretici güçler tarafından değiştirilebilecek üretim ilişkileri öngördüğünden ve bu da ancak mücadele yoluyla mümkün olduğundan üstyapının özerkliği de söz konusudur.

Domarchi de Marx'ın terminolojisinin görüngüler ve öz arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmaya elverişli olduğunu savunur. Bu yöntemin özelliği, görüngüleri sadece betimlemenin bir aracı olarak görmemesidir. Aksine görüngüler, özün bir ifadesi, özün kendisini dile getirdiği, açığa vurduğu şeyler olarak yorumlanır. Kapital'deki "değer biçiminin kendini açığa çıkarması", "metanın dönüşümü" gibi ifadeler bu açıdan oldukça önemlidir. Bu ifadeler Domarchi'ye göre, aynı Husserl'deki gibi Marx'ın, "şeylerin görüngülerinde onların anlamını bulmak için şeylere dönüş"le ilgilendiğini gösterir. Domarchi özellikle Kapital'in ilk bölümünün fenomenolojik bir biçimde yapılandırıldığına dikkat çeker. Marx Kapital'de Husserl'deki öze indirgeme (eidetic reduction) yöntemine benzer bir yol izlemiştir (Nemeth, 1976: 242). Husserl'in öze indirgeme yönteminde, bir nesnenin doğal özelliklerini ayraç içine almayı ifade eden, epoché denilen zihinsel bir işleme başvurulur. Bu işlem, saf olana yani öze ulaşabilmek için olgu ve özü birbirinden ayırmayı öngören bir indirgeme yöntemine dayanır. Böylece doğal bakışla bilineni, yani olguyu ayraç içine alıp bir kenara koyabiliriz. Ayraç içine alma, yadsımadan farklı olarak bu işlemden sonra geriye kalanı, yani özü bulmaya yöneliktir. İşte Marx, özü ortaya çıkarmaya dönük benzer bir indirgeme yöntemine başvurarak bir şeyin ekonomik anlamının kapitalist dünyada nasıl meta biçiminde görüldüğünü anlatır (Domarchi, 1946: 159).

Domarchi'nin Kapital'de gördüğü öze indirgeme yöntemini, meta ve soyut emek arasındaki ilişkinin açıklandığı bölümden daha iyi gösterecek bir örnek daha bulmak zordur (Nemeth, 1976: 242). Marx, Kapital'de herhangi bir ürünü tüm doğal özelliklerinden yani kullanım değerine ilişkin özelliklerinden soyutlamayı önerir (Marx, 2016: 52):

“Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metaların yalnızca bir tek özelliği, emek ürünleri olmaları kalır. Ama emek ürünü bile elimizde dönüşüme uğramış bulunur. Emek ürününü kendi kullanım değerinden soyutladığımızda, onu, meta cismini kullanım değeri yapan maddi unsur ve biçimlerinden de soyutlamış oluruz. Emek ürünü artık masa ya da ev ya da iplik ya da başka bir yararlı şey değildir. Tüm duyusal özellikleri yok olmuştur. O artık marangoz emeğinin ya da yapıcılık emeğinin ya da eğirmecilik emeğinin ya da herhangi bir başka üretici emeğin ürünü de değildir. Emek ürününün yararlı olma özellikleriyle birlikte, emeklerin bunlar aracılığıyla ortaya konan yararlı olma özellikleri de yok olur; dolayısıyla, bu emeklerin farklı somut biçimleri de yok olur, bunlar artık birbirinden ayırt edilemez olur; hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenir.”

Kapitalist toplumda metaların değeri saklıdır; bu değer kendini öylece açığa vurmaz ama başka biçimlerde ortaya koyar. İnsanlar arasındaki ilişkiler kapitalist toplumda meta dolayımıyla gerçekleşir. Bu durumda insanlar metaları kendi emeklerinin ürünü, diğer insanları da üreticiler olarak görmezler. Bu nedenle Marx, “[Emeğin], ürünlerini kendi eseri olarak kavraması ve kendi gerçekleşme koşullarından koparılmışlığını bir sakatlık, bir zor eseri, bir şiddet eylemi olarak değerlendirmesi muazzam bir bilinçtir” (aktaran Kosík, 2015, s. 166) demiştir. Kapitalist üretim biçiminde emeğin değer üretici karakterini ortaya koymak için Marx, kendini metalarda ortaya koyan emeğe, soyut emek der. O nedenle soyut emek şeklinde kavramsallaştırma, kapitalist bir toplumdaki şeyler ve insanlar arasındaki ilişkilerin görüngülerinden yola çıkarak bu görüngülerde kendini açığa çıkaran özü, yani değeri açıklamaya yarayan bir genelleştirme olarak okunabilir. Dolayısıyla her öz, onu açığa vuran bir dizi görüngüye denk gelir (Nemeth, 1976: 242-243).

Thao ve Domarchi'nin yaklaşımları bu alandaki tartışmaları oldukça canlandırmış olsa da onların düşünsel mirasını doğrudan sürdüren 1960'larda bir Doğu Bloğu düşünürü olan Karel Kosík olmuştur. Kosík, Thao ve Domarchi'ye olan entelektüel borcunu kabul etmekle birlikte onları üstü örtük olarak Marksist iktisadın felsefesi temellerini yeterince iyi görememekle eleştirir (Nemeth, 1976: 243) (Kosík, 2015: 144). Ona göre Kapital'in farklı yorumları farklı yollardan Kapital'in iktisadi boyutunu felsefi boyutundan ayırarak birbirine karşı kayıtsız olan bir bilim ve bir felsefe sonucuna ulaşır. Kosík'e göre, kendisinden önceki fenomenolojik Kapital okumalarında sorunlu olan, fenomenolojinin Kapital'de eksik olduğu düşünülen felsefi boyutu tamamlamak üzere devreye sokulmuş olmasıdır. Bu şekilde Marksist ekonomi politiğin kapsamlı bir nesnel fenomenolojisine döneceği umulmuştur (Kosík, 2015: 144). Oysa Kosík'e göre iktisat ve felsefe ilişkisi Kapital'in kısmi bir veçhesi değil, onun inşasının özgül ilkesidir (Kosík, 2015: 142). Başka bir deyişle ancak iktisat ve felsefe ilişkisi

Kapital'in dinamosu olarak düşünülduğünde onun özüne ve özgüllüğüne ulaşılabilir.

Kosík, öz ve görüngü arasındaki diyalektikten yola çıkarak görüngüler dünyasını sözde somut olarak adlandırır. Ama Kosík, sanki Arendt'in ikili dünya modeli eleştirisine yanıt verircesine öz ve görüngünün, Platonculukta veya Hristiyanlıktaki gibi yalan ve gerçek gibi bir ikiliği ifade etmediğini belirtir (Kosík, 2015: 14). Ona göre gerçeklik, görüngü ve özün birliğidir. Soyut emek, hiçbir şekilde bir idea ya da sahte gerçekliğin karşısındaki asıl gerçeklik değildir. Soyut emek, kapitalist toplumda değer kaynağını işaret etmenin yoludur ve varlığı tamamen somut emeğe bağlıdır. Ondan ayrı, ondan kopuk ve ondan daha gerçek değildir (Nemeth, 1976: 245). Kosík'in yorumundan yola çıkıldığında Kapital, toplumun diyalektik bir betimlemesi değildir. Kapital daha çok kapitalist toplumun diyalektik işleyişinin fenomenolojik betimlemesidir (Nemeth, 1976: 244).

Marksist fenomenologları takip ettiğimizde Marx'ın, emekten yola çıkarak kapitalizm öncesi ve kapitalist sosyalliğin fenomenolojik anlamını incelediği söylenebilir. Aslen kapitalizme özgü olmayan ama kapitalist koşullar altında örgütlenmiş sosyalliği kavramak için, soyut emeği kavramak oldukça önemlidir. Soyut emek, mübadele edilmek üzere üretilmiş metaların birbiriyle değiştirilmesini mümkün kılan en temel niteliği, yani hangi biçimde icra edilmiş olursa olsun tüm metaların insan emeği özüne sahip olmasını ifade eder. Kapitalist toplumlarda meta dolayısıyla gerçekleşen sosyal ilişkilerin bireylere kendi eylemelerinden bağımsız görünmesi, kendini mübadele değerinde açığa vuran soyut emekten kaynaklanmaktadır. Emek, her zaman var olmuş olsa da ancak kapitalizmin ücretli emeği genelleştiren ve çalışma etkinliğini homojenleştiren koşulları altında soyut emekten bahsetmek mümkün olmuştur (Renault, 2011: 23). Burada Marx'ın emek kavramını çok katmanlı kullanışı dikkati çekmektedir. Duc Thao, Domarchi ve Kosík'le örneklendirdiğimiz fenomenolojik Marx okumalarının en önemli katkılarından biri, şüphesiz Marx'ın kavramları kullanımındaki bu katmanlara dikkat çekmesidir. Bu bağlamda sosyalliği, kapitalist tarzda meta üretiminin bir sonucu olarak hem sermaye tarafından biraraya getirilmiş hem de sınırlandırılmış bir yapı olarak kavramak, onun sabit, değişmez ve kategorik olarak siyasal eyleme tehdit olmadığı savını kabul etmeyi gerektirir.

Arendt'in modern toplumlar özelinde politikaya karşı bir tehdit olarak gördüğü sosyal olan, Marx'ta insanların emek süreci içinde tarihsel özelliklerinden yalıtılarak ele alınabilecek olan genel bir özelliktir ve Arendt'teki gibi kategorik olarak olumsuzlanmaz. Ancak Marx'ın sosyal olana dair eleştirisi, kapitalist

üretim koşulları altında çalışma etkinliğinde kendini gösteren sosyal yetilerine, sermaye tarafından el konulması bağlamında ortaya çıkar. Marx (2016: 309), “[s]ermayenin genel ve zorunlu eğilimleri ile bunların görünüm biçimleri”nin birbirine karıştırılmaması konusunda bizleri uyarır. Bu uyarı, olguları görüngü ve öz birlikteliği çerçevesinde ele alma gerekliliğini hatırlatırken sosyal olanın da bugünkü nesnel koşullara mahkûm olmadığını ima eder. Bu çerçevede, sosyal olanın politikaya bir tehdit olmasının ötesinde ve aksine, nasıl bir siyasal boyutu olduğunu ele alabiliriz.

Sosyal Olanın Siyasal İçeriği

Marx’ı fenomenolojik gözlükle ele alan yaklaşımların sunduğu araçlarla Arendt’in sosyal olan çerçevesinde sorunsallaştırdığı, Marx’taki sosyallik anlayışına bakabiliriz. Bunun için Kapital’deki “El Birliği” başlığı altında ele alınan bir vurgu, özellikle aydınlatıcıdır. Marx burada, belirli bir emek-zaman gerektiren bir işin birlikte, üretken faaliyetler birleştirilerek yapılmasıyla, farklı bireyler tarafından ayrı ayrı yapılması ya da aynı kişi tarafından ardıl şekilde yapılmasının, üretkenlik anlamında farklı sonuçlara yol açtığını söyler. Çok sayıda gücün birleşmesiyle ortaya çıkan yeni güç potansiyeli, tekil güçlerin ayrı ayrı çıkaracağı toplam üründen daha fazlasını sağlar. Birlikte iş yapmaktan çıkan üretkenliğin nedenini Marx (2016: 318) şöyle ifade eder: “Bunun nedeni, insanın, doğası gereği, Aristo’nun düşündüğü gibi politik değilse bile, her durumda toplumsal bir hayvan olmasıdır”.

Bu alıntının bize söylediği temel düşünce, politikanın ve sosyalliğin birbirinin zıttı olduğu ya da aslolanın sosyallik olduğu değildir. Buradaki temel düşünce, sosyalliğin kendiliğinden, gayri iradi bir şekilde oluşmuş olsa da kurduğumuz insani dünyanın temeli olduğudur. Dolayısıyla siyasal bir toplulukta kendini gerçekleştirmeyi mümkün kılan edimler, ancak sosyal varlıklar olma özelliğimiz üzerinde yükselebilir. Şüphesiz bu, Arendt’in zorunlu biraradalıkla ilişkilendirdiği sosyallik tanımıyla örtüşmektedir. Öte yandan söz konusu alıntının işaret ettiği düşünce, Marx’ın sosyalliğe yüklediği siyasal anlam, yani insani dünyanın temeli olmak anlamında Arendt’in politikayla iç içe geçmemesi gerektiğini savunduğu özcü sosyallik anlayışının tam zıttıdır. Sosyallik, üretken etkinliğin temelinde yer alır ama bu, onun insani bir müdahaleye uğrayamayacağı anlamına gelmez. Aksine, sosyalliği kar odaklı bir şekilde örgütleyerek kapitalizm, tam da böyle bir müdahalede bulunmaktadır. Marx, Kapital I’in “Fabrika” bölümünde (2016: 403-404) “[h]er yerde olduğu gibi, burada da, toplumsal üretim sürecinin gelişmesinin sonucu olarak artmış üretkenliğin, bu gelişmenin kapitalist tarzdaki sömürsünden doğan artmış üretkenlikten ayrılması” gerektiği konusunda uyarır. Marx ayrıca, “El Birliği” bölümünde, biraraya getirilip “toplum bir güç

halinde eriyip kaynaştırılan” (Marx, 2016: 318) işçilerin, denetim ve gözetime tabi tutulmasından bahseder. “Bundan dolayıdır ki, yaptıkları işler arasındaki ilişki, işçilerin karşısına, düşünce düzeyinde plan olarak, pratik düzeyde kapitalistin otoritesi olarak, onların faaliyetlerini kendi amacının boyunduruğu altına alan yabancı bir iradenin iktidarı olarak çıkar” (Marx, 2016: 323). Kapitalist, işçilerle tek tek sözleşme imzalar ama onları belli bir düzen ve disiplin içinde biraraya getirerek onların birlikte üretiminin faydasını da kullanır. “Kapitalist, 100 işçiyi, bunları el birliği içine sokmadan çalıştırabilir. Bundan dolayı, kapitalist 100 bağımsız emek gücünün değerini öder; ama bu 100 kişinin birleşik emek gücü için ödeme yapmaz” (Marx, 2016: 324). Üstelik bunu kendi marifetiymiş gibi sunar. Sosyalliği son derece sosyalliği yıkıcı (désocialisant) ve ayrıştırıcı bir şekilde örgütler. Marx burada yeniden fenomenolojik bir ifadeye başvurarak şöyle der: “Emeğin el birliği yoluyla gelişmiş olan sosyal üretici gücü nasıl sermayenin üretici gücü olarak kendini gösterirse, el birliğinin kendisi de, kendi başına faaliyet gösteren bağımsız işçinin ve hatta küçük ustanın üretim sürecine karşıt düşen, kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi olarak görünür” (Marx, 2016: 181).

Franck Fischbach’ın (2015: 153-157) dikkat çektiği üzere kapitalizm, el birliğinden doğan ve sosyal olan türsel gücü, tarihsel olarak eşi görülmemiş şekilde hızlandırmıştır. Fakat aynı zamanda bu gücü ele geçirmiş ve kendine mal etmiştir. Emekçi bu süreç sonucunda üretimin entelektüel gücünden ayrılmıştır. Kapitalizm; mekânı, zamanı ve sosyalliğimizi kar doğrultusunda örgütler. Sosyalliğimizi, ötekiyle olan ilişki biçimimizi sosyalliği yıkıcı (désocialisant) biçimde kendine mal eder. Öyleyse bu gücü geri kazanmak, başlı başına siyasal bir meseledir. Dolayısıyla sosyalliğimizden kaynaklı süreçleri siyasal eylemin karşısına koymak, aslında siyasal eylemi ilgili olduğu şeyden koparmak anlamına gelmektedir. Politikayı mümkün kılan çoğulluk, Arendt’in vurguladığı gibi ötekiyle, diğer insanlarla birlikte olma üzerine kuruluysa, ötekiyle ilişkilerimizi iş birliğine, dayanışmaya dayalı örgütleyebilmekle doğrudan ilgilidir. Öyleyse politika sosyalliğimizin örgütlendiği üretim süreçlerinin kategorik olarak dışında tutulamaz. Sadece bu süreçlerden ibaret değildir ama bir etkinlik alanı olarak bunun dışında, ötesinde ya da üstünde de değildir.

Arendt’in sosyal olanı, siyasal eylemin karşısına koyan fenomenolojisinde sosyallik, politikanın aksine insani bir yapı, özgün insani eylemin bir ürünü değildir. Aksine, insanın en hayvani özelliklerinin bir ürünüdür. Şüphesiz birarada olma biçimi olarak sosyallik insanlara özgü değildir ve hayvanlarla ortak bir özelliğimizdir. Öte yandan Arendt’in siyasal açıdan insanı eylem kapasitesini gerçekleştirmeye uygun olarak gördüğü topluluk yaşamının temeli, bu “fiziksel ve organik” olan biraradalık düzeyidir (Fischbach, 2015: 180). Fakat Arendt’in

fenomenolojik özcülüğü, zorunluluğa dayalı sosyalliğin, siyasal topluluğun temeli olabileceği fikrini baştan reddeder. Başka bir deyişle Arendt, sosyal olanı siyasal olanın karşısına koyarak sosyalliği insani eylemle oluşturulmamış, fiziksel ve organik “sadece biraradalık” düzeyiyle eş tutar.

Arendt, sosyal olan ve zorunluluk, karşı konulmazlık gibi kavramlar arasında mutlak bir ilişki kurmaktadır. Kosík’in (2015:157) ifadesini ödünç alırsak Arendt’te sosyallik “insanın içinde mahsur kaldığı bir mağara” gibi yorumlanır. Kosík, sosyalliğin insanın içinde mahsur kaldığı bir mağara olarak yorumlanmasının praksi ölüden bir yaklaşım olduğunu düşünür. Sosyallik ya da Arendt’in deyimiyle sosyal olan, insani eylem kapasitesiyle diyalektik bağı kesilerek ele alınmaya başlandığında gelinen nokta, buranın dönüştürülemez ve müdahale edilemez olduğu düşüncesidir. Oysa sosyallik, insani özgürleşim doğrultusunda üretken güçlerimizin örgütlenebileceği bir zemindir. Özgürleşmiş dolayısıyla sermaye egemenliğinden kurtarılmış bir sosyallik örgütlemek, kesinlikle siyasal eylemi gerektirir ancak bunu emek sorunsalını dışarda bırakarak gerçekleştirmek mümkün değildir.

Marx gibi Kosík de (2015: 185) emeği, zorunluluk ve özgürlük diyalektiği altında inceleyerek emeğin, yaşamsal zorunluluklar alanına dahil olduğunu onaylar. Ancak zorunluluk olan ve olmayanın taşlaşmış kategoriler olmadığını, aksine tarihsel olduğunu belirtir. Zorunluluğun baskısıyla belirlendiği dolayısıyla karşılanması kişinin varoluşunu desteklediği ölçüde, gerçekleştirilen edim emektir. Dolayısıyla aynı etkinlik, varoluşun zorunlu bir önkoşulu olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine göre emek kategorisinde ya da dışında yer alabilir. Dolayısıyla emek ve emek olmayanı ortaya konduğu belirli bir tarihsel biçimiyle ayırmak, onu mutlaklaştırmaya yol açar. “Bilinç bu bölünmenin tutsağı oldukça, tarihsel karakterine dikkat etmeyecek ve emek ile özgürlüğü, nesnel etkinlik ile hayal gücünü, teknoloji ile şiiri insan güdüsünü tatmin etmenin iki bağımsız yolu olarak karşı karşıya getirecektir” (Kosík, 2015: 187).

Arendt’in insani bir dünya kurmadaki en ayırt edici özelliğimiz olarak belirttiği siyasal eylem yetisi, yaşamsal zorunlulukları örgütlerken de sahip olduğumuz bir güçtür. Yaşamsal ihtiyaçları olan insanlarla siyasal eylem yetisinde bulunabilenler iki ayrı bedende bölünmüş değillerdir. Öyleyse insani yaşamın tüm etkinlik alanları, yaşamsal ihtiyaçları olan varlıklar olarak bu dünyada birarada yaşıyor olma gerçekliğimiz üzerinde yükselir. Arendt’in sosyal olanda gördüğü tehlike, gayri iradi biraradalık düzeyi olarak sosyalliğin birlikte ve uyum içerisinde eyleme alanlarımıza galebe çalmasıdır. Oysa sosyal olandaki tehlike, emeğin kapitalist eğilimler doğrultusunda, sosyalliği yıkıcı şekilde örgütlenmesinden kaynaklanmaktadır. Sosyal güçlerimizin bize bu kadar

dışsal hale gelmesiyle yitirdiğimiz kamusal bilincini ve sağduyuyu yeniden sahiplenmek için sosyal olandan başka, kendine özgü konuları ve iletişimsel yordamları olan, sosyal gerçekliğin diğer görüngülerinden bağımsız, sadece bazılarımızın deneyimleyebileceği özel, ideal ve kurtarılmış bir alanımız bulunmamaktadır.

Sonuç

Arendt'in insani etkinlikleri kendine özgü bir alanla tanımlayan fenomenolojik özcülüğü, onun modern toplum eleştirisinin temeli olarak görülebilir. Arendt, emeğe özgü döngüsel ihtiyaçlara cevap vermeye yönelik bir etkinlik tarzının, modern dünyada, esas olarak siyasal eylemin alanı olan kamusal alanda varlık kazanmasını, başlı başına bir tehdit olarak görür. Sosyal olan olarak adlandırdığı bu tehdit, biyolojik ve doğal zorunluluk olarak gördüğü ekonomik etkinliğin piyasa denen ölçeğe ulaşmış olmasının yanı sıra toplumun, aynı hane ekonomisi gibi yönetilmesinden kaynaklanır (Pitkin, 1998: 12). Sosyal olan, mekanik bir yönetim etkinliğiyle özdeşleştirilirken politika, insani failliğin gelişip serpilebileceği ortaklaşa etkinliğin kendine özgü alanı olarak konumlandırılır. Böylelikle Arendt, sosyal olanı politika karşısında hakir görececek bir dizi çağdaş yaklaşımın öncüsü sayılır.

Arendt'in fenomenolojisi, politikanın fenomenal doğasını kanıtlamaya çalışırken, görüngülerin siyasal anlamlarına öylesine odaklanır ki kendi yaptığı ayrımlar, görüngülerin çeşitli bileşimlerinden ya da soyutlamalardan doğan anlamlarına karşı duyarsız kalır. Arendt'in fenomenolojik özcülüğü, fenomenolojinin anlamını siyasal eyleme yöneltirken bununla kısıtlar hale gelir. Öyle ki fenomenoloji, en üstün insani eylem olarak insanlık durumunu açıklamanın yegâne yöntemidir. Arendt'in sosyal olana dair uyarısı kesinlikle yerindedir ancak o, sosyal olanın sosyalliği yıkıcı (désocialisant) hale getirmesini, kapitalizmin sosyal güçlerimizle el koymasıyla asla ilişkilendirmez. Böylece sosyal olan, kategorik olarak politika karşısı ve siyasal eylemle dönüştürülemez bir alan olarak kalır.

Arendt'in sosyal olana atfettiği pek çok özellik, aslında Marx'ın sosyallik anlayışında da bulunabilir. Sosyal olan, temelde zorunluluk alanında ve insanların seçmeden içinde oldukları bir biraradalık biçimi üzerine kuruludur. Marx, sosyal el birliğinin her zaman öncelikle basit karşılıklı bağımlılık biçiminde ve bireylere çoğu zaman kendi seçmedikleri rol ve işlevleri yükleyerek var olduğunu hatırlatır (Fischbach, 2015: 223). İki yaklaşım arasındaki temel fark, Arendt'in sosyal olanı, mutlak bir zorunluluk olarak görmesi, Marx'ın ise zorunluluğa dayalı bu temel üzerinde, insani kapasitelerin geliştirilebileceğini düşünmemizi sağlayan yorumudur. Arendt, fenomenolojik özcülüğüne uygun

şekilde sosyal olanın siyasal eylemle düzenlenebileceğini reddederek politikaya sosyal olandaki etkinliklerin mantığıyla kirlenmemiş bir alan tahsis eder. Bu zorunluluk alanını demokratik bir siyasal topluluğun örgütlenmesi için bir sıçrama tahtası olarak görmez ve bu iki alanın sorunsallarını birbirinden ayırır. Böylece politika, çalışmanın entelektüel faaliyetten ayrılmasıyla kaybettiğimiz, emek süreçlerini ortak akıl yürütmeye örgütlenme gücümüzü telafi edecek kendine özgü bir etkinlik alanı olarak ortaya çıkar.

Sosyal olanın siyasal bir topluluğun temeli olduğuna dair sav, politika kuramının başlıca tartışmalarından biri olan politikanın kendine has sorular ve konuları olup olmadığı sorusunu hatırlatmaktadır. Marx'ın politikayı her zaman ekonomiye ve sosyal olana bağımlı gördüğü ve böylelikle politikanın kendinde bir özerklik ya da kendine has bir amaç barındırmadığı söylenir (Zarka, 2014: 9). Ne var ki burada Marx'ın politikayı realist bir biçimde ele aldığı (Renault, 2014), başka bir deyişle onda aslen birbirinden ayrı olan felsefi eleştiri düzeyi ile pratik eleştiri düzeyinin birbirine karıştırılma (Fischbach, 2015: 51) tehlikesi vardır. Bu iki düzey, diyalektik olarak birbirine bağlıdır; burada zorunluluğun özgürlüğe, emeğin özgürleşime, çalışmanın demokratik siyasal bir örgütlenmeye niteliksel bir geçişi hazırladığı fikrinin altını çizmek gerekir. Bu geçiş düşüncesi, bir yandan mevcut nesnel koşulları dikkate almayı ve siyasal idealizmlerden kaçmayı gerekli kıldığı gibi diğer yandan da bu koşulları değiştirebilecek ve böylelikle geliştirebilecek sosyal güçleri kendi elinde tutan bir toplum anlayışını da barındırır.

Arendt Antik Yunan modelinden yola çıkarak politika öncesinin (prepolitics) siyasal anlamını açıklar. Buna göre politika, özgür insanların (zorunluluk ve kısıt altında bulunmayanların) etkinliği ise de bu, belli araçlarla gerçekleştirilecek bir özgürleşme (liberation) gerektirir (Arendt, 2005: 117). Bu araç Antik Yunan'da köle ekonomisine dayanıyordu; yani başkalarını zorlayarak kendini günlük hayatın kaygılarından kurtarma yöntemi, politika öncesinin temel unsuruydu. Arendt'e (2005: 117) göre bu sömürü biçiminin tüm kapitalist sömürü biçimlerinden farkı, efendiye siyasal özgürlük kazandırmanın yolu olmasıydı. Arendt, antik hane ekonomisini, kendisi siyasal olmayan ama siyasal etkinliği mümkün kılan politika öncesi bir süreç olarak görürken, modern kapitalist ekonomiye politika öncesi bir nitelik atfetmemektedir. Ancak Arendt'e rağmen Arendt'in politika öncesi kategorisinden yola çıkarak şu soru sorulabilir: Sosyal olan siyasal bir topluluğu örgütlemenin politika öncesi süreci olamaz mı? Fakat bu defa Antik Yunan'daki ya da kapitalizmdeki gibi herhangi bir sömürü sistemine dayanmayan, Arendt'in (2005: 117) politikanın anlamı olarak belirttiği özgür insanların zorlama, şiddet ve tahakkümün ötesinde aralarında emir ve itaatın bulunmadığı, tartışma ve karşılıklı inananın hüküm sürdüğü eşit bir ilişkiyi, daha politika öncesinde geliştirebilecekleri zemin.

Bugün politika kuramı, ortak eyleme biçimlerimizde ciddi bir geri çekilme olduğu saptamasında ve siyasal eylemi geri kazanma arzusunda büyük ölçüde ortaklaşmaktadır. Bu doğrultuda politika, yaşamın diğer alanlarından farklı olarak birlikte eyleme biçimlerimizi geliştirmenin özel bir yolu olarak sunulmakta, diğer etkinlik alanlarında kaybettiğimiz sosyal güçlerin bir telafisi olarak önerilmektedir. Demokratik kamusal bir iletişimi geri kazanmak için ne tür kamusal erdemlere, nasıl bir kamusal alana ve bu alanda ne gibi yordamların geçerli olacağına dair tartışma süregitmektedir. Sadece bazı şekillerde ve belirli sorunsallar etrafında politika yapma biçimlerimiz olduğu düşünülmektedir. Oysa ortak yaşamı ortak düzenleme kapasitesinin zayıflaması, sermaye egemenliği altında, çalışma sırasında ortaya çıkan sosyal güçlerimize el konması ile başlamıştır. Öyleyse siyasal yetilerimizi ideal bir siyasal alanda geri kazanma düşüncesi yerine, birlikte eyleme yetimizin şekillendiği ve kapitalist koşullar altında bizden koparıldığı emek süreçlerine odaklanmak gerekir.

Sonnotlar

¹ Biz de bu çalışmada sosyalliği antropolojik özelliği ifade etmek için, sosyal olan kavramını ise kapitalist modernleşmeyle ilişkili olarak kullanıyoruz.

² Arendt'in Heidegger'le kurduğu entelektüel ilişkide her zaman bir gerilim hissedilir. Hanna Pitkin (1998: 161-165) bu gerilimin, Arendt'in, Heidegger'in düşüncelerine hem borçlu olmasından hem de bunları eleştirmesinden kaynaklı bir çift anlamlılığa (*ambivalence*) sahip olduğunu ileri sürer. Pitkin'e göre (1998: 162) Arendt erkeklerle mahsus bir oyunda kendi otoritesini kurarken, yer yer entelektüel babaların sponsorluğuna ihtiyaç duymuştur. Ancak onlara katılırken onlara bağımlı olmamak için çabalamıştır (Pitkin, 1998: 162). Seyla Benhabib (2000: 108), Arendt'in politika felsefesinin doğumluluk (*nativity*), çoğulluk (*plurality*), dünyevilik (*worldliness*) ve kamusal alan (*public realm*) gibi temel kategorilerini Heidegger'e karşıtlık içinde olmaktan çok, Heidegger ontolojisinin kökten bir dönüşümü doğrultusunda ifade ettiğini belirtir. Jacques Taminiaux da (1992: 41) Heidegger'in kimi felsefi yöntem ve araçlarının özellikle *İnsanlık Durumu*'nda doğrudan ve eleştirilmeksizin kullanıldığına dikkat çeker. Lewis P. Hinchman ve Sandra K. Hinchman da Arendt'in özellikle *İnsanlık Durumu*'ndaki ayrımlarının ve kavramlarının Heidegger'in varoluşçu felsefesinin damgasını taşıdığını belirtir (1984: 197). Biz de bu ince gerilimi, Arendt'in bir yandan Heidegger'in gerçek varlık ve görünüm arasında karşıtlık kuran, Platoncu metafizik yanılsamalarını eleştirirken diğer yandan kendisinin politikayı ve sosyal olanı tanımlarken ortaya koyduğu özcü tutumunda görmektediriz.

³ Devrim Sezer (2012), Arendt'in yerel düzeyden başlayarak her yurttaşına politikaya katılma olanağı veren konye sistemini benimsemesini, tartışmacı cumhuriyetçilik içinde konumlandırır.

⁴ “Fenomenolojik özcülük” ifadesinin Arendt’e çokça yöneltilmiş olan emeği işçi sınıfıyla özdeşleştirme ya da işçi sınıfının politika yapamayacağı gibi indirgemeci bir açıdan yorumlamadığımı belirtmek isterim. Ama bu eleştiriyi, politikayı fenomenal olarak anlamlandırmaya çalışırken yaşamın başka alanlarındaki görüngülerinin görünmez kılınmasına yol açan bir özcülüğe dayandığını düşündüğüm için benimsiyorum. Fenomenolojik özcülük, başka alanlardaki görüngülere ya da görüngülerin temsil ettiği başka anlamlara ve bunların dolayımına odaklanmanın önüne geçen felsefi bir tutumu temsil ediyor. Fenomenolojik özcülüğün, sosyal olanı politika karşısında hakir gören bir eğilime yol açtığını savunuyorum.

⁵ Bizim özcü olarak nitelendirdiğimiz yönelimin nedenini Mézsáros (2010: 116, 121), Arendt’in düşünce sisteminin ikilikler ve ayrımlar üzerine kurulmasına bağlar. Bu ikilikler Arendt’in düşünce ve pratik arasındaki önsel ayırımından siyasal ve sosyal arasındaki ayırımına kadar her yerdedir (Mészáros , 2010: 116).

⁶ Pitkin, Arendt’in sosyal olan anlayışını *The Attack of The Blob* (1998) adlı çalışmasında ele alır. Kitabın adı, 1958 yapımı *The Blob* adlı, bilim kurgu ve korku özellikleri taşıyan filmden esinlenmiştir. *The Blob*, üzerine bulaşıp yuttuğu her insanla giderek daha çok büyüyen, pelte kıvamında, bir tür yabancı, canavar bir yaşam formudur. Pitkin (1998: 3-5), Arendt’in *The Human Condition*’u yazdığı 1950’li yıllarda çeşitli filmlerde karşımıza çıkan bu canavar imgesinin toplumun kişisel tecrit, parçalanma, çaresizlik ve insanlık kaybı gibi duygularını yansıttığını ileri sürer. Pitkin Arendt’in sosyal olan kavrayışında, her şeyi yutararak büyüyen ve önüne geçilemeyen bu canavar imgesiyle paralellik olduğunu savunur.

⁷ Sosyal olanı hakir gören bu tutumu başka çağdaş düşünürlerde de görürüz. Ancak onun sosyal olan ile politikayı birbirinden ayıran özcü fenomenolojisinin izlerini çağdaş politika kuramında en belirgin şekilde gördüğümüz yer Habermas’ın kuramıdır. Benhabib (2000: 199), Habermas’ın “iletişimsel eylem” (*communicative action*) kuramının kökenindeki “emek” (*labor*) ve “etkileşim” (*interaction*) arasındaki hayati ayrımı, Arendt’in *İnsanlık Durumu*’ndaki Marx eleştirisine ve üçayaklı etkinlik kategorilerine borçlu olduğunu belirtir. Habermas’ın temel savını hatırlayacak olursak onun da Arendt’e benzer bir ayrıma gittiğini ve yaşam dünyası ile sistem dünyasını farklı rasyonalite türlerine bağlı olmaları nedeniyle birbirinden ayırdığını görürüz. Bu ayrım doğrultusunda Habermas, ileri kapitalist toplumların sorununu şöyle açıklar: Araçsal rasyonalite ile işleyen sistem dünyası, iletişime dayalı ve normatif olan yaşam dünyasını sömürmektedir ve önümüzdeki tek demokratik görev buna bir baraj oluşturmaktır. Normativitenin üretildiği alan Habermas için yaşam dünyasıdır; burası, para dolayımıyla işleyen piyasa zihniyetinin ya da bürokrasi dolayımıyla işleyen yönetim zihniyetinin dışındaki bir alandır. Dolayısıyla aynı Arendt’teki emeğe ve zorunluluğa içkin olan ile normativitenin üretildiği yani iletişimin, etkileşimin ve siyasal eylemin mümkün olduğu alan birbirinden ayrıdır.

⁸ Pitkin’e göre (1998: 1-2) Arendt, üç ilişkili kavramı birbirinin yerine kullanır: Özgürlük, eylem ve politika. Bu üçünün de birer karşıtı vardır Arendt’te: Özgürlük zorunlulukla (*necessity*), eylem davranışla, politika ise sosyal olan (*the social*) ile karşıtlık içindedir.

⁹ Emek ve özgürleşim arasındaki ilişkiyi ifade eden “emeğin merkeziliği” savı üzerine çeşitli görüşler için bkz: (Artous, 2003), (Gorz, 1988), (Méda, 2001), (Méda, 2010), (Renault, 2016), (Renault, 2014), (Ünlü, 2019).

¹⁰ Arendt’in kategorilerinden yola çıktığımızda onun “iş” kategorisinin Marx’ın “emek” kategorisiyle daha çok örtüşüğünü görürüz. Ancak iki düşünürün kavramlarını birbirine çevirmeye çalışmak tam anlamıyla mümkün olamayacağı gibi aradaki verimli diyalogu kaybetmemize yol açabilir. Sean Sayers (2018: 112-115), iki düşünürün kavramları arasındaki gerilim hattını izleyerek Arendt’in emek ve iş arasında yaptığı ayrımı sorgular. Emeğin, Arendt’in savduğunun aksine sadece döngüsel ve tüketici ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir etkinlik olmadığını, aynı zamanda sosyal yaşamı ürettiğini ve yeniden ürettiğini belirtir. Dünyayı insanileştiren ve ona kalıcılık sağlayan *homo faberin* etkinliğiyle zorunlu olarak maddi ihtiyaçları karşılamaya yönelik etkinliğin sosyal gerçeklik içinde birbirinden ayrılmayacağını vurgular.

¹¹ Bu konuyu daha ayrıntılı ele alan bir çalışma için bkz: (Ünlü, 2019).

¹² Pitkin’e göre (1998: 140), Arendt, sadece Marx’ı yanlış anlamamış aynı zamanda kendi öğretisinin Marx’ınkiyle ne ölçüde paralel olduğunu da reddetmiştir. Ona göre Arendt ve Marx’ın genel olarak hemfikir olduğunu ya da benzer düşündüğünü söylemek çılgınlıktır. Ancak Pitkin, onların kuramlarında bir örtüşme olduğunu ileri sürer. Tama Weisman (2014: 3) ise Arendt’in, Marx’ı İkinci Enternasyonal gözlükleriyle okumayı sürdürmesinin, kendisine ve onun okuyucularına çok şey kaybettiğini ifade eder.

¹³ İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda Orta ve Doğu Avrupa’daki zengin entelektüel tartışmaya dikkat çeken çalışmasında Ateş Uslu (2019), 1930’lardan itibaren resmileşmiş olan katı belirlenimci Sovyet diyalektik materyalizm yorumuna karşı Orta ve Doğu Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde “Marksizm Rönesans”ını destekleyen bir entelektüel ortamın geliştiğini hatırlatır. Karel Kosík’in *Somutun Diyalektiği* kitabı, 1950’lerin sonunda Çekoslovakya’da gelişmekte olan, Hegel diyalektiğini Batılı fenomenoloji çevreleriyle de ilişkiye girerek yorumlayan çalışmalardan bir tanesidir (Uslu, 2018: 158). Ancak Uslu, Kosík’in ve çalışmasında ele aldığı diğer Marksist düşünürlerin basitçe Heideggerci Marksistler olarak yorumlanamayacağı konusunda uyarıda bulunur. Uslu (2019: 167), söz konusu düşünürlerin nesnelci yaklaşımlar kadar öznelci felsefi yaklaşımları da kendi diyalektik anlayışlarında çerçevesinde eleştirdiklerini hatırlatır.

¹⁴ Altını ben çizdim.

¹⁵ Benzer şekilde David Harvey de (2010: 208) *Kapital*’deki “kendini ortaya koymak”, “ifadesini bulmak” gibi ifadelere dikkat çeker. Özellikle teknolojiyle ilgili meşhur dipnotu hatırlatır:

“Teknoloji, insanın doğayla etkin ilişkisini, yaşamını sürdürmek için başvurduğu üretim sürecini açıklayarak, toplumsal ilişkilerin oluşum biçimini ve bu ilişkilerden doğan kavramları ve düşünce biçimlerini ortaya koyuyor.”

Harvey'nin belirttiği gibi bu cümleyi "belirler" diye bitirmekle "ortaya koyar" diye bitirmek arasında çok önemli farklar vardır. Teknolojinin insanın doğayla ilişkisini ve üretim sürecini, toplumsal ilişkilerini ve buradan türeyen düşünme biçimlerini ortaya koyuyor olması nedensellik yerine diyalektik bir etkileşime vurgu yapar. Başka bir deyişle insanın doğayla ilişkisi ve üretim süreci, toplumsal ilişkileri ve buradan türeyen düşünme biçimleri, kendisini teknolojiye açığa vurur. Burada bütünsel bir bakış söz konusudur.

¹⁶ Franck Fischbach (2015), *Le sens du social* (Sosyal Olanın Anlamı) adlı kitabında, çalışmanın el birliği boyutunun özgürleştirici (*émancipateur*) ve demokratik bir nitelik barındırdığı düşüncesinden hareketle Kapital l'deki "El Birliği" bölümüne dikkat çeker. Bu bölümü çözümlenerek Fischbach, sermayenin el birliğinden gelen sosyal güce, nasıl kendi çıkarları doğrultusunda el koyduğunu anlatır ve bu gücü geri kazanmanın yolları üzerine tartışır.

¹⁷ Altını ben çizdim.

¹⁸ Fischbach'ın koordinasyon ve el birliği (*coordination et coopération*) arasında yaptığı ayrım, özellikle 1970'lerden beri içinde olduğumuz neoliberal dönemde, piyasanın sosyal gücümüz üzerindeki etkisini anlamak açısından aydınlatıcıdır. Koordinasyon, birbirinden bağımsız olarak tamamlanmış çalışmaların, daha sonradan birbiriyle uyumlu hale getirilmesidir. Piyasa, tamamen *à posteriori* gerçekleştirilen bu işlevi yerine getirmektedir. El birliği ise bir çalışmayı ortaklaşa yürütmeyi ifade eder. Koordinasyonun aksine el birliğinin *à priori* bir niteliği vardır. Çalışmanın ve onun el birliği boyutunun demokratik bir örgütlenmenin temeli olarak görülmesini sağlayan da bir çalışmayı bütünsel olarak kavrama ve ortaklaşa örgütlenme gerekliliğini doğurmasıdır. Ekip çalışmasının, çalışma hayatında bu kadar yükseldiği bir dönemde, liderliğin en temel kişisel ve profesyonel yetkinliklerden biri olarak görülmesi, çalışmanın el birliğine değil, koordinasyona dayalı olmasının bir sonucu olsa gerek.

¹⁹ Andrew Sayer, *Why Things Matter to People* (2011) adlı kitabında, akıl ile değerleri, normatif olanla nesnel koşullar altındaki yaşamı birbirinden ayıran bir felsefe ve sosyal bilimler anlayışımız olduğu eleştirisinde bulunur. Sayer (2011: 96), bu eğilimin, akli ve normatifliği ilgili olduğu esas meseleden kopardığını ifade eder. Onun ifadesini ödünç alarak söylersek politika ve sosyal olan karşıtlığı, politikayı ilgili olduğu esas meseleden, yaşamı ortaklaşa örgütlenme gücünden koparmaktadır.

²⁰ Fischbach (2015: 174-187), Amerikalı pragmatist filozof John Dewey'in "sadece biraradalık" düzeyi ile ahlaki bir boyut barındıran topluluk yaşamı ya da "gerçekten sosyal" düzey arasında yaptığı ayrımı dikkat çeker. *Le sens du social* Fischbach (2015), adlı kitabında, topluluk halindeki yaşamın temeli olan ama asla yeterli koşulu olmayan ve hayvanlarla ortak biraradalık biçiminin nasıl tamamen insani birarada olma biçimlerine yani ortak eylem alanına doğru niteliksel bir sıçrama yapabileceğini tartışır. Emegün kurucu özelliğinin ve merkeziliğinin, bu sıçramanın gerçekleşmesindeki rolüne dikkat çeker. Bu sıçramanın, ancak sermayenin el koyduğu el birliğine dayalı sosyal gücümüzü yeniden kazanarak mümkün olduğunu ileri sürer.

²¹ Oysa insani dünyanın değiştirilemez olduğu dūřüncesi, Arendt'in insani faillige ve siyasal eylem yetisine yaptığı vurguyla asla örtüşmez. Ancak onun sosyal olan kavramının menzili, kendi politika kuramının temel dūřüncesiyle çelişmektedir. Hanna Pitkin (1998: 4), "özgürleştirici ve güçlendirici niyeti bu kadar açık olan bir dūřünür, nasıl olur da bariz bir şekilde bu niyete zıt bir kavram geliştirir" diye sorar. Ancak bu durumun ne ölçüde kuramsal bir çelişki olarak okunabileceği ya da bu çelişkinin nedenleri bir başka çalışmanın konusudur.

²² Arendt ve Jacques Rancière'in konuları bu tartışmanın iki ucunu temsil eder. Arendt, politikanın, araçsal bir nitelik taşımayan, tamamen kendinde amaç olan bir etkinlik olduğunu söylerken Rancière ise politikanın kendine has konuları ve soruları olmadığında ısrarcıdır.

Kaynakça

- Arendt H (1978). *The Life of the Mind*. New York: Harcourt.
- Arendt H (2005). *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.
- Arendt H (2012). *Geçmişle Gelecek Arasında*. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim.
- Arendt H (2013). *İnsanlık Durumu*. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim.
- Arendt H (2018). *Zihnin Yaşamı*. Çev. İ Ilgar, İstanbul: İletişim.
- Artous A (2003). *Travail et émancipation sociale*. Paris: Editions Syllepse.
- Benhabib S (2000). *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Berktaş F (2012). *Dünyayı Bugünde Sevmek: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı*. İstanbul: Metis.
- Domarchi J (1946). Les Théorie de la Valeur et la Phénoménologie. *Revue Internationale*, 2, 154-167.
- Duc Thao T (1946). Marxisme et Phénoménologie. *Revue Internationale*, 2, 168-174.
- Duc Thao T (1986). *Phenomenology and Dialectical Materialism*. Çev. D J Herman ve D V Morano, Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Fischbach F (2009). *Manifeste pour une philosophie sociale*. Paris: La Découverte.
- Fischbach F (2013). Comment penser philosophiquement le social ? *Cahiers philosophiques*, 132, 7-20.
- Fischbach F (2015). *Le sens du social: la puissance de la coopération*. Montréal: Lux Editeur.
- Ünlü S (2021). Marx ve Arendt'te Sosyal Olan: Fenomenolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45 (2), 305-328.

Gorz A (1988). *Métamorphose du travail, quête du sens: critique de la raison économique*. Paris: Galilée.

Hardt M ve Negri A (2019). *Meclis*. Çev. A E Pilgir, İstanbul: Ayrıntı.

Harvey D (2010). *Marx'ın Kapitali İçin Kılavuz*. Çev. B O Doğan, İstanbul: Metis.

Hinchman L P ve Hinchman S K (1984). In Heidegger's Shadow: Hannah Arendt's Phenomenological Humanism. *The Review of Politics*, 46 (2), 183-211.

Kosík K (2015). *Somutun Diyalektiği: İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme*. Çev. E Kaya, İstanbul: Yordam.

Marx K (1973). *Grundrisse*, Marxists Internet Archive: Penguin Books.

Marx K (2016). *Kapital I*. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam.

Méda D (2001). Centralité du travail, plein emploi de qualité et développement humain. *Cité*, 4 (8), 21-33.

Méda D (2010). Est-il possible de libérer le travail?. *Le philosophe*, 2 (34), 55-69.

Mészáros I (2010). *Social Structure and Form of Consciousness Volume 1: The Social Determination of Method*, New York: Monthly Review Press.

Nemeth T (1976). "Capital" and Phenomenology. *Studies in Soviet Thought*, 16 (3-4), 239-249.

Pitkin H F (1998). *The Attack of the Blob: Hannah Arendt's Concept of the Social*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Renault E (2011). Comment Marx se réfère-t-il au travail et à la domination ?. *Actuel Marx*, 49, 15-31.

Renault E (2014). Fin de la politique et émancipation du travail: quand le réalisme rejoint l'utopie. *Cités*, 59, 33-44.

Renault E (2016). Emanciper le travail: Une utopie périmée?. *Revue de MAUSS*, 2 (48), 151-164.

Sayer A (2011). *Why Things Matter to People? Social Science, Values and Ethical Life*. New York: Cambridge University Press.

Sayers S. (2018). *Marx ve Yabancılaşma: Hegelyan Temalar Üzerine Yazılar*. Çev. F Sarı, İstanbul: Kor.

Sezer D (2012). Çoğulluk ve Politika: Rousseau, Arendt, Cumhuriyetçilik. *Toplum ve Bilim*, 124, 7-35.

- Taminiaux J (1992). *La fille de Thrace et le penseur professionnel*. Paris: Payot.
- Tekin S (2015). Dünyayı Başkalarıyla Paylaşmak: Etik mi Politik mi? Gadamer ve Arendt Arasında Felsefi Bir Karşılaşma. *Felsefi Düşün*, 4, 201-220.
- Turhan A V (2002). La phénoménologie du jugement politique. İçinde A V Turhan (der), *Les politiques de la phénoménologie: ethos et eidos*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi.
- Türk D (2016). Eşitlik, Özgürlük, Otorite: Arendt ve Rancière'i Karşılıklı Düşünmek. *Mülkiye Dergisi*, 3 (40), 87-114.
- Uslu A (2018). Karel Kosík ve Prag Baharı'nın Entelektüel Temelleri. *Toplumsal Tarih*, 293, 58-65.
- Uslu A (2019). Orta ve Doğu Avrupa'da 1968: Marksizmin Rönesansını ve Sosyalist Demokrasiyi Tartışmak. İçinde Ö Turan (der), *1968: İsyân, Devrim, Özgürlük*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uslu A (2020). Politik Felsefe ve Diyalektik: Bir Toplumsal Bilinçlilik Biçimi Olarak Politik Felsefe. İçinde M E Kardeş (der), *Politik Felsefe Nedir?*, İstanbul: Tekin.
- Ünlü S (2019). Arendt ve Marx'la Siyasal Bir Emek Kategorisine Doğru. *Toplum ve Bilim*, 147, 178-198.
- Weisman T (2014). *Hannah Arendt and Karl Marx: On Totalitarianism and the Tradition of Western Political Thought*, Lanham: Lexington Books.
- Young-Bruehl E (2012). *Hannah Arendt: Dünya Aşkısıyla*. İstanbul: İletişim.
- Zarka C (2014). Marx et le politique. *Cités*, 59, 3-9.

'Büyük Birleşik Kuram' Olanaklı Mı?: Kapitalizme Geçiş Tartışmalarına Yeni Bir Bakış

Çağrı İdiman, Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0002-2604-6715,
e-posta: cagri.idiman@gmail.com

Özet

Bu makalede, kapitalizme geçiş üzerine bazı temel tartışmalardan yola çıkarak yeni bir perspektifin temellerini oluşturmayı amaçlıyorum. Bu doğrultuda, öncelikle kapitalizme geçiş üzerine iki ana akım yaklaşımı – Ticarileşme Modellerini ve Demografik Modelleri, iki de Neo-Marksist yaklaşımı – Politik Marksizmi ve Dünya-Sistemleri Analizi'ni, inceleyeceğim. Her yaklaşımı 5 ana ölçüte göre değerlendireceğim: 1. Varlıkbilimleri, 2. Yöntembilimleri, 3. Bilgibilimleri, 4. Kuramları ve 5. Tarihsel dönemlendirmeleri. Varlıkbilimi başlığı altında bu yaklaşımların kapitalizmin özgün niteliklerini nasıl belirlediklerini inceleyeceğim ve onun toplumlara 'içkinliği' sorunu üzerinde duracağım. Yöntembilimiyle ilgili olarak özellikle kapitalizme geçiş için hangi 'çözümleme birimini' kullandıklarına odaklanacağım. Bilgibilimi başlığı altında kapitalizmi nasıl tanımladıklarına ve kullandıkları kilit kavramlara değineceğim. Kuramsal çerçevelerini de kilit kavramlarını kullanarak özetleyeceğim ve kapitalizmin 'itici-gücü' olarak neyi belirlediklerinin altını çizeceğim. Bu yaklaşımları kurucu öğelerine ayırdıktan sonra, son bölümde, özellikle Politik-Marksizm ile Dünya-Sistemi Analizi'nin seçmeci (eklektik) olmayan bir biçimde birleştirilmelerinin temellerini oluşturmayı amaçlıyorum. Böyle bir birleştirmenin 'çözümleme birimi'nin, Dünya-Sistemleri Analizi doğrultusunda, tarihsel-sistemler olması gerektiğini savunuyorum. Buna karşın, kapitalizmin itici-gücünün, Politik Marksizm'in de içinde bulunduğu geleneksel Marksist yaklaşımlar doğrultusunda, üretim ilişkilerinin dönüşümü, daha doğrusu doğaya ve emeğe el koyma biçimlerinin üretken sermaye temelinde yeniden örgütlenmesi olduğunu savunuyorum. Kapitalizme varlıkbilimsel özgünlüğünü verenin de hem bu tarihsel-sistemik boyut hem de bu emeğe el koyma biçimindeki özgül dönüşüm olduğunu savunuyorum. Özetle, Yüksek Orta Çağ'da Batı Avrasya'da haraca dayanan iki dünya-ekonomisi vardı. Bunlardan Kuzey ve Baltık Denizi çevresinde işleyen örgütlenme merkezi Flanders, Akdeniz çevresinde işleyen diğerinin merkezi ise İtalyan kentleriydi. Kapitalizm-öncesi teknolojik durgunluk, iklimsel soğuma ve toprak sahiplerinin üreticilerden artan talepleri sonucu, bu dünya-ekonomileri on dördüncü yüzyılda krize girdi. Ancak şaşırtıcı bir biçimde ticaret ağları çözülmedi. Akdeniz'in Batısı ile Kuzey Avrupa birleşti ve yeni bir dünya-ekonomisinin temelleri atıldı. Daha da önemlisi toprak sahipleri, köylü direnişleri ve ayaklanmaları nedeniyle ne köylüleri (Doğu Avrupa dışında) yeniden serfleştirebildiler ne de sermayedarların üretimi denetim altına almalarını engelleyebildiler. Kapitalist dünya-ekonomisi, üretimin sermaye temelinde örgütlenmesinin sonucu ortaya çıktı.

Anahtar Sözcükler: Kapitalizme Geçiş, Tarihsel Sosyoloji, Politik Marksizm, Dünya-Sistemleri Analizi, Sermaye.

İdiman Ç. (2021) 'Büyük Birleşik Kuram' Olanaklı Mı?: Kapitalizme Geçiş Tartışmalarına Yeni Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 329-366.

329

Is 'Grand Unified Theory' Possible?: A New Perspective on the Transition to Capitalism Debates

Abstract

In this paper, I aim to form the basis of a new perspective on transition to capitalism by examining some foundational debates. In this effort, I will discuss two mainstream approaches – Commercialization and Demographic models, and two neo-Marxist approaches – Political Marxism and World-Systems Analysis – on transition to capitalism. I will evaluate each approach according to five criteria: 1) their ontologies, 2) methodologies, 3) epistemologies, 4) theories, and 5) historical periodizations. In terms of their ontologies, I will examine how they determine the *diffentia specifica* of capitalism and approach its immanence. In relation to their methodologies, I will focus on their 'units of analysis.' Regarding their epistemologies, I will demarcate their definition of capitalism and their key concepts. I will summarize their theoretical frameworks utilizing these concepts and underline what they select as the prime-mover of capitalism. After having deconstructed these approaches to their constitutive elements, I aim to unify Political Marxism and World-Systems Analysis in a 'non-eclectic' manner in the final section. I argue that the 'unit of analysis of such a unified approach is to be 'historical-systems,' following World-Systems Analysis. In return, I argue that the 'prime-mover' of capitalism is productive capital, or more properly transformation of mode of appropriation of nature and labor, following more conventional Marxist approaches, including Political Marxism. I contend that what gives capitalism its ontological specificity is both its historical-systemic dimensions and the transformation of mode of appropriation of labor. In summary, two tributary world-economies occupied western Eurasia during the High Middle Ages. One, operating around the North Sea and the Baltic, centered on Flanders, whereas the other operating around the Mediterranean centered on the Italian city states. Due to pre-capitalist technological stagnation, climatic cooling and increasing demands of the landlords on the producers, these world-economies went into a crisis in the fourteenth century. Surprisingly, though, the commercial networks did not break down. Western Mediterranean and North Europe unified, and thus laid foundations of a new world-economy. More importantly, in face of peasant resistance and rebellion, the landlords could neither enserf their peasant nor prevent proto-capitalist attempts to control production. The capitalist world-economy emerged due to the organization of production on capitalist basis.

Keywords: Transition to Capitalism, Historical Sociology, Political Marxism, World-Systems Analysis, Capital.

Giriş

Kapitalizme geçiş sorunsalı değişik dönemlerde değişik bağlamlarda tartışılmıştır. Bu nedenle tartışmacıların; varlıkbilimsel varsayımları, yöntembilimsel yaklaşımları, temel kavramları, kuramsal çerçeveleri ve tarihsel dönemlendirmeleri büyük çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, Marks'ın takipçileri ile Weber'in takipçileri arasında gözlemlenebildiği gibi hem Marks'ın hem de Weber'in takipçilerinin kendi aralarında da gözlemlenebilmektedir. Bu kadar değişkenliğin ve çeşitliliğin olduğu bir alanda tüm yaklaşımları bütüncül, tutarlı ve anlamlı bir biçimde serimleyebilmek, makalenin sınırları da göz önünde bulundurulduğunda, olanaklı değildir. Dolayısıyla bu makaledeki amacım, 'büyük birleşik kuram' başlığı altında 'kapitalizme geçiş' tartışmaları üzerine tüm yazını açıklamak ve ardından da bu yazının tüm öğelerini bir araya getirmek değildir. Bunun yerine 'kapitalizme geçiş' üzerine kendi içinde tutarlı bir tartışma çizgisini izleyerek belli sorulara yanıtlar aramaktayım. Belirlediğim sorular sırasıyla; 1) Kapitalizmi diğer sosyo-ekonomik formasyonlardan ayıran özellikler nelerdir? 2) Kapitalizme geçiş için çözümleme birimi ne olmalıdır? 3) Kapitalist üretim ve mübadele ilişkileri nasıl kavramsallaştırılmalıdır? 4) Kapitalizmin itici-gücü nedir? 5) Tarihsel olarak, feodalizm ne zaman sonlanmıştır, kapitalizme geçiş ne zaman gerçekleşmiştir ve kapitalizm ne zaman başlamıştır?, sorularıdır. Özellikle Dünya-Sistemi Analizi ile Politik Marksizm arasında bir diyalogun, hatta bir birleştirmenin, olanaklı olup olmadığını sorgulamaktayım. Bugüne kadarki iddiaların aksine bu iki yaklaşımı birbirini tamamen dışlayan iki yaklaşım olarak sunmanın, bir 'yanlış ikilem' yarattığını öne sürüyorum. Buna karşın olası bir birleştirmenin, 'büyük birleşik kuram'ın en temel öğeleri olan üretim ve mübadele ilişkilerini bütüncül düşünmemizi olanaklı kılacağını savunuyorum.

Başka bir deyişle kapitalizme geçiş sorunsalını, üretim ve mübadele ilişkilerine odaklanarak ve diğer belli başlı ilişkilerden yalıtarak incelemeyi amaçlıyorum. Dolayısıyla 'kapitalizm ve üretici güçler,' 'kapitalizm ve devlet,' 'kapitalizm ve kültür' ve 'kapitalizm ve doğa' gibi soruları, bu makalede tartışmayacağım veya gerektiği kadar tartışacağım. Örneğin Dünya-Sistemleri Analizi'ni, devlet oluşumu süreçlerini incelemeyen veya Politik Marksizm'i üretici güçlerin gelişimini ele almadan tartışmak olanaklı değildir. Ancak bu başlıkları tartışmam gerektiği için kapsamı genişletip, örneğin; Troçkist 'eşitsiz bileşik gelişme' kuramlarını (Harman, 1999; Davidson, 2003, 2004a, 2004b, 2005; Anievas ve Nişancıoğlu, 2015) veya Anderson (1974), Tilly (1990), Mooers (1991) ve Mann'ın (2005, 2012) farklı 'devlet kuramları'nı derinlemesine incelemeyeceğim. Nitekim, özellikle ikinci kümedeki yazını, 'kapitalizme geçiş ve devlet' üzerine bir başka makalede değerlendirmenin daha yerinde olacağı kanısındayım. Buna karşın

şunu da teslim etmeliyim ki bu makalenin temel sorunsalı açısından incelemeyi öncelikli görmediğim bu yaklaşımların da sorduğum beş soruya verdikleri önemli yanıtları vardır. Ancak örneğin, Tilly'nin de Mann'ın da siyasal süreçleri kuramsallaştırmadaki derinliklerine karşın, kapitalizmi ticarileşme sürecine indirgedikleri savunulabilir (Tilly 1990; Mann 2005; Brenner, 2006). Benzer bir eleştiri örtük olarak 'eşitsiz bileşik gelişme' kuramları için de geçerlidir (Harman ve Brenner, 2006). Dolayısıyla bu makalede tartışacağım yaklaşımlara getirilen bazı eleştiriler, tartışmayacağım bazı yaklaşımlara da genişletilebilir.

Bu doğrultuda öncelikle, tartışmalara temel oluşturması amacıyla kapitalizme geçiş üzerine iki ana-akım yaklaşımı – Ticarileşme Modellerini ve Demografik Modelleri, inceleyerek makaleme başlayacağım. Ardından Dobb-Sweezy tartışmasından yola çıkarak iki Neo-Marksist yaklaşımı – Politik Marksizm'i ve Dünya-Sistemleri Analizi'ni, irdedeleyeceğim. Her yaklaşımı (her zaman aynı sırayla olmamakla birlikte) beş ana ölçüte göre değerlendireceğim: 1. Varlıkbilimleri, 2. Yöntembilimleri, 3. Bilgibilimleri, 4. Kuramları, 5. Tarihsel dönemlendirmeleri. Kuşkusuz bu belirlediğim ölçütler çok geniş alanlara karşılık gelmektedir ve her birini derinlemesine incelemem olanaklı değildir. Varlıkbilimi başlığı altında bu yaklaşımların kapitalizmin özgün niteliklerini nasıl belirlediklerini inceleyeceğim ve kapitalizmin toplumlara 'içkinliği' sorunu üzerinde duracağım. Yöntembilimiyle ilgili olarak özellikle kapitalizme geçiş için hangi 'çözümleme birimini' kullandıklarına odaklanacağım. Bilgibilimi başlığı altında kapitalizmi nasıl tanımladıklarına ve kullandıkları kilit kavramlara değineceğim. Kuramsal çerçevelerini de kilit kavramlarını kullanarak özetleyeceğim ve kapitalizmin 'itici-gücü' olarak neyi belirlediklerinin altını çizeceğim. Tarihsel dönemlendirme başlığı altında feodalizmin, kapitalizmin ve geçiş döneminin zamansal sınırlarını nasıl çizdiklerini tartışacağım. Bu yaklaşımları kurucu öğelerine ayırdıktan sonra son bölümde, özellikle Politik-Marksizm ile Dünya-Sistemi Analizi'nin seçmeci (eklektik) olmayan bir biçimde birleştirilmesinin temellerini oluşturmayı amaçlıyorum. Böyle bir birleştirmenin 'çözümleme birimi'nin, Dünya-Sistemleri Analizi doğrultusunda, tarihsel-sistemler olması gerektiğini savunuyorum. Buna karşın, kapitalizmin itici-gücünün, Politik Marksizm'in de içinde bulunduğu klasik Marksist yaklaşımlar doğrultusunda, üretim ilişkilerinin dönüşümü olduğunu savunuyorum. Ancak, onların aksine, doğaya ve emeğe el koyma biçimlerinin üretken sermaye temelinde yeniden örgütlenmesinin belirleyici olduğunu vurguluyorum. Kapitalizme varlıkbilimsel özgünlüğünü verenin de hem bu tarihsel-sistemik boyut hem de bu emeğe el koyma biçimindeki özgül dönüşüm olduğunu savunuyorum. Özetle, Yüksek Orta Çağ'da Batı Avrasya'da haraca dayanan iki dünya-ekonomisi vardı. Bunlardan Kuzey ve Baltık Denizi çevresinde işleyen örgütlenme merkezi Flanders, Akdeniz çevresinde işleyen diğerinin merkezi ise İtalyan kentleriydi. Kapitalizm-öncesi teknolojik durgunluk,

iklimsel soğuma ve toprak sahiplerinin üreticilerden artan talepleri sonucu, bu dünya-ekonomileri on dördüncü yüzyılda krize girdi. Ancak şaşırtıcı bir biçimde ticaret ağları çözülmüdü. Akdeniz'in Batısı ile Kuzey Avrupa birleşti ve yeni bir dünya-ekonomisinin temelleri atıldı. Daha da önemlisi toprak sahipleri, köylü direnişleri ve ayaklanmaları nedeniyle ne köylüleri (Doğu Avrupa dışında) yeniden serfleştirebildiler ne de sermayedarların üretimi örgütlemelerini engelleyebildiler. Üretimin; yani doğaya ve emeğe el koymanın üretken sermaye temelinde, özellikle 'yeni sanayilerde,' yeniden örgütlenmesiyle birlikte kapitalist dünya-ekonomisi ortaya çıktı.

Kapitalizme Geçiş Üzerine Anaakım Yaklaşımlar: Ticarileşme Modelleri ve Demografik Modeller

Tarihsel olarak kapitalizmin ne zaman ortaya çıktığı başlı başına bir tartışma konusudur. Kuşkusuz bu tarihsel dönemlendirme sorunu, kapitalizmin nasıl tanımlandığı ve kuramsallaştırıldığıyla ilintilidir. Eric Hobsbawn (1978: 161-162) son 1000 yılı beş parçaya ayırmıştır: Bin yılından ön dördüncü yüzyılın ortasına kadar süren, Yüksek Ortaçağlar olarak adlandırılan ve feodalizmin doruğunu oluşturan birinci dönemde; nüfus artmış, tarım ve sanayide üretim miktarı yükselmiş, ticaret genişlemiş, kentler ve kültür yeniden canlanmıştır. Batı feodalizmi; Haçlı Seferleri, göçler, yeni yerleşimler ve ticaret noktalarının kurulması örneklerinden de anlaşılacağı üzere çarpıcı bir biçimde genişlemiştir. On dördüncü yüzyıldan on beşinci yüzyılın ortasına kadar süren feodal kriz dönemindeyse büyük ölçekli feodal tarım çökmüş, sanayi üretimi ve ticaret daralmış, nüfus düşmüş, toplumsal devrim denenmiş ve ideolojik kriz yaşanmıştır. On beşinci yüzyılın ortasından on yedinci yüzyılın ortasına kadar süren üçüncü dönemdeyse yeni bir genişleme yaşanmış, Reformasyon ve Hollanda'daki burjuva devrimi örneklerinde görüldüğü gibi feodal toplumun altyapısı ile üst yapısı arasında belirgin bir kırılma gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Avrupalı tüccarlar ve 'fatihler' Amerika ve Hint Okyanusu'na ilk atılımlarını yapmışlardır. Marks'a göre bu kapitalist dönemin şafağıdır. On yedinci yüzyıldaki 'kriz, yeniden uyum ve aksama' dönemindeyse İngiliz Devrimi'yle birlikte ilk burjuva toplumu ortaya çıkmıştır. Son olarak, neredeyse eşzamanlı Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi ve Amerikan Devrimi'yle birlikte on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden sonra kapitalist toplum kesin zaferini ilan etmiştir. Hobsbawn'ın oluşturduğu bu anlatının içinde kendi yorumları olsa da bu olgusal resme genel olarak pek bir itiraz yoktur. Tartışma daha çok kapitalizmin nasıl tanımlanması gerektiği, tüm toplumlara içkin olup olmadığı, itici-gücünün ne olduğu ve zamansal ve uzamsal sınırlarının nasıl belirlenmesi gerektiğiyle ilgilidir. Aşağıda inceleyeceğimiz yaklaşımlar da kuramsal savaşımalarını aşağı yukarı Hobsbawn'ın çizdiği bu tarihsel dönemlendirme içinde vermektedir.

Ticarileşme modelleri, kapitalizmi ticari genişlemeyle özdeşleştirirler. Adam Smith'in (1999: 1. Kitap) insanların doğal eğilimlerinin "takas, trampa ve mübadele" olduğu savından esinlenirler. Bu modellere göre, kısıtlayıcı etkenler olmadığında ticaretin doğal eğilimi genişlemektir. Bir başka deyişle kapitalizm, bütün toplumlarda içkin bir biçimde bulunur. Önerilen nedensellik ilişkisine göre ticaretin genişlemesi, işbölümünü artırır ve onun artması da emek verimliliğini yükseltir (Smith, 1999: 1. Kitap). Bu yaklaşımlarda kapitalizm, önce antik dünyada sonra da modern dünyada, artan ticarileşme, işbölümü ve emek verimliliği eğilimlerinin yücelimi ve onların siyasi ve kültürel sınırlamalardan kurtulmalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Wood, 2002a: 11-12). Dolayısıyla kapitalizm-öncesi ve kapitalist piyasalar arasında niteliksel bir fark yoktur. Antik piyasalardan modern piyasalara ilerleyiş niceliksel bir artış, yani ticaret miktarının artışıdır. Ancak bu 'doğal' tarihsel ilerleyiş, 'doğal olmayan' bir ara dönemle; yani feodalizmle, bölünmüştür (Wood, 1995: 147-148, 2002a: 12). Smith'e göre bu ara dönemin başlangıcı 'Barbar İstilaları'ydı. Binli yıllardan itibaren kentlerin ve ticaretin gelişmesi ve bununla birlikte feodalizmin adım adım çözülmesiyle birlikte kapitalizmin yeniden doğuşu başlamıştı (Smith, 1999). Ticarileşme modellerine güncel biçimini veren Henri Pirenne'e (1956) göre ise kırılma noktası, 'Barbar İstilaları' değil, 'Arap Fetihleri'ydi. Ayrıca, yine Smith'ten farklı olarak, Pirenne'e (1969) göre kapitalizmin çöküşüne neden olan da onun yeniden doğuşunu sağlayan da 'ticaret' değil 'tüccarlar'dı. Merovenj Hanedanı'nın çöküşüyle birlikte ticaret daralmış, canlı tüccar sınıfı ve kentler küçülmüştü. Bunun sonucunda, Avrupa genelinde siyasetin ekonomi üzerinde asalakça bir tahakküm kurduğu feodalizm ortaya çıkmıştı. Toprak sahipleri piyasaya, kırsal da kente galip gelmişti. Ancak on birinci yüzyılda ticaretin genişlemesi ve kentlerin büyümesiyle birlikte feodal kesinti tersine çevrilebilecekti. Kentler ve onların tüccar nüfusları hem otonomilerini hem de Roma geleneklerini korumuş, böylelikle doğal eğilimin yeniden başlamasının odağı olmuşlardı. Kentlerin büyümesi ve ticari etkinliğin yeniden başlaması, ticari akılcılıkla birleşince, üretim teknikleri gelişecek, üretkenlik artacak ve modern kapitalizm doğacaktı (Pirenne, 1969). Kısacası, ticaret ve kentlerin hem feodalizmin doğuşunda hem feodalizmin çözülüşünde hem de kapitalizme geçişte kronolojik ve nedensel önceliği vardı (Procacci, 1978: 128). Ancak Wood'un (1995) da vurguladığı gibi ticarileşme modellerinin temel sorunu, açıklanması gerekenin, yani kapitalizmin, zaten her daim var olduğunu varsaymalarıdır. Bir başka deyişle kapitalizm zaten her toplumda içkin olarak varsa açıklanması gereken de ortadan kalkmaktadır. Üstelik Brenner'in (1985a, 1985b) da belirttiği gibi, aynı bağımsız değişkenin; yani ticarileşmenin, neden farklı bölgelerde farklı sonuçlar doğurduğunu; yani Avrupa'nın bir bölgesinde sürdürülebilir ekonomik kalkınma yaratırken diğer bölgelerinde bunu neden başaramadığını da açıklayamamaktadırlar.

Demografik modeller, ticarileşme modellerinin eleştirisi olarak ortaya çıkmışlardır. Onlara göre kapitalizme geçişin itici-gücü ticarileşme değil nüfus döngüleridir. Aslında çözümlene birimleri, tıpkı ticarileşme modellerinde olduğu gibi, bir bütün olarak Avrupa'dır veya tekil ulus-devletlerdir. Ancak bu modeller, esinlerini, Adam Smith'ten değil, öncelikle Thomas Malthus'tan ve kısmen de David Ricardo'dan almışlardır (Brenner, 1985b). Malthus'a (2018: 41-46) göre nüfus geometrik artarken geçim araçları (gıda) aritmetik olarak artar. Kaynaklarla nüfus arasında açılan bu makas da zamanla açlıklara, kıtlıklara ve savaşlara (Malthusçu kapanlara) neden olur. Ricardo'nun (2004: 33-45) rant kuramına göreyse tarımda üretkenliğin sınırlı olduğu ve nüfus artışının sınırlı bir toprak arzında gerçekleştiği varsayılır. Böylelikle toprakta verim düşüşünden kaynaklanan tarımsal gelir azalışı ve marjinal arazilerin işgali, gıda talebinin arzı aşmasına neden olur. Sonuç olarak ticaret hadleri sanayinin aleyhine döner ve gıda fiyatları ve rantlar yükselir. En sonunda da aşırı nüfus ve doğal kaynakların tükenmesinden dolayı Malthuscu kapanlar devreye girer. Nüfus ve doğal kaynaklar arasındaki makas kapandıktan sonra ticaret hadleri, fiyatlar ve gelir dağılımındaki ters yöndeki eğilimler tekrar devreye girer. Kısacası geleneksel ekonomileri tanımlayan, bu iki-evreli devinimdir (*motion biseculaire*) (Brenner, 1985a: 14).

Demografik modellere güncel biçimini verenlerden Habakkuk, "uzun vadeli fiyat, gelir dağılımı, yatırım, reel ücretler ve göç"ü belirleyen etkenin "nüfusun büyümesindeki değişiklikler" olduğunu öne sürdü (Habakkuk, 1958: 487). Ona göre İngiltere tarihinde hızlı nüfus artışının gözlemlendiği üç dönem vardı. Birincisi, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda başlayıp on dördüncü yüzyılda son buluyordu. İkinci evrede nüfus, on altıncı ve erken on yedinci yüzyılda artmış ancak on yedinci yüzyılın geri kalanında azalmıştı. Son olarak üçüncü evrede, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren sürdürülebilir nüfus artışı başlamıştı (Habakkuk, 1958: 486). Habakkuk'un modeline göre genişleme dönemlerinde artan nüfus, yükselen fiyatlara, artan tarımsal karlara, nüfusun çoğunluğu için gelirin düşmesine ve tarım karşısında sanayinin ticaret haddinin kötüleşmesine yol açıyordu. Buna karşın daralma dönemlerinde azalan veya durağanlaşan nüfus, tarımsal karları baskılıyor ama kitlesel geliri yükseltiyordu (Habakkuk, 1958: 487-488). Postan (1966) da on ikinci yüzyıl ile on beşinci yüzyıl arasındaki ortaçağ İngiltere'sinin uzun-erimli sosyo-ekonomik değişiminin benzer bir demografik modelini kurmuştu. İngiltere'nin on ikinci ve on üçüncü yüzyılda nüfus artışı yaşadığını gözlemledi. Bekleneceği üzere bu daha az verimli toprakların işgaline, gıdaya ve toprağa olan talebin artmasına ve sonuç olarak gıda fiyatlarının ve rantların yükselmesine neden oldu. Nüfus artışı nedeniyle feodal lordlar hem geleneksel hem de sözleşmeli kiracılara karşı güçlendiler; çünkü kiracılar daha

sınırlı sayıdaki arazi için birbirleriyle rekabet etmek durumundaydılar. Toprağa erişimlerini güvenceye almak için hem geleneksel rantın üzerindeki *tallage* gibi keyfi vergilerin hem de lordun arazisindeki angaryanın artışına boyun eğdiler. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaysa nüfus; verim azalışı, açlık ve salgından dolayı düştü. Toprak/emek oranı tersine döndü. Demografik eğilimlerin tersine dönmesiyle birlikte köylüler yeniden güçlendi. Lordların yüksek rant toplama ve köylülerin özgürlüklerini ve yer değiştirmelerini sınırlama yetileri azaldı. Lordların köylüler üzerindeki denetimlerinin azalmasıyla birlikte serflik/feodalizm de son buldu. Kısacası Postan'ın modelinde demografik etkenler veya daha doğrusu, 'görece faktör kıtlığı', feodal lordlarla köylüler arasındaki ekonomi-dışı ilişkiyi açıklıyordu (Brenner, 1985a: 20). Bowden (1967), Postan'ın modelini on altıncı ve on yedinci yüzyıla genişletirken, Le Roy Ladurie (1976) *Languedoc* Köylüleri başlıklı çalışmasında demografik modeli sanayi öncesi Fransız sosyo-ekonomik tarihine, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadarki dönemi kapsayacak biçimde uyguladı. Yine 'uzun on altıncı yüzyıl' boyunca nüfusun artışı, rantların yükselmesi, ücretlerin düşmesi ve köylü mülklerinin parçalanmasıyla sonuçlanmıştı. Buna karşın on yedinci yüzyıldaki üretkenlik düşüşü, Malthuscu kapanlara ve toprakla gelirin yeniden dağılımına yol açacaktı.

Özetle demografik modeller her ne kadar ticarileşme modellerinin eleştirisi olarak ortaya çıkmış olsalar da aslında nüfus döngüleri, toplumsal dönüşümü yine piyasa düzenekleri; yani arz ve talep dengeleri, aracılığıyla etkiliyordu. Geliştirdikleri açıklamalar; nüfus artışının döngüsel örüntülerini, Malthuscu kapanları ve Ricardocu rant kuramını içermeleri nedeniyle ticarileşme modellerine göre daha karmaşık olsa da ne kapitalizmin itici-gücünün ne olduğunu açıkça ortaya koyabiliyordu ne de Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçişin piyasaların niceliksel genişlemesi olduğu varsayımını sorguluyordu (Wood, 1995: 153). Bir başka deyişle ticarileşme modellerinin temel sorunlarını tanımlayıp eleştirmek yerine demografik modeller, bir bağımsız değişkeni – ticari genişlemeyi, bir başka bağımsız değişkenle – nüfus döngüleriyle, değiştiriyordu (Brenner, 1985a: 30). Bu da benzer sorunlar yaratıyordu. Avrupa'nın farklı yerlerindeki benzer demografik eğilimlerin neden farklı sosyo-ekonomik ilişkiler doğurduğunu açıklayamıyordu. Sonuç olarak feodalizmden kapitalizme geçişle ilgili iki temel soruyu yanıtlamakta yetersiz kalıyordu. Birincisi, neden serflik Batı Avrupa'da ortada kalkarken Doğu Avrupa'da yeniden ortaya çıkmıştı? İkincisi, neden Fransa'da küçük köylü mülkiyeti pekişirken İngiltere'de toprak sahibi ve kiracı kapitalist çiftçi ve en nihayetinde ücretli-işçiden oluşan üçlü bir sınıfsal yapı oluşmuştu?

Marksist Yaklaşımların Kökenleri

Marksist kuramcılarının temel sorularıysa tam da farklılaşansınıf/üretim ilişkileriydi. Ancak aralarındaki ayrışmalar büyük ölçüde Marks'ın farklı yapıtlarını farklı yorumlamalarından, hatta kimi zaman aynı yapıtını farklı yorumlamalarından kaynaklanıyordu. Bu da Marksistler arasında sıklıkla 'alıntı savaşlarına' neden oluyordu. Tabii, Marks'ın temel kaygısı feodalizmden kapitalizme geçişi değil, kapitalizmin kendi iç ilişkilerini, dinamiklerini ve çelişkilerini anlamaktı. Bu nedenle feodalizm ve diğer kapitalizm-öncesi üretim biçimleriyle ilgili yazdıkları, birkaç istisna dışında, kapitalizm üzerine yazdığı yapıtların içinde pasajlar halinde bulunuyordu. Bu pasajların amacı da çoğunlukla kapitalizmin önceki üretim biçimlerine göre özgünlüğünü ortaya koymaktı. Marks, kapitalizmle ilgili şu üç noktayı vurguluyordu: 1. Ücretli-emeğin ortaya çıkması, 2. Sermayenin üretimi denetim altına alması, 3. Ticaret ve finans sermayelerinin üretken sermayenin birer momentine dönüşmesi. Ancak bu koşulların nasıl ortaya çıktığı tartışmaların odağıydı. Erken dönem eserlerinden Alman İdeolojisi (Marx ve Engels, 1998a) ve Komünist Manifesto'daki (Marx ve Engels, 1998b) geçiş anlatısı ile Grundrisse (Marx, 1993: 459-514) ve Kapital'deki geçiş anlatıları birbirlerini tutmuyor gibi gözüküyordu. Hatta Kapital'in 1. cildinin (Marx, 1990: 873-940) sonundaki 'ilk birikim' bölümündeki tarımda kapitalizmin özellikle İngiltere olgusundaki gelişim yolu ile Kapital'in 3. cildindeki (Marx, 1991: 440-455, ayrıca 728-748) kentte kapitalizmin gelişmesinin üç yolu – tüccarın üreticileşmesi, tüccarın üreticileri bağımsız bırakarak araçlaştırması ve üreticinin tüccarlaşması, (ki Marks bunu 'gerçekten devrimci yol' olarak tanımlıyordu) birbirinden farklılık gösteriyordu. Bunun da ötesinde Kapital'in 1. cildinin ilgili bölümünü okuyanlar yalnızca 'klasik İngiltere olgusu'nu görmüyorlar, aynı zamanda on altıncı yüzyılın 'kapitalist çağın şafağı' olduğunu ve 'ilk sermaye birikim' sürecinin aslında tüm Avrupa'yı Amerika'yı hatta Afrika'yı ve Hint Okyanusu'nu da kapsadığını okuyorlardı. Bu bölümlerde ayrıca feodalizmin ilk olarak İtalya'da son bulduğu, oradaki ilk kapitalist birikimin sırasıyla İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'deki sermaye birikimini tetiklediği de yazıyordu. Hele bir de işin içine Marks'ın Kapital sonrası yazdığı Vera Zasuliç'e Mektuplar (Marx, 1983: 97-126) gibi metinler de girdiğinde kapitalizme geçiş sorunu iyice karmaşıklaşıyordu. Peki, Marks tutarsız mıydı? Ortada birbiriyle çatışan kavramlar, kuramlar ve tarihsel dönemlendirmeler mi vardı? Yoksa bütün bunlar daha büyük bir kuramın parçaları mıydı? Elbette bu sorulara yanıt vermek güçtür. Ancak Marks'ın kuramının büyük ölçüde tutarlı olduğu düşüncesindeyim. Yine de sizlere 'Marks'ın doğru yorumu'nun ne olduğunu sunma iddiasında da değilim. Marksist kuramcılar arasındaki itilafların kökenini belirledikten sonra yolumuza devam edelim.

Feodalizmden kapitalizme geçiş her ne kadar Kautsky (1988) ve Lenin (1964) gibi Klasik Marksistler tarafından derinlemesine incelenmiş bir konu olsa da İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Neo-Marksist tartışmalar büyük ölçüde bu klasik tartışmalardan bağımsız gelişmiştir. Neo-Marksist tartışmaların kökeninde Dobb-Sweezy tartışması yatar (Hilton, 1978a). Bu öncül tartışmanın birinci odak noktası feodalizmin ve kapitalizmin itici-güçleri, ikinci odak noktası feodalizmin ve kapitalizmin coğrafi sınırları (çözümleme birimi) ve üçüncü odak noktası ise tarihsel dönemlendirmedir. Marksizm-içi bir tartışma olmasından dolayı tartışmacılar, kavramsal olarak büyük ölçüde benzerlik göstermektedirler. Ancak kavramların kullanımı ve kurulan kuramsal çerçeveler birbirlerinden farklıdır. Temelde tartışma, itici-güç sorusu çevresinde, yani 'feodalizmin çözülmesine ve kapitalizme geçişe neden olan etken feodal üretim biçiminin içsel çelişkili ilişkileri miydi yoksa dışsal bir etken olan ticaret miydi' sorusu çevresinde, dönmekteydi. Dobb'un (1963) kitabını eleştiren Sweezy (1978a) Pirenne'den (1969) yola çıkarak feodal üretim biçiminin içsel bir itici-gücü olmadığını ve Avrupa feodalizminin çözülüşüne ticaretin neden olduğunu öne sürüyordu. Dobb'un feodalizmin çözülmesinin nedeninin köylülerin lordlar tarafından aşırı sömürülmesi olduğu savına karşı çıkıyordu. Aksine bunun yönetici sınıfın toplumun emek-gücü üzerinde denetimini koruyamamasından, yani onu sömürememesinden kaynaklandığını savunuyordu (Sweezy, 1978a: 46). Dobb (1963, 1978) ve daha sonra Hilton (1978b: 115-117) ise feodalizmi çözenin ve kapitalizmi doğuranın, içsel sınıf mücadeleleri sonucu basit meta üretiminin gelişmesi olduğunu iddia ediyorlardı. Hatta Hilton (1978b: 17-19, 27) bu nedenle para, ticaret ve kentlerin feodalizme dışsal olmadığını, aksine onun içinden çıktığını savunuyordu. Buna karşın Sweezy (1978b) feodal üretim biçiminin çok dirençli olduğunu vurguluyor, içsel itici-gücü olmadığını yineliyor, ticaretin Avrupa feodalizmine dışsal olsa bile onun parçası olduğu geniş coğrafyaya içsel olabileceğini ileri sürüyor ve dönüşümün bu şekilde gelmiş olması gerektiğini savunuyordu. Her ne kadar bu üretim biçimi bir ölçüde ticaretin artmasına, kentlerin büyümesine ve mübadele-değeri üretimine tahammül etmiş olsa da bunlar feodalizmin temel ilkesi olan kullanım-değeri üretimiyle gerilim yaratıyorlardı. Ticaret, feodalizmi çözmüştü ama kapitalizm, doğrudan feodalizmin çözülüşünden ortaya çıkmamıştı. On yedinci ve on sekizinci yüzyılda 'kapitalizm-öncesi küçük meta-üretimi' adında bir geçiş dönemiyle kapitalizm ortaya çıkmıştı. Ayrıca Dobb'dan farklı olarak Sweezy'ye göre, Marks'ın 'gerçekten devrimci yolu'nu küçük meta-üreticilerinin 'tüccarlara' veya 'kapitalistlere' dönüşümü olarak yorumlamak da zorunlu değildi. 'Gerçekten devrimci yol' pekâlâ üreticinin en baştan hem tüccar hem de işveren olduğu bir süreç olarak da düşünülebilirdi (Sweezy, 1978a: 54). Bu nedenle İtalya ve Flanders gibi meta-üretiminin çok gelişkin olduğu bölgelerde kapitalizmin neden gelişmediğini sorguluyordu (Sweezy, 1978b: 107).

Dobb, feodalizmin içsel itici-gücünün olmadığını savunmanın ekonomik toplumun kendi içsel çelişkileriyle ilerlediğini temel alan Marks'ın gelişim yasasına bir istisna oluşturacağını öne sürdü (Dobb, 1978: 59). Benzer bir biçimde Procacci de Sweezy'yi Marksist olmayan bir yöntem bilim benimsediği için eleştirdi ve "feodalizmin içsel gelişimden yoksun, dışsal etkilere duyarlı, devinimsiz bir tarihsel oluşum olduğunu ileri sürmenin, soruyu, diyalektik etkileşim açısından değil, rastlantısal olasılıklar açısından sormak" olduğunu savundu (Procacci, 1978: 129). Dobb hem Çalışmalar kitabında (1963) hem de *Yanıt*'ında (1978) feodalizmin çözülmesinin ticaret ve kentlerin merkezinde değil uzağında kalan çevre bölgelerde başladığını vurguladı. Örneğin serflik, Kuzey ve Batı İngiltere'de güneydoğudan çok daha önce çözülmüştü. Üstelik Doğu Avrupa'daki 'ikinci serflik' dönemi, ticarileşme ile yakın ilişkiliydi (Dobb, 1963, 1978). Hem Dobb hem Hilton küçük meta-üretiminin gelişmesinin feodalizmin çözülmesinde ve kapitalizmin yükselişinde belirleyici olduğunu savundular. Dobb, feodal üretim biçiminin, lordlar ve köylüler arasındaki sınıf mücadelesi nedeniyle bir kriz yarattığının altını çizdi. Bu mücadele basitçe ve doğrudan kapitalizmin yükselişine neden olmadı; ancak, "küçük meta-üreticilerinin feodal lordlara bağımlılığının biçimini değiştirdi" ve köylüler bu biçimde kendilerini feodal yükümlülüklerden kurtarabildiler (Dobb, 1978: 59). Dolayısıyla, "kapitalizm, eylem özgürlüğünü güvence altına alabildiği ve kendi içinde farklılaşma yarattığı ölçüde küçük meta-üretiminden doğdu." (Dobb, 1978: 59). Hilton (1990) ise Dobb'un tezini geliştirdi ve arşiv materyalleri ile güçlendirdi. Hilton'a göre (1976c: 115) feodalizmin itici-gücü 'rant için mücadele'ydi. Kapitalizme geçişin lord-merkezli (Duby, 1968) veya tüccar-merkezli (Pirenne, 1969; Sweezy, 1978a, 1978b) açıklamalarına karşın Hilton'ın yaklaşımı, öncelikle, yalnızca lordların köylülerden taleplerini vurgulamıyor aynı zamanda köylülerin de direnişinin altını çiziyordu. Bu direniş, ortaçağ köylülerin geçim araçlarına sahip olmalarından ve kadim haklarla komünal mülkiyete erişimlerinin olmasından kaynaklanıyordu. Köylülerin bu tarihsel olarak özgül boyun eğmişliği, köylülerin hukuki statüsü üzerinden sürekli bir çatışma yaratıyordu (Hilton, 1985). İkincisi, Hilton'a göre lordların artan rant talepleri köylülerin üretim tekniklerini geliştirmelerine ve feodal toplumsal örgütlenme içinde harcanabilir artık üretmelerine neden oluyordu. Bu da sırasıyla basit meta-üretiminin, lordların nakdi gelirlerinin, uluslararası lüks mal ticaretinin ve kentleşmenin gelişmesine neden oluyordu (Hilton, 1978b: 27, 1990). Bir başka deyişle Hilton, köylü küçük meta-üretimini feodal sınıf mücadelesinin dinamiği ile köylü piyasalarının dinamiği arasındaki bağlantı olarak görüyordu (Duchesne, 2003: 140). Köylülerin farklılaşması tarımsal dönüşümde ve geçişte merkeziydi: "*causa causans*'tı (neden olan nedendi/itici-güçtü) *causa causata* değildi (neden olunan neden/ikincil neden değildi)" (Byres, 2006). Kısacası köylü

direniş, “kırsal komünlerin gelişmesi, serbest kira sözleşmesinin ve statünün genişlemesi, köylü ve zanaatkâr ekonomilerinin meta-üretimi için özgürleşmesi ve sonunda kapitalist girişimcinin ortaya çıkması” için çok önemliydi (Hilton, 1978b: 27).

Politik Marksizm

Brenner, çözümlemesine ticarileşme modellerinin ve demografik modellerin eleştirisiyle başladı ve eleştirilerini küçük meta-üretimi modellerine ve dünya-sistemleri analizine genişletti. Ana-akım modellere ilişkin özetle; ticaret ve nüfus artışlarının neden Avrupa’nın farklı bölgelerinde gelir dağılımı, uzun-erimli ekonomik büyüme ve üretici güçlerin gelişimi açılarından farklı sonuçlar doğurduğunu sorguluyordu (Brenner 1985a, 1985b: 213). Bunun yerine ülkeler arasındaki farklı gelişim yolları belirleyen etkenin ‘toplumsal mülkiyet ilişkileri’ olduğunu öne sürüyordu. Brenner’a göre demografik ve ticari değişimlerin ne biçimde ve ölçüde uzun-erimli gelir dağılımını ve ekonomik gelişimi etkileyeceğini belirleyen, sınıf ilişkilerinin yapısıydı (Brenner, 1985a: 11). Aslında yüzeysel bir bakışla Brenner’ın yaklaşımının Dobb ve Hilton’inkinin bir devamı olduğu düşünülebilirdi. Nitekim onlar gibi köylüler ve lordlar arasındaki üretim ilişkilerinin merkezîyetini vurguluyor ve feodal krizi, sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak görüyordu. Bir başka deyişle Sweezy’den farklı olarak, kapitalizme geçiş için içsel bir neden arıyordu. Ancak ilginç bir biçimde, Sweezy’nin Dobb’a yönelttiği bazı eleştirileri de önemser gibiydi. Öncelikle, Dobb ve Hilton’un; kapitalizmin, feodalizmin çatlaklarında küçük meta-üretimi biçiminde ortaya çıkmayı beklediği yönündeki örtük varsayımlarını paylaşmıyordu (Wood, 2002a: 41; Akram-Lodhi ve Kay, 2010: 196). Ayrıca Sweezy gibi, kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin dayanıklılıklarını vurguluyor ve kendi iç mantıklarının ve sağlamlıklarının altını çiziyordu. Bu nedenle kapitalizm-öncesi aktörlerin fırsat verildiğinde kapitalist stratejiler benimseyeceği varsayımını sorguluyor ve kapitalist mantığı varsaymayan bir içsel dinamik arıyordu (Wood, 2002a: 51-52).

Brenner ve sonra da Wood, kapitalizmin feodal engeller kaldırılınca kendiliğinden ortaya çıkıp çıkmadığını ve her topluma her zaman için olup olmadığını sorguluyorlardı. Onlara göre kapitalizm, yeni bir mantığı olan yeni bir oluşumdur (Wood, 2002a: 41-42). Kısacası küçük meta-üretimi ile kapitalizm arasındaki fark sadece niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel (Wood, 2002a: 43). Ticarileşme modelleri, kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak için kapitalist mantığın ve akılcılığın zaten var olduğunu varsaymıştı (Wood, 2002a: 42). Her ne kadar Dobb ve Hilton çözümlemelerini ticaret yerine sınıf mücadelesi üzerine oturtmuş olsalar da; onlar da kapitalizmin her topluma için olduğunu varsaymışlardı. Sınıf mücadelesi, onlar için kapitalizmin önündeki engelleri

kaldırmaktan ibaretti. Bu başarılı olduğunda, kapitalizm küçük meta-üretiminden içinden kendiliğinden doğuyordu. Yani onlar da 'kendi kendini kanıtlayan bir önerme' ortaya sürüyorlardı (Wood, 2002a: 43). Brenner ayrıca, ne teknolojik bir devrimin (tarım devriminin veya sanayi devriminin) ne 'ilk sermaye birikiminin' (Amerika'lardan gelen altın ve gümüş veya Afrika'yla köle ticaretinin) ne de uluslararası bir işbölümünün ortaya çıkışının (Wallerstein'in modern dünya-sistemine) sürdürülebilir ekonomik büyümeyi tetiklemek için 'yeterli' koşullar olduğunu savundu (Brenner, 1977; 2001: 172). Bunlar ekonomik büyüme için 'gerekli' koşullar olabilir ve süregiden bir sürece katkıda bulunabilirlerdi; ancak, ekonomik büyümeyi tetiklemek için 'yeterli' koşullar değillerdi. Peki, önceki yaklaşımlar 'açıklanması gerekeni varsayarak' veya 'yeterli' koşullar yerine 'gerekli' koşulları öne sürerek mantık hataları yapıyorlarsa, Brenner'a göre kapitalizmin kökeninin tutarlı açıklaması neydi?

Brenner'a göre kapitalizmin itici-gücü bireysel üreticilerin karı maksimize etmek için sistematik, sürekli ve evrensel olarak maliyet düşürmesiydi. Bunu da verimliliği arttırarak ve fiyat dalgalanmalarına tepki verip üretim araçlarını bir üretim kolundan bir başka üretim koluna kaydırarak gerçekleştiriyorlardı (Brenner, 2001: 172-173). Bu da ancak uzmanlaşmaya, sermaye biriktirmeye, teknoloji geliştirmeye ve karlarını maksimize etmeye mecbur kalırlarsa olabilirdi (Brenner, 2001: 173). Brenner, bu mecburiyetin ancak 'kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkileri' altında olabileceğini, yani üreticilerin piyasadışı boyunduruklardan ve (üretim araçlarına olmasa da) geçim araçlarına (gıdaya) erişimden 'özgürleştiklerinde' olabileceğini savundu. Ancak o zaman 'piyasaya bağımlı' hale gelirler, varlıklarını sürdürebilmek için üretimde rekabete başlarlar ve yok olma pahasına uzmanlaşarak, sermaye biriktirerek ve teknoloji geliştirerek mübadele-değerini maksimize etmeye çalışırlardı (Brenner, 2001: 173). Kapitalizm-öncesindeyse piyasadan bağımsızlardı ve geçim araçlarına doğrudan erişimleri vardı, bu nedenle de piyasada rekabet etmek zorunda değillerdi. Lordlar da artık-ürünü doğrudan üreticilerden zor kullanarak alabiliyorlardı. Bu koşullarda emek verimliliğini arttırmak ve sürekli ekonomik büyümeyi sağlayacak davranışlar benimsemek toplumsal aktörlerin kendi çıkarlarına değildi çünkü bir yandan, rekabetçi sınırlamalardan bağımsızlık, köylülerin mübadele-değeri maksimizasyonundan farklı stratejiler benimsemelerini teşvik ediyordu ve diğer yandan lordlar da gelirlerini verimlilik artışı yerine (silahlanarak) yeniden-dağıtım kapasitelerini yükselterek arttırabiliyorlardı (Brenner, 2001: 173-174). Kapitalizme geçiş, yani emek verimliliğinin artışı ve sürdürülebilir ekonomik kalkınma, feodal aktörlerin aniden içkin bir kapitalist davranışı benimsemelerinin sonucu olarak ortaya çıkamazdı. Bu aktörlerin özgün 'yeniden-üretim kuralları' altında işleyişlerinin

niyet edilmemiş bir sonucu; yani toplumsal aktörlerin yeni amaçlara ulaşmak için yeni davranışlar benimsemelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkabilirdi. Kısacası Brenner'a göre kapitalizm her topluma için bir olgu değildi. Onun sıra dışı itici-gücü (kar maksimizasyonu için maliyet düşürmek) sınıf mücadelelerinin niyet edilmemiş bir sonucu olarak ortaya çıkabilirdi.

Brenner (1985a, 1985b, 1977), Avrupa'nın bütünsel özelliklerinin bu itici-gücün ortaya çıkışını açıklamayacağını savundu. Bu özgün olay, yalnızca erken modernin İngiltere'sinde yaşanmıştı. Ancak ticarileşme ve küçük meta-üretimi modellerinden farklı olarak bu durum, kapitalizme dönük için bir eğilimin özgürleşmesinden değil, İngiliz kırsalındaki lordlarla köylüler arasındaki siyasi dengenin özgünlüğünden kaynaklanıyordu. Feodalizmin çözülmesi, Avrupa kırsalında farklı gelişim yolları yaratmıştı. Avrupa'nın doğusunda (Elbe Irmağı'nın doğusunda) sınıf mücadelesinde lordlar baskın gelerek köylüleri serfleştirmiş, buna karşın Batı Almanya ve Fransa'da köylüler lordlara üstün gelerek kendi küçük mülkiyetlerini sağlamlaştırmışlardı. İngiltere'deyse sınıf dengesi iki bölgenin arasında bir duruma karşılık geliyordu. Lordlar köylüleri serfleştirememişlerdi ama büyük mülkiyetlerini korumuşlardı. İngiltere'deki büyük toprak sahibi bu lordlar, arazilerini kısa dönemli kiraya veriyorlardı. İcar süresiyse ne yasayla ne de töreyle belirleniyordu. Bu kısa dönemli icarlar, kiracıları piyasaya bağımlı kılıyor ve dolayısıyla onları uzmanlaşmaya ve rekabetçi üretim yapmaya zorluyordu. Dönemin *yeoman* adı verilen kapitalist kiracıları, hatta küçük mülk sahipleri bile, piyasa baskıları altında üretim yapmak zorunda kalıyorlardı. Hem büyük toprak sahibine dönüşen lordlar hem de kiracılar piyasada başarılı olmak zorundaydılar çünkü gelirlerini (rantlarını ve karlarını) piyasalardan sağlıyorlardı. Her iki sınıf da yeniden-üretimleri için piyasaya eşi benzeri görülmemiş ölçüde bağlandılar. Her iki sınıfın da çıkarı; toprağın islahını, agronomi yoluyla verimlilik artışını, ücretli-emek sömürsünü ve çitlemeler yoluyla üretimin ölçeğinin büyütülmesini gerektiriyordu. Dolayısıyla kırsal meta-üreticileri, kapitalistlere dönüşmemişlerdi. Sweezy'nin de 'gerçekten devrimci yol'da vurguladığı gibi, daha en baştan kapitalistler. Onları kapitalist yapan ne servet biriktirmeleriydi ne de ücretli-emek istihdam etmeleriydi. Onları kapitalist yapan, yeniden-üretimlerinin koşulu olarak piyasaya bağımlı hale gelmeleriydi. İşte İngiliz mülkiyet ilişkilerinin özgün yeniden-üretim kuralı buydu. Bu belirgin yeniden-üretim kuralı, özgün dinamikleri harekete geçirdi; verimlilik artışı yönündeki rekabetçi baskılar, Malthusçu döngülerin kırılmasına ve kendi kendini sürdürebilen büyümeye neden oldu. İngiliz toprak sahipleri böylece tamamen kiracılarının verimlilik artışına bağımlı hale geldiler. Bu durum, piyasa-dışı zor yöntemlerini kullanan Doğu Avrupalı lordların durumundan farklıydı. İngiliz kiracı-çiftçilerinin durumu da Fransız ve Batı Alman köylülerinden farklıydı çünkü ikinci grubun da geçim araçlarına doğrudan erişimleri vardı.

Piyasada mübadele yapsalar bile rekabetten korunuyorlardı. Dolayısıyla kiracı kapitalist sınıf tamamen yepyeni bir şeydi; küçük meta-üreticilerinin organik bir uzantısı değildi. Kısacası İngiliz lordları ve köylüleri tarihsel olarak özgül koşullar altında kendilerini 'oldukları gibi' yeniden üretmeye çalıştıkça, niyet etmedikleri bir biçimde kendilerini piyasaya bağımlı kıldılar ve kapitalist gelişim dinamiğini başlattılar (Wood, 2002a: 52).

Brenner'ın bu özgül savı çok sayıda eleştiriyle karşılaştı. Daha klasik Marksist yaklaşımlardan gelen 'içsel' eleştiriler, Brenner'ın ekonomik ve siyasi etkenleri ele alış ve köylü farklılaşmasını açıklaması üzerine odaklanıyordu. Buna karşın Dünya-Sistemi Analizi ve Troçkist geleneklerden gelen eleştirilerse Brenner'ın yöntembilimi – yani çözümleme birimiyle ilgiliydi. Le Roy Ladurie (1985),¹ Brenner'ı 'artık söken sınıflar' ile 'yönetici sınıflar'ı ayırt etmeyerek ekonomik ve siyasi etkenleri birbirine karıştırmakla suçladı. Guy Bois (1985), Brenner'ın 'istenççi' bir yaklaşım benimseyerek siyasi etkenlere ayrıcalık verdiğini, buna karşın ekonomik etkenleri görmezden geldiğini savundu. Sonradan Brenner ve takipçilerinin benimsediği 'Politik Marksizm' yakıştırması buradan kaynaklanıyordu. Hilton'ın (1985; ayrıca bkz. Wood, 2002a: 55) *Brenner Debate*'e yazdığı giriş yazısı da bu eleştiriye çağırıyordu. Orada Hilton, Bois ve Brenner'ın savlarını; üretim ilişkilerinden bağımsız olarak güçlerin, sınıf mücadelesinden bağımsız olarak bütün üretim biçiminin ve siyasi etkenlerden bağımsız olarak ekonomik etkenlerin görece ağırlıklarına göre değerlendiriyordu. Buna karşın önce Brenner (1985b) sonra da Wood (1981) ekonomik ve siyasi alan ayrımının kapitalizme özgül olduğunu vurguladılar. Genel olarak kapitalizm-öncesi üretim biçimleri ve özel olarak Avrupa feodalizmi, 'siyaseten kurulmuş mülkiyet'e dayanıyordu. Artık-emeğe, ekonomik ve siyasi alanın birleşimiyle; yani piyasa-dışı – siyasi, askeri, hukuki yollarla, el koyulmasını gerekli kılıyorlardı. Buna karşın kapitalizmde üreticiler, piyasa baskıları altında teknolojik yenilik yapma, emek verimliliğini artırma, karlarını maksimize etme, sermaye biriktirme ve böylelikle rakiplerine üstünlük sağlamaya çalışmaktaydılar. Bir başka deyişle amaçları 'görelî artık-emeği' yükseltmekti. Kapitalizm-öncesi üretim biçimlerindeyse görelî artık-emek artışı yönünde dürtüler yoktu çünkü sömürücü sınıflar piyasa-dışı yöntemler kullanarak 'mutlak artık-emeği' arttırabilirlerdi.

Byres ise Brenner'ın Kosminsky-Dobb-Hilton'ın köylü farklılaşması tezine getirdiği eleştirilere karşı çıktı. Köylülerin farklılaşması, tıpkı Dobb (1963) ve Kosminsky (1956) için olduğu gibi, Hilton için de tarımdaki dönüşümü açıklamak için merkezi bir önem taşıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi köylülerin farklılaşması *causa causans* değil *causa causata* idi. Byres'a (2006, 2009) göre kapitalist kiracıların ilk ortaya çıkışı, köylülerin daha önceden

gerçekleşen farklılaşması tanınmadan açıklanamazdı. Dolayısıyla 'kendi kendini kanıtlayan bir önerme' ortaya atanlar, Kosminsky-Dobb-Hilton değil, Brenner ve Wood'du. Kapitalizm-öncesi köylü farklılaşmasını göz ardı etmekle suçlanan Brenner (1985a, 1985b), tek bir sınıfın kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayamayacağını savundu. Önemli olan, sınıflar-arası birtakım ilişkilerin ortaya çıkmasıydı. Bu ilişkiler içerisinde sınıflar kendilerini yeniden üretmeye çalıştıkça niyet edilmemiş bir sonuç olarak sürdürülebilir gelişim doğuyordu. Ayrıca Brenner, İngiliz yönetici sınıfların ekonomik koşullar karlı kılmadıkça küçük köylülerin mallarına güç kullanarak el koymadıklarını savundu. Dolayısıyla köylülerin farklılaşması kapitalizmin doğduğu rahim değil, daha ziyade kapitalist mantığın doğurduğu bir yavruydu. Rekabetçi mantık kendisini, kiracı çiftçi üzerinde, ücretli-emek istihdam etmese de yalnızca kendisi ve ailesi çalışsa bile, hissettiriyordu. Üreticiler, ancak üretim araçlarına piyasa yoluyla erişebiliyorlardı. Rekabetçi baskıların sonucu olarak daha az üretken kiracılar toprağa erişimlerini yitiriyorlar, buna karşın daha üretkenler daha çok toprağa erişim kazanıyorlardı. Sonuç olarak köylülerin farklılaşması, kapitalizme geçişin bir sonucuydu, nedeni değildi. Ortaya çıkan işçi sınıfı da yine bu sürecin bir sonucuydu, başlangıcı veya nedeni değil (Wood, 2009).

Wood, her ne kadar Brenner ile kapitalizmin tamamen yeni bir olgu olduğu konusunda anlaşsa da Brenner'ın 'piyasa-bağımlılığı' kavramını muğlak buluyordu (Wood, 1994, 2002b). Bu nedenle iki tür piyasa-bağımlılığı arasında ayırım yaptı: 'piyasa fırsatı' ve 'piyasa zorunluluğu.' Wood'un anlatısında köylü küçük meta-üreticileri, fırsatlar ortaya çıkınca piyasa için üretim yapabilirlerdi ancak geçim araçlarına doğrudan erişimleri olduğu için bu fırsatlar ortadan kalktığında piyasalardan çekilebilirlerdi. Dolayısıyla piyasa rekabetinin ve zorlamasının boyunduruğu altında değillerdi. Wood, piyasa etkileşiminin bu biçimini 'piyasa fırsatı' olarak tanımladı. Bu etkileşim biçimi, Avrupa'nın pek çok bölgesinde ortaya çıkmıştı ama kapitalizme yol açmamıştı. Buna karşın *yeoman* kapitalist kiracılar, piyasalara üretim araçları için bağımlıydılar. Piyasalardan yalnızca geçim araçlarının önemli bir bölümünü veya tümünü satın almıyorlar, aynı zamanda diğer kiracı çiftçilerle üretim araçlarına, özellikle toprağa, erişimlerini sürdürebilmek için rekabet etmek zorunda kalıyorlardı. İngiliz tarımına özgünlüğü veren, uzun süreli geleneksel kira sözleşmelerinin kısa süreli sözleşmelerle değiştirilmesi olmuştu. Dolayısıyla İngiliz kiracıları en başından 'piyasa zorunluluğu'na göre deviniyorlardı. Brenner, Hollanda tarımını açıklarken kuzeydeki denizcil bölgelerdeki küçük köylülerin buğday ve arpaya dayalı geçim üretiminden süt üretimine kayarak nasıl piyasaya bağımlı duruma geldiklerini vurguluyordu (Brenner, 2001). Buna karşın Wood, bu sürecin kapitalizmin gelişimi için yeterli olamayacağını savundu. Ona göre Hollandalı

çiftçileri piyasanın boyunduruğu altına alan geçim araçlarına bağıllık değil, kira sözleşmelerindeki değişikliklerdi; yani sürelerin kısılmasıydı (Wood, 2002b). Kısacası Wood'a göre kapitalizme geçişteki belirleyici unsur, geçim araçlarının değil, üretim araçlarının piyasaya bağlı duruma gelmesiydi. Ancak bu koşullarda, 'piyasa zorunluluğu' ortaya çıkıyordu.

Politik Marksizm yaklaşımı yukarıda ele aldığımız daha geleneksel Marksist düşünceden yöneltilen 'içsel' eleştiriler dışında, hem Dünya-Sistemi Analizi'nden hem de Troçkist Perspektiften gelen 'dışsal' eleştirilerle de karşılaştı. Arrighi, özellikle Brenner'ın Marks'ın dünya-sistemsel kuramsallaştırmalarını göz ardı ettiğini vurguladı. Oysa Marks, kapitalist üretimin önkoşulu olarak dünya-piyasasının on altıncı yüzyılda oluştuğunu vurgulamıştı. Bu doğrultuda Arrighi'ye göre Brenner, "kapitalist üretimin gelişimi için dünya-sistemsel koşulların nasıl ve niçin İngiltere'de veya başka bir yerde yaratıldığını" açıklayamıyordu (Arrighi, 1998: 120). Örneğin Arrighi, İngiltere'deki 'çitleme hareketi'ni Flanders'taki tekstil sanayinin gelişiminden bağımsız açıklamanın olanaklı olup olmadığını sorguluyordu. Troçkist gelenekten gelen Davidson da benzer eleştiriler yöneltti. Ona göre bu akım, ister adları Politik Marksizm olsun ister Post'un (2011: 2) sonradan kullanmayı yeğlediği gibi 'Kapital-Merkezli Marksizm' olsun, öncelikle Kapital'in Marks'ın diğer yapıtları ile ilişkisini göz ardı ediyordu, ikincisi Kapital'deki kapitalist üretimin soyut modeli ile kapitalizmin somut biçimleri arasındaki farkları görmezden geliyordu (Davidson, 2013-2014). Oysa Callinicos'un da belirttiği gibi Marks, soyut modellerle kapitalizmin temel özelliklerini yalıtmayı amaçlarken somut biçimlerle tarihsel olarak farklı gelişim yollarını tanımlıyordu (Callinicos, 1995: 134-35 aktaran Davidson, 2013-2014). Siyasi Marksistlerse, soyut modelleme ayırımı tanımlıyor gibi gözüküyorlar ve Brenner dışında hepsi, kapitalizmin yalnızca İngiltere'de geliştiğini düşünüyorlardı. Marks'ın da kapitalizmin yalnızca İngiltere'de geliştiğini düşündüğü için orayı kapitalizmin gelişimi için model olarak ele aldığını varsayıyorlardı. İngiltere'nin o dönemde kapitalizmin en geliştiği ülke olduğu su götürmezdi. Marks da çözümlemesinin temelini bu nedenle İngiltere üzerine oturtmuştu. Ancak tarımsal üreticinin mülksüzleştirilmesinin 'klasik' biçiminin İngiltere'de gerçekleşmiş olması, 'klasik' olmayan diğer biçimlerin de varlığını gösteriyordu. Nitekim yukarıda da değindiğim gibi Marks, kapitalist üretimi düzensiz (sporadik) olarak ilk önce Akdeniz kentlerinde on dördüncü veya on beşinci yüzyılda görmeye başlasak da kapitalist çağın on altıncı yüzyılda başladığını belirtiyordu (Marks, 1990). Üstelik 'ilk sermaye birikimi'nden bahsettiği meşhur pasajında bu sürecin momentlerinin aşağı yukarı sırayla İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'de yaşandığını belirtiyordu (Marks, 1990). Politik Marksistler, bu gibi alıntılarla karşılaştıklarında ya Marks'ın aslında kastettiğinin bu olmadığını savunuyorlar ya da şaşırtıcı bir kuramsal süzgeçten geçirerek yine kendilerine

uygun bir yorum çıkartıyorlardı (Wood 2002a:48 aktaran Davidson 2013-2014).² Marks elbette yanılıyor olabilirdi; sorun, Marksist olduğunu savunan bir akımın, Marks'ın yazdıklarını hiçe saymadaki veya eğip bükmedeki tutarsızlığıydı.

Dünya-Sistemleri Analizi

Wallerstein, çözümlemesine bambaşka yöntembilimsel, kavramsal ve kuramsal araçlarla başladı. Ona göre öncelikli önem taşıyan yöntembilimsel sorun 'çözümleme birimi'ydi (Wallerstein, 1974, 1993, 2000a, 2000b, 2000c, 2000d). Çözümleme birimi, 'Zaman-Uzam'da bölümlere; yani 'Tarihsel-Sistemlere,' karşılık geliyordu. Tarihsel-sistemlerin hem tarihsel hem sistematik oluşları; zamanla gelişmelerini, uzun-erimli eğilimlere sahip olmalarını ve başlangıçları ile sonlarının olmasını ifade ediyordu. Bir başka deyişle Wallerstein'e göre toplumsal kısıtlama ve karar alma birimleri, ulus-devletler veya toplumlar değil, tarihsel-sistemlerdi. Dahası az sonra göreceğimiz gibi, bu ulus-devletler özel bir tarihsel sistemin, yani 'kapitalist dünya-ekonomisi'nin ilişkilerinin ve gelişme dinamiklerinin ürünleriydi. Bu sav öncelikle o dönem toplumbilimlerinde kabul gören modernleşme kuramlarına yönelik bir eleştiri olarak geliştirilmişse de sonra Politik Marksizm'in de bir eleştirisine dönüştü. Tarihsel-sistemin sınırlarını tanımlayan ortak tekil bir işbölümüydü. Bu sınırlar içerisinde bireyler ve aralarındaki ilişkiler birbirlerine bağımlı bir biçimde yeniden-üretiliyordu (2000a: 82). Bir tarihsel-sistemin üyeleri, sistemin dışındaki üyelerle de mübadele ilişkileri kurabilirlerdi; ancak bu 'uzun-mesafeli lüks mal ticareti' olurdu. Sistem-içi ticaretse 'kısa-mesafeli gereksinim malları ticareti'ydi. Sistemler-arası lüks mal ticaretinde her iki taraf da sıra dışı karlar elde ederken sistem-içi gereksinim malları ticaretinde, sistem-içi artık-değer değişimi 'sıfır-toplamı-oyun' olduğu için ancak tek bir taraf kazanabilirdi.

Wallerstein (1974, 2000a) tarihsel-sistemleri ikiye ayırdı: Mini-sistemler ve dünya-sistemleri. Mini-sistemlerin görece küçük uzamsal sınırları ve ömürleri vardı. Kültürel ve siyasi yapıları açısından büyük ölçüde tekil ve homojendiler. Temel işleyiş mantıkları 'karşılıklılık'tı. Wallerstein, onların sıklıkla dünya-sistemlerine eklenerek tekil bir işbölümü ve karşılıklılık ekonomisi olma niteliklerini yitirdiklerini de vurgulamıştı. Dünya-sistemleriyse çok daha geniş coğrafyalara yayılan ve çok daha uzun süre varlıklarını sürdürebilen tarihsel-sistemlerdi. Ayrıca kültürel yapıları açısından da bu geniş uzam ve zamanda farklılıklar gösteriyorlardı. Siyasi yapılarının tekilliğine veya çoğulluğuna göre dünya-ekonomileri ve dünya-imparatorlukları olarak ikiye ayrılıyorlardı. Dünya-İmparatorlukları, kendi kendini yöneten kırsaldaki doğrudan-üreticilerden topladıkları haracı merkeze aktarıp dar bir bürokrat sınıfına dağıtıyorlardı. Bir başka deyişle temel mantıkları 'yeniden-dağıtım'dı. Her ne kadar uzun-

mesafeli lüks malları veya kısa-mesafeli gereksinim malları ticareti dünya-impatorluklarında gelişebilse de toplam ekonominin küçük bir kısmını oluşturabiliyor, merkezi bürokrasi sermaye birikiminin gelişmesine izin vermiyordu. Buna karşın dünya-ekonomileri, çoklu siyasi yapılarla bölünmüş eşitsiz ve bütünleşmiş üretim zincirleriydi. Temel mantıkları, biriktirilmiş artığı piyasa ağlarında geçici tekel oluşturabilenlere eşitsiz biçimde aktarmaktı. Dünya-ekonomilerini tanımlayan 'kapitalist mantık' buydu.

Wallerstein'e (2000a) göre MÖ 8000 ile MS 1500 arasında dünyaya egemen olan tarihsel-sistem tipi, dünya-impatorluklarıydı. Dünya-ekonomileri içerisinde bir devlet, diğerlerini yutarak tarihsel-sistemleri dünya-impatorluklarına dönüştürüyor, sonra da parçalanarak tekrar dünya-ekonomilerine alan açıyordu. Bu döngü de böylece sürüp gidiyordu. Ancak Avrupa'da feodalizmin kriziyle birlikte sıra dışı bir durum yaşandı. A-evresinin yaşandığı 1150-1300 yılları arasında Avrupa feodalizmi; demografik, ticari ve coğrafi olarak genişledi. Ancak 1300-1400 arasındaki B-evresinde bu eğilimler tersine döndü (Wallerstein, 1974: 37). Wallerstein'e göre bu daralmanın temelinde uzun-erimli yapısal, döngüsel ve ekolojik eğilimlerin bileşiminden oluşan bir kriz vardı. Daha ayrıntılı olarak bu kriz; toplumun sekülerleşmesi ve kilisenin laikleşmesi gibi kültürel, Levant'tan ithal edilen madeni paranın değerinin döngüsel düşüşü gibi ekonomik, ve toprağın kalitesi ve verimliliğinin düşmesi, iklimsel koşulların sürekli kötüleşmesi ve eşzamanlı olarak salgınların özellikle de Kara Veba'nın yaygınlaşması gibi ekolojik etkenlerin yapısal, döngüsel ve konjonktürel keşiminden oluşuyordu (Wallerstein, 1974: 37-38). Bu krizlerin sonucu olarak Avrupa feodalizminin temel kurumları – papalık, feodal lordlar ve krallıklar çöktü. Genellikle böyle çöküş durumlarında dışarıdan bir işgalci dünya-sistemlerini fethederdi. Ancak bu yaşanmadı (Wallerstein, 1992). Onun yerine 'uzun on altıncı yüzyıl'da modern kapitalist dünya-ekonomisi doğdu. Tarımsal artık-ürüne el koyma, ne dünya-impatorluklarındaki gibi haraca ne de Avrupa feodalizmindeki gibi ranta dayanacaktı. Onun yerine bu el koyma, önce tarımda sonra da sanayide üretkenliğe ve verimliliğe öncelik veren piyasa düzenekleriyle gerçekleşecekti. Piyasa düzenekleri de devlet düzenekleriyle yapay yollarla desteklenecekti (Wallerstein, 1974: 37-38).

Feodalizmin krizine tepkiler üç biçimde oldu. Birincisi, Avrupa dünyasının coğrafi olarak genişlemesiydi. Feodalizmin krizi derinleştikçe genişleme daha da gerekli oluyordu; çünkü Batı Avrupa'nın toprakları yüzyıllar boyunca süren feodal tarım sonucu verimliliklerini yitirmişlerdi ve yeni topraklar yüksek verimlilik olanağı sunuyordu. İspanyolların ve Portekizlilerin öncülüğünde gerçekleşen 'Amerikalının Sömürgeleşmesi,' Avrupa feodalizminin krizinin çözümünde bu açıdan çok önemliydi. Avrupa'nın arazi/emek oranının kat be

kat yükselişiyse sermaye birikimi hızlandı ve tarımsal verimlilik arttı (Wallerstein, 1974: 38). İkincisi, yine Amerikalıların sömürgeleşmesinin bir başka sonucu olarak Avrupa'ya tekrar madeni para akışı başladı. Madeni para akışı, özellikle Batı Avrupa'da rantların parasallaşmasını ve ücretli-emeğin yaygınlaşmasını sağladı. Ayrıca 'fiyat devrimi' denen yüksek enflasyon döneminde fiyatların düşmesini engelledi. Bu nedenle reel ücretler fiyatların gerisinde kaldı. Böylelikle gelirin toprak sahipleri lehine yeniden-dağıtımını sağlandı, yatırımlar arttı ve sermaye birikimi hızlandı. Ayrıca kapitalist dünya-ekonomisinin farklı bölgelerinde farklı ürünlerin üretimi için ücretli-emek, kölelik, ortakçılık, kiracılık gibi farklı 'emek denetim biçimleri' egemen oldu. Kuzey Avrupa ülkeleri, çeşitlendirilmiş tarım ve sanayiyi ücretli-emeğin yayıldığı alanlar oldular. Buna karşın Doğu Avrupa ve Batı Yarım Küre'deki çevre ülkeler buğday, kereste, pamuk, şeker gibi ihracat mallarında uzmanlaştılar ve köleliğin ve serfliğin yayıldığı alanlar oldular. Üçüncü ve son olarak bu emek denetim biçimlerinin ve tabakalaşmanın devletler için farklı sonuçları oldu (Wallerstein, 1974: 84). Kuzey Avrupa ülkelerinde (İngiltere, Fransa) bürokratikleşme, şiddetin tekelleşmesi, meşruiyetin yaratılması ve nüfusun homojenleştirilmesiyle güçlü devlet düzenekleri gelişti; yeni iç-siyasi düzenlemelerle mutlakiyetçi monarşiler dünya-ekonomisinin ticari ilişkilerinde üstünlük sağladılar ve böylelikle merkez devletler oldular (Wallerstein, 1974: 132-163). Üstelik merkez devletler, aygıtlarıyla çevre ülkeleri zayıflattı ve onları eşitsiz mübadeleye zorladı. İtalyan kent devletleri ve İspanya gibi yarı-çevre ülkeler ise görece devlet güçlerini korudular ve çevre ülkeler kadar sömürülmediler. İlk aşamada lüks mal üretimine yöneldiler. Habsburgların kapitalist dünya-ekonomisini dünya-ımparatorluğuna dönüştürme projesinin çökmesiyle birlikte kapitalist dünya-ekonomisi konsolide oldu ve genişledi. Kendini diğer dünya-sistemleri (Osmanlı ve Rusya Dünya-İmparatorlukları, Hint Okyanusu Proto-Dünya Ekonomisi) ile dengeledi. 'Uzun On Altıncı Yüzyıl'ın sonuna gelindiğinde kapitalist dünya-ekonomisi, Avrupa'nın önemli bir kısmını ve Batı yarım küreyi kapsıyordu (Wallerstein, 2000a).

Wallerstein'e yöneltilen eleştiriler, kapitalizmin tanımlanmasıyla ilgili kavramsal düzeyden başlayarak itici-gücün belirlenmesiyle ilgili kuramsal düzeye doğru ilerledi. İlk sorun, Wallerstein'in, Sweezy'nin izinden giderek kapitalizmi mübadele-için-üretim olarak tanımlamasıyla ilgiliydi. Bu, kapitalizmin elbette gerekli koşuluysa ama yeterli koşulu muydu? Marks'a göre kapitalizm hem üretim araçlarının sermayeye dönüşmesini hem de sermayedarla ücretli-işçiler arasındaki sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasını ifade ediyordu. Marks, kapitalizmin bir sistem olduğunu savunduğunda, kar oranlarının düşmesinin sermayedarları sömürü oranlarını yükseltmek veya makineleşmeyi arttırmak gibi ortak davranışlar sergilemeye zorladığını göstermişti. Buna karşın sistemin

diğer parçalarını oluşturan ücretli-işçiler ve toprak sahipleri de kendi özgün konumlarından kaynaklanan ortak davranışlar sergiliyorlardı. Sonuç olarak bu davranışlar ve eylemler çatışmaya yol açıyor ve sistemi her yeni aşamada yeni sorunların ortaya çıktığı ve yeni davranışların ve eylemlerin benimsendiği devrimsel bir gelişim yoluna doğru sürüklüyordu. Bu, kapitalizmin bir sistem olarak açıklayıcı bir kuramıydı, oysa Wallerstein yalnızca varıl bölgeleri 'merkez' yoksul bölgeleriye 'çevre' olarak betimlemekle yetiniyordu (Stinchcombe, 1982: 1395). Bu da bizi ikinci temel soruna; yani açıklama biçimine, getiriyor. Her ne kadar tarihsel kuramsallaştırma yapma iddiasında olsa da Wallerstein, aslında tipolojisindeki tanımlamalarla açıklamasına başlıyor, dolayısıyla açıklaması gerekenin, yani dünya-sisteminin, zaten var olduğunu varsayıyordu. Sonra da herhangi bir sistemik süreci (örneğin feodalizmin krizin çözümünü veya sistemin genişlemesini) sistemin kendisini koruma veya varlığını sürdürme gereklilikleri üzerinden açıklıyordu (Kimmel, 1977: 328). Bunlar da onu hem 'işlevselcilik' hem 'teleoloji' hem 'totoloji' hem de 'şeyleştirme' yanlışlarına götürüyordu. Ayrıca, eğer şemasına uymayan öğeler olursa, bunları ya görmezden geliyor ya da *ad hoc* kuramsallaştırmalarla bu sorunları çözmeye çalışıyordu (Skocpol, 1977).

Skocpol (1977: 1078-1079) ayrıca Wallerstein anlatısının, sosyo-ekonomik yapıyı dünya-piyasasının fırsatlarına ve teknolojik üretim olanaklarına indirgediğini savundu. Öncelikle Wallerstein egemen sınıfların, emek denetim biçimlerini, karlarını maksimize etmek için coğrafi, demografik, teknolojik ve emeksel ölçütlere göre seçtiklerini ima ediyordu. Bu seçimi yaparken aşağıdan hiçbir dirençle karşılaşmıyorlardı. Bu da aslında liberal iktisat tarihine daha uygun bir yaklaşımdı. Oysa Marksist düşüncenin en önemli katkısı ekonomik süreçleri, üretici ve artığa el koyan sınıflar arasında kurumsallaşmış ilişkiler olarak kavramaktı (Skocpol, 1977: 1079). Ayrıca Doğu Avrupa'daki 'ikinci Serflik' ile ilgili açıklaması da tarihsel nedenselliğe uymuyordu. Elbe'den Volga'ya yeniden serfleştirme süreci 1400'den itibaren başlamışken Doğu Avrupa'nın Batıya tahıl ihracatı 1500lerde, özellikle de 1550lerden sonra başlamıştı (Skocpol, 1977: 1082). Skocpol (1977: 1082-1083), bu noktada Brenner'ın tezini destekliyor ve Doğu ve Batı Avrupa'daki ayrışmanın ticarileşmeden değil, köylülerin kurumsal örgütlenmelerinin lordlara karşı görece gücünden kaynaklandığını vurguluyordu.

Wallerstein, kapitalizmin ayırt edici özelliğini/itici-gücünü de açık seçik bir biçimde ortaya koyamadı. Brenner'a göre tıpkı ticarileşme modellerinde olduğu gibi, Wallerstein de dünya piyasalarının genişlemesinin işbölümünü ve dolayısıyla emek verimliliğini arttıracığını varsaymıştı. Bu nedenle Brenner, onu Neo-Smithçi Marksist olarak nitelendirdi (Brenner, 1977). Oysa her piyasa rekabetçi piyasa değildi. Bunun olabilmesi için üreticilerin öncelikli olarak

piyasaya bağımlı olmaları gerekiyordu. Yukarıda da belirttiğim gibi ancak piyasaya bağımlı olduklarında üreticiler, teknolojik yenilik, yatırım ve uzmanlaşma yollarıyla maliyet düşürmeye ve karlarını arttırmaya mecbur olurlardı (Brenner, 1985a, 1985b, 2001). Brenner'ın bu eleştirilerine karşı Wallerstein, kuramsal yanıtlar geliştiremedi ve yalnızca onları tarihsel karşı savlarla yanıtladı (Wallerstein, 1992). Bu nedenle Wallerstein'a göre kapitalizmin itici-gücünün ne olduğunu söylememiz zordur. İki olasılıktan söz edilebilir: Kapitalistleşen toprak sahipleri veya tarımsal üretimi düzenleyen ticaret sermayesi. Dünya-Sistemi Analizi'nin içinden gelen Arrighi'nin (1998) eleştirisi de Brenner'ın eleştirisini andırıyordu. Arrighi'nin ilk sorusu, yine bu itici-güç sorusuyla ilintiliydi. Arrighi, Wallerstein'ın temel tarihsel-sistemler tipolojisindeki dünya-ekonomileri tanımlamasını sorguladı. Tüm dünya-ekonomileri kapitalist miydi yoksa yalnızca modern dünya-ekonomisi mi kapitalistti? Wallerstein'ın dünya-imparatorluklarıyla dünya-ekonomileri arasında yaptığı ilk ayırım, tüm dünya-ekonomilerinin 'kapitalist' olduğunu düşündürüyordu. Yani merkezi bir siyasi yapı olmadığında eğilim, kapitalizmden yanaydı. Bu da Wallerstein'ın, kapitalizmin tüm tarihsel-sistemlere olmasa da dünya-ekonomilerine içkin bir eğilim olduğunu varsaydığını gösteriyordu. Arrighi'nin ikinci sorusuysa, modern kapitalist dünya-ekonomisi ortaya çıkmadan önce Avrupa'da ne olduğuydu. Bir dünya-imparatorluğu mu, dünya-ekonomisi mi yoksa mini-sistemler mi? Wallerstein her ne kadar I. Ciltte Avrupa'da yüksek ortaçağlarda iki dünya-ekonomisinin varlığından söz etmişse de (1974: 37) hem bu savını ayrıntılandırmamıştı hem de zamanla bu savından vazgeçmişti (Wallerstein, 2011: xv-xviii). Onun yerine kapitalizme geçişi açıklamak için tarihsel-sistemler tipolojisinde hiç yeri olmayan feodalizmi kullanıyordu (Wallerstein, 1974, 1992). Bu da kavramsal ve kuramsal tutarsızlığa neden oluyordu (Arrighi, 1998: 126).

Arrighi, Wallerstein ile çözümleme biriminin dünya-sistemi olması gerektiği konusunda anlaşıyordu. Ancak kuramsal olarak hem Wallerstein'ın hem de Brenner'ın aksine, dünya-kapitalizminin kökeninin karasal devletlerin kırsallarındaki ilişkilerde ve etkinliklerde olduğunu düşünmüyordu. Ona göre kapitalizmin kökeni, karasal devletleri birbirlerine ve onların bütününe de diğer dünya-sistemlerine bağlayan çatlaklarda; yani kent-devletlerinde aranmalıydı. Bir başka deyişle kapitalizmin kökeni kırsalda değil, kentlerdeydi. Arrighi'ye (1998: 124) göre bu çatlaksal büyüme yalnızca Avrupa'da gerçekleşmiş, karasal devletleri kendi mantığına boyun eğdirmiş ve böylelikle 'sonsuz sermaye birikimi' süreci başlamıştı. Öncelikle İtalyan kent devletleri, kapitalist dünya-ekonomisinin ilk örgütlenme merkezleriydi. Daha büyük karasal devletler-arasındaki sermaye rekabetinden dolayı Kuzey İtalya'daki kent devletleri, Avrupa siyasi düzeninin çatlaklarında servet ve güç merkezleri olarak ortaya çıktılar. Üstelik karasal

devletler için devlet-kurulum ve savaş-yapma modelleri oluşturdular (Arrighi, 1998: 126). İkincisi, Lodhi Barışı'nın (1454) ardından oluşan kent-devletleri-arası sistem, Westphalia Barışı (1648) sonrasında oluşacak olan devletler-arası sistemin iki yüz yıl önceden temellerini attı. Dolayısıyla yalnızca kent devletleri karasal devletler için model oluşturmadı, kent-devletleri-arası sistem de devletler-arası sistem için model oluşturdu (Arrighi, 1998: 127-128). Üçüncüsü, kent-devletleri-arası rekabet, teknolojik ve örgütsel gelişmeyi tetikledi. Böylelikle kapitalist dünya-ekonomisinin gelişmesine güç verdi. Kısacası kapitalizm, karasal devletleri birbirlerine bağlayan kent devletlerinde ortaya çıktı.

Arrighi'ye göre kapitalizmin yalnızca uzamsal kökeni değil aynı zamanda itici-gücü de Wallerstein ve Brenner'ın öne sürdüklerinden farklıydı. Braudel'in (1992) üç katmanlı – maddi yaşam, piyasalar ve kapitalizm, ayırımından yola çıkan Arrighi, kapitalizmin ayırt edici özelliğinin ne üretim (maddi yaşam) ne de piyasa (mübadale) olduğunu öne sürdü. Ona göre kapitalizme özgünlüğünü veren 'finans sermayesi' ile 'devlet'in bütünleşmesiydi (Arrighi, 1994: 11). Devletlerin finans-sermayesinden borç alabilmek için girdikleri rekabet, sermaye birikiminin toplumsal ve siyasal çevresini dünya ölçeğinde denetleyebilecek daha geniş ve karmaşık örgütsel yetiye sahip siyasi yapıların doğmasına yol açmıştı (Arrighi, 1994: 14). Bankerlerse bir yandan, önce kent devletlerinin sonra da karasal devletlerin, devlet-kurulum ve savaş-yapma etkinliklerini finanse edip öbür yandan da savaş ganimetleriyle zenginleşiyorlardı. Devlet ile finans sermayesinin bu simbiyozu, tarihsel olarak kendisini dört hegemonik döngüde ve dört sermaye birikim döngüsünde ifade edecekti. Venedik'in altın çağı kısmen bir hegemonik döngü özelliği taşıırken, Ceneviz'inki ilk sermaye birikim döngüsüydü. Buna karşın Hollanda, Britanya ve ABD'ninkilerse hem sermaye birikim döngüleriydi hem de hegemonik döngülerdi. Her bir döngü, örgütsel yenilik ve taklit içeriyordu. Venedik 'tekelci devlet kapitalizmi'nin, Ceneviz ise 'kozmpolit finans kapitalizmi'nin arketipini oluşturuyordu. On altıncın yüzyılda Venedikliler 'korunma maliyetlerini içselleştirerek' ortaçağdan kalma siyasi düzeni sürdürmelerine karşın yeni düzen içinde hegemonyaya benzer bir rol üstleniyorlardı. Buna karşın Ceneviz sermaye birikim döngüsü, 'korunma maliyetlerini' İberyalılar'a 'dışsallaştırmıştı.' Hollandalılar, Venediklilerin 'devlet kapitalizmi' modelini takip ederek, Doğu Hindistan Ticaret Şirketi örneğinde de görüldüğü üzere 'korunma maliyetlerini içselleştirdiler' ve şirket yapısı içerisinde bu maliyetleri düşürdüler. Britanyalılar ise Cenevizlilerin 'kozmpolit finans kapitalizmi' modelini izleyerek sanayi devrimi yoluyla 'üretim maliyetlerini içselleştirdiler.' Ticaret, finans ve sömürgeci imparatorluk yoluyla küresel mamul mal piyasalarını denetlediler. Son olarak ABD'liler ise yine devlet kapitalizmi modelini takip ederek doğrudan sömürgeciliğe başvurmadan kendi

örgütsel yenilikleri olan dikey bütünleşmiş uluslararası şirketler aracılığıyla 'işlem maliyetlerini' düşürdüler (Arrighi, 1994).

Arrighi, Wallerstein'in aksine, kapitalizmin itici-gücünü açık ve net olarak tanımlıyordu. Ancak feodalizmi kırsaldaki toplumsal ilişkilerle özdeşleştiriyor ve her ne kadar ulusal tarihlerin anlaşılması için önemli olsa da kapitalizmin kökeninin anlaşılması için gereksiz olduğunu öne sürüyordu (Arrighi, 1998: 126). Dolayısıyla Brenner ve Wallerstein'in kapitalizmin kırsal kökeni tezlerini eleştirirken diğer uca savruluyor ve onun sadece kentsel kökenli olduğunu savunuyordu. Bu, Brenner ve Wood'un altını çizdikleri gibi totolojik bir kavrayışa neden oluyordu: Kapitalizm zaten kapitalist olan kent devletleri ile açıklanıyor – açıklanması gereken varsayılıyordu. Bu nedenle gelecek bölümde, kırsal/feodal/doğal ekonomi ve kentli/kapitalist/piyasa-ekonomisi karşıtlığını temel alan bir yaklaşım yerine, kırsal ve kentsel üretim, dağıtım, mübadele ve tüketim ilişkilerine diyalektik bir bütün olarak yaklaşan bir görüş öne süreceğim (Tomich 2004a). Arrighi'nin yaklaşımıyla ilgili ikinci sorun, karların kaynağıyla ilgiliydi. Arrighi, Marks'ın Para-Meta-Para' (P-M-P') şemasını hegemonik döngüleri açıklamak için kullanıyordu. Ona göre hegemonik döngüler, öncelikle 'maddi genişleme'yle yani paranın emtiaya yatırılmasıyla başlıyordu (P-M). Buna karşın karlı yatırım olanaklarının ortadan kalkmasıyla birlikte sermaye tekrar paraya dönüyordu (M-P'). Bu da 'finansal genişleme' sürecini tetikliyordu. Braudel'in de dediği gibi, bu finansal genişleme dönemi, hegemonya için 'sonbahar işareti'ydi. Sürekli karların paradan para kazanmaya yöneldiği bu dönemde (P-P') karların sürdürülebilir olmasının nedeni, üretim ve ticaret değilse, neydi? (Pollin, 1996: 115). Arrighi'nin bu soruya yanıtı (ki Pollin de bunları olasılık olarak sıralamıştı) 1. Kimi kapitalistler kaybederken kiminin kazanması (sıfır-toplamlı-oyun), 2. Kapitalistlerin topluca kendi lehlerine gelir dağılımını zorlamaları, 3. Sermayenin daha az karlı üretim ve ticaret kollarından daha karlı kollara kaydırılmasıydı (Arrighi, 1997, ayrıca Arrighi 1994; Arrighi ve Moore, 2001). Elbette Arrighi de Braudel de en üst tabakanın, yani finans ve devletin, maddi yaşam ve piyasa olmadan varlığını sürdüremeyeceğini kabul ediyorlardı. Ancak karın yaratılmadığı ilk iki yeniden-dağıtım yöntemini bir kenara bırakırsak, karın gerçek kaynağının finans değil (hatta ticaret de değil) üretim olduğunu görürüz. Bir başka deyişle Marks'ın da belirttiği gibi, finans ve ticaret sermayeleri kapitalizmde üretken sermayenin birer momentidir. Kapitalizmin itici-güçüyle üretken sermayedir.

Yeni Bir Çerçevenin Temelleri

Kapitalizme geçişi açıklamak için geliştirilen ana-akım modeller, yukarıda da tartışıldığı üzere, ciddi sorunlar içermektedirler. Öncelikle kapitalizmin her

topluma içkin olduğunu varsayarak, açıklanması gerekeni açıklayamamaktadırlar. Bu da varlıkbilimsel bir sorun yaratmaktadır. İkincisi bu yaklaşımlar, çözümleme birimi olarak Geniş Akdeniz coğrafyasını, Avrupa'yı veya kimi zaman da ulus-devletleri kullanırlar ve bu yöntembilimsel seçimi sorgulamazlar. Oysa bu birimlerin ortaya çıkışı tıpkı kapitalizmin ortaya çıkışı gibi tarihsel bir sorudur. Üçüncüsü, kapitalizme geçişin itici-gücünün ya ticari genişleme ya da nüfus döngüleri olduğunu öne sürmektedirler. Oysa bu süreçlerin tek başına modern kapitalizme yol açmadığı ortadadır. Ancak yine de ticaretin, kapitalizmin yeterli olmasa da gerekli önkoşulu olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Yüksek Ortaçağlar'daki ticaret ağları oluşmamış ve gelişmemiş olsaydı, kapitalizmin ortaya çıkması söz konusu olamazdı (Abu-Lughod, 1989; Wickham, 2016). Aynı şekilde Yüksek Ortaçağlar'ın sonundaki Kara Vebayla gelen demografik yıkım da kapitalizmin ortaya çıkmasının önemli, yine yeterli olmasa da gerekli, önkoşullarından birini oluşturmuştu. Bunun sonucunda feodal lordlar ile köylüler arasındaki güç dengesi değişmişti. Ancak köylü örgütlenmesi, direnişi ve ayaklanmaları olmasaydı, bu değişen güç dengeleri en azından ücretli-emek ve sermaye ilişkisini doğuramazdı. Kısacası ana-akım yaklaşımların, kayda değer kimi gözlemleri ve saptamaları olsa da önemli olgusal, varlıkbilimsel, yöntembilimsel ve kuramsal sorunları vardır.

Neo-Marksist yaklaşımların durumu daha farklıdır. Arrighi'ye (1998) göre, Politik Marksizm ve Dünya-Sistemi Analizi; yöntembilimleri, kavramları ve kuramsal çerçeveleri açısından o kadar birbirlerine çevrilemez bir duruma gelmişlerdi ki bu iki yaklaşım arasında anlamlı bir diyalog sürdürmek olanaklı değildi. Arrighi de bu nedenle Gordion Düğümü'nü çözmektense kesmeyi seçmişti. Ancak aynı Arrighi, ilginç bir biçimde, yine aynı makalesinde, Politik Marksist kuramın aslında 'merkez' ülkelerin gelişimi için iyi bir kuram olduğunu da belirtmişti. Bu savın Arrighi'den gelmesi ilginçti çünkü Politik Marksistler kapitalizmin itici-gücünü üretim ilişkilerinde ('toplumsal mülkiyet ilişkileri'nde) ararken o, finans sermayesi ile devlet arasındaki ilişkilerde arıyordu. Dolayısıyla iki yaklaşımı kurucu öğelerine ayırmadan bir araya getirmek 'eklektizm'e (seçmecilik'e) yol açardı. Bu makaledeki temel amacım aslında bu kurucu öğeleri tanımlamak, onları birbirlerinden ayırmak ve yeni bir yaklaşımın çerçevesi oluşturmaktı. Temel savım, böyle bir 'büyük birleşim kuramı'nın çözümleme biriminin, Dünya-Sistemleri Analizi doğrultusunda, genelde tarihsel-sistemler ve özelde de dünya-ekonomileri olması gerektiğidir. Buna karşın kapitalizmin itici-gücününse üretken sermayenin ortaya çıkışı olduğudur. Kapitalizme, varlıkbilimsel özgünlüğünü veren de hem bu tarihsel-sistemik boyut hem de üretim ilişkilerindeki bu dönüşümdür. Şimdi kısaca tartışalım.

Dünya-Sistemleri Analizi'nin en büyük yöntembilimsel katkısı, kuşkusuz,

çözümleme birimidir. Politik-Marksistler öncelikle, tıpkı ana-akım yaklaşımlar gibi, tarihsel süreçlerin ürünü olan ulusal birimleri verili kabul etmektedirler. Oysa bu, üretim ilişkilerinin ve süreçlerinin siyasi birimler-ötesi bağlantılarını ortadan kaldırmaz. Wood, Antik Helen Dünyası'nı Atina kentine, Antik Akdeniz Dünyası'nı Roma kentine (1995, 2005, 2008) ve kapitalizmi de İngiltere'ye indirgedi. Oysa Karadeniz ve Sicilya'dan ithal edilen buğday olmadan Atina'daki küçük ve büyük toprak sahipleri arasındaki, Doğu Akdeniz'den gelen buğday, haraç ve köleler olmadan da Roma'daki patrisyen ve plebler arasındaki, sınıf mücadelelerini ve dengelerini anlamak olanaklı değildir (Bringmann, 2007; Urbainczyk, 2014; Vlassopoulos, 2007). Aynı durum İngiltere için de geçerlidir. Flanders'ta gelişen tekstil sanayi olmadan İngiliz kırsalındaki dönüşümleri, Asya ve Amerikalılar'dan kaynak transferi olmadan da İngiliz kentlerindeki sanayileşmeyi kavramak olanaklı değildir (Arrighi, 1998; Solow, 2004). Kısacası 'içselci sorunsal' kapitalizm-öncesi dönemi açıklamakta yetersiz kaldığı gibi, kapitalist dönemi açıklamakta da yetersiz kalmaktadır.

Dünya-Sistemi Analizi, bir kuram değildir, bir perspektiftir. Politik Marksistler, bu ayrımı göz ardı ettikleri için Wallerstein'in yöntembilimi ile kuramını birbirine karıştırmışlardır. Bir başka deyişle Wallerstein'in 'Smithçi' kuramını reddedip aynı çözümleme birimiyle bambaşka bir kuram geliştirmek olanaklıdır. Nitekim Arrighi'nin yaptığı tam da budur. Aynı çözümleme birimiyle üretim temelli bir kuram da geliştirilebilir ki bu makalede amaçladığım da tam olarak budur. Gerçi bu yöntembilimi ile kuram karışıklığı kısmen de Wallerstein'in kendisinden kaynaklanmaktadır. Wallerstein de 'yöntembilimsel bütüncülük' ile 'kuramsal bütüncülük'ü birbirine karıştırmıştır. Bu nedenle 'Bütün,' yani kapitalist dünya-ekonomisi, tüm 'Parçaları' belirleyen bir yapıya bürünmüştür (Bach, 1982; McMichael, 1990: 386). Wallerstein'in çözümlemesinde 'Bütün,' tekil bir dizi süreçle oluşur ve koşullanır. Bu süreçler; toplumsal, uzamsal ve zamansal ilişkilerin diyalektiğinin bir ürünüdür. 'Parçalar' ise bu ilişkilerin diyalektiğinin bir sonucu olarak özgül bölgelerde ve 'Bütün'e bağlı olarak oluşur. Bu da 'işlevselcilik' ve 'belirlenimcilik' sorunlarını yaratır (McMichael, 1990: 388). Tüm 'Parçasal' süreçler ancak 'Bütün'e bağlı olarak düşünebilir veya 'Bütün,' 'Parçaları' belirler. 'Bütün'ün bu biçimde kavranışı teleolojik ve işlevselcidir çünkü "yereldeki değişiklikler bütün sistemin gereksinimlerinden türetilir" (O'Hearn, 2001: 3). Ayrıca, 'Bütün' ve 'Parçalar'ın bu biçimde kavranışı, onları birbiriyle ilişkili ve ortaklaşa-kışlandırmacı olarak değil, dışsal olarak karşıt varlıklar veya düzeyler olarak ele alır (Tomich, 2004b). Kısacası 'dışsalci sorunsal' da kapitalist gelişimi açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Hem içselci hem de dışsalci yaklaşımların sorunları, yeni bir parça-bütün yönteminin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Wallerstein'in yöntembilimsel

sorunlarına karşı Philip McMichael (1990) 'birleşik karşılaştırma' (incorporated comparison) yöntemini önermektedir. Bu yöntemde, 'Bütün,' 'Parçalar'a üstün olarak ele alınamaz çünkü "parçaların etkileşiminde bütün kendisini bütün olarak oluşturur." (McMichael, 1990: 391; Kosik, 1976: 23). Buna karşın, 'Parçalar' yalnızca birbirleriyle değil 'Bütün'le de diyalektik bir ilişki içindedir. Kısacası, 'Bütün' ve 'Parçalar' birbirlerini ortaklaşa koşullandırır (Hopkins, 1982). Bir yöntembilimsel strateji olarak, 'Bütün' ancak birbirlerini ortaklaşa koşullandıran ve oluşturan 'Parça'larının zaman ve uzamda karşılaştırmasıyla ortaya çıkartılabilir (McMichael, 1990: 392). Böylelikle 'birleşik karşılaştırma' yöntemi, bir bütün olarak kapitalist dünya-ekonomisini düşünürken mübadele ilişkilerinin yukarıdan üretim ilişkilerini belirlemediği, aksine üretim ve mübadele ilişkilerini birlikte düşünebileceğimiz yeni bir diyalektik çerçevenin imkanını sunmaktadır.

Yöntembilimindeki sorunlarına karşın Politik Marksizm'in kapitalizmin varlıkbilimsel açıdan özgünlüğünü ve kuramsal olarak itici-gücünü açıklamakta hem klasik Marksist yaklaşımlara hem de Dünya-Sistemleri Analizine göre genelde bir üstünlüğü vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kosminsky-Dobb-Hilton-Byres'ın oluşturduğu küçük meta-üretimine dayanan 'köylü farklılaşması' kuramı, kapitalizmin her toplumda içkin olduğunu varsaymakta ve küçük meta-üretimine geliştiği her bölgede neden kapitalizmin ortaya çıkmadığını açıklayamamaktadır. Benzer bir durum, 'eşitsiz bileşik gelişme' kuramları için de geçerlidir. Onlar da benzer üretici güçlerin kullanıldığı her bölgede neden kapitalizmin ortaya çıkmadığını açıklayamamaktadırlar (Harman ve Brenner, 2006). Marx'ın deyimiyle, yeldeğirmenleri Polonya'da ikinci serfliği doğururken, Hollanda'da kapitalizmin önünü açmıştır (Marx, 1990: 496). Wallerstein'in durumunda, modern dünya-ekonomisinin itici-gücü belli belirsizdir. Arrighi'nin durumundaysa, kapitalist dünya-ekonomisinin itici-gücü finans sermayesi ve devlet ilişkisine atfedilmişse de bunun ne kadar açıklayıcı olduğu kuşkuludur. Buna karşın Politik Marksizm, odağımızı üretim ilişkilerine çevirmekle kalmamakta, aynı zamanda hem kapitalizme geçiş dönemindeki özgün politik mücadeleleri vurgulamakta hem de bu politik mücadeleler sonucunda ortaya çıkan özgün üretim ilişkilerinin altını çizmektedir. Feodalizmin çözülmesiyle birlikte sosyo-ekonomik yapıların belirleyici gücü azalmış ve kapitalizme geçiş sürecinde politik mücadeleler koşullandırıcı olmuştur.

Buna karşın Politik Marksizm'in 'piyasa-bağımlılığı' (Brenner) veya 'piyasa-zorunluluğu' (Wood) vurgusu da sorunsuz değildir. Bu soyut ilişkiler hem kırsaldaki sınıf ilişkileri ile hem de İngiltere ile sınırlandırılmaktadır. Oysa 'piyasa-bağımlılığı'nın da 'piyasa-zorunluluğu'nun da ortaya çıkışı, hem çok çeşitli üretim ilişkisinin birlikte dönüşümü ile mümkündür hem de ancak somut

tarihsel bir olgu olarak dünya-ekonomisinin mübadele ilişkileri içerisinde gerçekleşebilir. Birincisi, 'Uzun On Altıncı Yüzyıl' boyunca özellikle Venedik'in, Hollanda'nın, Fransa'nın ve İngiltere'nin genellikle kırsal bölgelerinde 'sıfırdan kapitalist işletmeler' de ortaya çıkmıştır (Nef, 1936a, 1936b, 1936c; Israel, 1995; de Vries ve van der Woude, 2010; Demo, 2013). Bu kapitalist işletmeler, ücretli-emek ve sermayedar ilişkisinin ve büyük ölçekli makine kullanımının gözlemlendiği; madencilik, metalürji, matbaacılık, kâğıt imalatı, sabun imalatı, ve şeker ve tuz rafineçiliği gibi 'yeni sanayi' dallarında faaliyet gösteren işletmelerdi. Ayrıca gemicilik gibi, devletin öncülük yaptığı büyük-ölçekli işletmelerde de değiştirilebilir parçalar ve üretim bandı gibi modern kapitalist teknikler kullanılıyordu (Braudel, 1992; Cox, 1959; Davis, 1992; Lane, 1992). İkincisi, kentli küçük meta-üreticileri (zanaatkârlar), hem geçim hem de üretim araçları için piyasaya kırsaldaki üreticilerden çok daha önce bağımlı hale gelmişlerdir. Politik Marksistler, büyük olasılıkla bunun doğru olmadığını savunacaklardır ve loncaların girdi, çıktı ve emek-gücü fiyatlarını düzenlediklerini öne süreceklerdir. Bu durum, mübadele ilişkilerinin kırsalla kent arasındaki geçim araçlarının sınırlı alışverişine dayandığı Yüksek Ortaçağlar için doğru olabilir. Ancak girdi, çıktı ve emek-gücü fiyatları üzerinde baskı oluşturan yeni 'sıfırdan-kapitalist' işletmelerin ortaya çıktığı ve mübadele ilişkilerinin dünya-piyasasının fiyat mekanizmalarının boyunduruğuna girdiği 'Uzun On Altıncı Yüzyıl'da, loncaların bu düzenleyici işlevlerini büyük ölçüde yitirdikleri gözlemlenmektedir. Ayrıca kentler ve ülkeler arasında loncaların neleri düzenleyip neleri düzenleyemedikleri de büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin tüccar sermayesinin egemen olduğu Venedik'teki loncalar, ürünlerin ve emeğin niteliğini düzenleyebilmekteyken tekel fiyat oluşturmamaktaydılar (Lane, 1973; Mackenney, 2019). Üstelik uluslararası rekabetçi baskılar altında teknolojik yenilik yaparak piyasaya yönelik üretim yapmak zorundaydılar (Trivellato, 2008). Adları lonca olmakla birlikte rekabetçi baskılar altında işleyen bu örgütlenmelerin ve onlara bağlı küçük meta-üreticilerinin artık 'piyasa zorunluluğu' altında işlediği düşünülebilir. Dolayısıyla odaklanmamız gereken yalnızca kırsaldaki sınıflar-arası siyasi güç dengeleri değil, aynı zamanda kentlerdeki sınıflar-arası güç dengeleridir. Üçüncüsü, yine aynı dönemde tüccar sermayesinin loncaların direnciyle karşılaştığı bölgelerde üretimi kırsala kaydırabildiği ve Marks'ın tüccarın üreticileri bağımsız bırakarak aracılaştırmasını ifade eden, 'putting-out system' temelinde köylü zanaatlarını örgütleyebildiği gözlemlenmiştir (Israel, 1995; de Vries ve van der Woude, 2010; Demo, 2013).

Son olarak Akdeniz, Atlantik ve Amerikalarda ortaya çıkan köle plantasyonları da 'gerçekten devrimci yol'a örneklerdir. Piyasa-fırsatı mantığıyla işleyen Antik Yunan ve Roma'daki köle plantasyonlarından farklı olarak erken modern

çağın köle plantasyonları yalnızca ve yalnızca piyasaya üretim yapmak için kurulmuştur. Bir başka deyişle piyasa-fırsatları ortadan kalkınca üretimden çekilip geçim üretimine yönelmiyorlar, aksine üretime son verip yeni bir bölgeye (genellikle Batı'ya doğru) göç ediyorlardı (Mintz, 1985; Ouerfelli, 2008; Moore, 2009, 2010). Bu tarımsal girişimlerin temel mantığı, kullanım-değeri üretimi değil, mübadele-değeri ve kar üretimidir. Ayrıca yalnızca 'mutlak artık-emek' üretimine dayanmıyor, aynı zamanda kölelerle birlikte makinaların da kullanımıyla 'görece artık-emek' üretmeyi de amaçlıyorlardı (Ouerfelli, 2008; Moore, 2009, 2010). Kısacası üretim ilişkilerinin dönüşümünde, 'piyasa-zorunluluğu'nun ortaya çıkışında ve kapitalizme özgül emeğe el koyma biçiminin oluşumunda Politik Marksistlerin vurguladıklarından farklı gelişim yollarının da üzerinde durmak gerekmektedir. Politik Marksistlerin İngiltere kırsalı-odaklı anlatısına karşın piyasa-zorunluluğunun ortaya çıkışını, 'uzun on altıncı yüzyıl'da hem öncül kapitalist işletmelerde hem kentli küçük meta-üretimi merkezlerinde hem de köle plantasyonlarında bulmak olanaklıydı. Üstelik bu dönüşümler oluşum sürecindeki kapitalist dünya-ekonomisinin mübadele ilişkileri içinde gerçekleşmekteydi.

Bu oluşturduğumuz yöntembilimsel ve kuramsal çerçeve ışığında özetle şöyle bir tarihsel-kuramsal anlatı oluşturabiliriz: Yüksek Orta Çağ'da Batı Avrasya'da haraç/ranta dayanan iki dünya-ekonomisi vardı. Bunlardan Kuzey ve Baltık Denizi çevresinde işleyenlerden birinin örgütlenme merkezi Flanders, Akdeniz çevresinde işleyen diğersinin merkeziyse İtalyan kentleriydi (Wallerstein, 1974; Abu-Lughod, 1989; Wickham, 2016). Kapitalizm-öncesi teknolojik durgunluk, iklimsel soğuma ve toprak sahiplerinin üreticilerden artan talepleri sonucu bu dünya-ekonomileri on dördüncü yüzyılda krize girdiler (Moore, 2003a, 2003b, 2015; Patel ve Moore, 2018). Ancak şaşırtıcı bir biçimde ticaret ağları çözülmedi (Wickham, 2016). Akdeniz'in Batısı ile Kuzey Avrupa birleşti ve yeni bir dünya-ekonomisinin temelleri atıldı. Daha da önemlisi bu kriz; toprak sahipleri, köylüler ve proto-kapitalistler arasında güç dengelerinin değişmesine neden oldu. Kuşkusuz, bu dengeler ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyordu ve farklı gelişim yollarını koşullandırıyordu. Kapitalist dünya-ekonomisindeki merkez ve çevre ülkelerin farklılaşması başlangıçta sınıf dengeleri ve mücadelelerinin sonucunda ortaya çıktı (Brenner 1977, 1985a, 1985b, 2001; Byres 1996, 2009; Wood 2009; Akram-Lodhi ve Kay 2010). Geleceğin merkez ülkelerinde köylü direnişi ve ayaklanmaları nedeniyle toprak sahibi yönetici sınıflar, ne köylüleri tekrar serfleştirebildiler ne de sermayedarların üretimi denetimleri altına almalarını engelleyebildiler. Ticaret sermayedarlarının üretime girmeleriyle, zanaatkârların sermayedarlaşmasıyla ve sermayedarların sıfırdan ortaya çıkmasıyla yeni bir üretici/sanayici sermayedar sınıfı oluştu (Marks, 1991;

Takahashi, 1978). Bu üretken sermayedarlar, üretimi denetim altına aldılar ve yönetici sınıf olarak toprak sahiplerinin yerlerini aldılar. Emegın sömürüsünün, doğaya el koymanın ve devlet-kurulumunun yeni biçimlerini yarattılar. Üretken sermaye; tarım, madencilik, ormancılık ve en önemlisi ‘yeni sanayi’ alanlarını aşama aşama yeniden örgütlemeye başladı. Ücretli-emek, yarı-proleterleşme ve proleterleşme yollarıyla, yaygın emek biçimi haline geldi. Mallar dünya piyasası için üretilmeye, dünya piyasası için kitlesel talep de kendilerini toprak sahiplerinden özgrleştirmiş emekçi sınıflardan gelmeye başladı (Wickham, 2016). Sermayenin üretime girmesiyle birlikte artık-değerin sürekli üretiminin, doğaya sonsuz el koymanın, sürekli sermaye birikiminin ve kapitalist dünya-ekonomisinin genişlemesinin koşulları ortaya çıktı.

Buna karşın geleceğin çevre lkelerindeyse, yine sınıf mücadeleleri sonucunda toprak sahipleri mülklerini ve güçlerini korudular. Bunun sonucunda serflik ve küçük köylülük gibi geçim üretim biçimleri ya yeniden ortaya çıktı ya da varlığını sürdürdü. Ancak yeni ortaya çıkan dünya-ekonomisine eklemlemeleri iç-işleyişlerini de dönüşüme uğrattı (Kula, 1976; Richards, 1979). Toprak sahiplerinin üretimi denetim altında tutmaları, sermayedar sınıfları tccarlıkla ve tefecilikle sınırlandırdı. Zanaatkârlar da dönüşüm geçirmeden küçük meta-üreticiliğini sürdürdüler. Başlangıçta sınıf dengeleri ve mücadeleleriyle ortaya çıkan bu merkez-çevre farklılaşması, kapitalist dünya-ekonomisinin işleyişine pekişti. Bu süreçte, devlet-kurulum süreçleri de etkili oldu. Sanayi sermayesinin yükselişine yalnızca sermaye birikimini hızlandırmadı, aynı zamanda merkez ülkelerde devlet aygıtlarını, özellikle bürokrasileri ve orduları da güçlendirdi. Sermaye birikimini güvence altına almak için, sermayedarlar ve devletleri, (Doğu) Avrupa ve Avrupa-dışı çevre ülkelerde üretimi yeniden örgütlediler. Bunu da ya dolaylı olarak ticari tahakküm ya da doğrudan sömürgecilik yoluyla yaptılar. Akdeniz’in, Atlantik’in ve Amerika’ların ılıman ve tropikal bölgelerinde ‘özgür olmayan/bağımlı’ emeğe dayalı üretim biçimlerini yaydılar (Williams, 1944). Kısacası, sonradan parçaları oluşturacak farklı bölgeler sınıf mücadelelerinin ve dengelerinin niyet edilmeyen bir sonucu olarak merkezleşti veya çevreleşti. Ancak zamanla bütünlükleri pekişmeye ve karşılıklı etkileşimleri artmaya başladı. Bir başka deyişle, parçalar da bütün de birbirlerini koşullandırdı.

Sonuç

Bu makalede, kapitalizme geçiş üzerine dört ana yaklaşımı – Ticarileşme Modellerini, Demografik Modelleri, Politik Marksizm’i ve Dünya-Sistemleri Analizi’ni inceledim ve onları belirlediğim ölçütlere göre değerlendirdim. Kuşkusuz, bu yaklaşımları değerlendirmenin tek yolu bu ölçütler değildir. Ayrıca, bana verilen kısıtlı alanda kapitalizme geçiş sürecinde ‘kapitalizm ve

‘üretici güçler,’ ‘kapitalizm ve devlet,’ ‘kapitalizm ve kültür’ ve ‘kapitalizm ve doğa’ gibi soruları incelemem olanaklı değildi. Temel amacım, bu sorulardan olabildiğince yalıtıp üretim ve mübadele ilişkileri üzerinden kapitalizme geçiş tartışmalarına odaklanmaktı. Bu tartışmaları, kurucu öğelerine ayırdıktan sonra özellikle Politik-Marksizm ile Dünya-Sistemi Analizi’nin seçmeci olmayan bir biçimde birleştirilmelerinin temellerini oluşturmayı amaçladım. Böyle bir birleştirmenin çözümleme biriminin, Dünya-Sistemleri Analizi doğrultusunda, tarihsel-sistemler olması gerektiğini savundum. Buna karşın kapitalizmin itici-gücününse, üretim ilişkilerinin dönüşümü; yani, doğaya ve emeğe el koymanın üretken sermaye temelinde yeniden örgütlenmesi olduğunu öne sürdüm. Kapitalizme varlıkbilimsel özgünlüğünü verenin de hem bu tarihsel-sistemik boyut hem de üretim ilişkilerindeki bu özgül dönüşüm olduğunu savundum.

Sonnotlar

¹ Le Roy Ladurie, Marksist olmasa da getirdiği eleştiri diğer klasik Marksist eleştirilerle bütünlük arz etmektedir.

² Davidson, Comminel ve Wood’un bu tip kuramsal ‘eğip bükmelerini’ ayrıntılı anlatıp eleştirmektedir (Davidson 2013-2014).

Kaynakça

Abu-Lughod J (1989). *Before European Hegemony: They World System A.D: 1250-1350*. Oxford: Oxford University Press.

Akram-Lodhi A H ve Kay C (2010). Surveying the Agrarian Question (part 1: Unearthing Foundations, Exploring Diversity. *Journal of Peasant Studies*, 37 (1), 177-202.

Anderson P (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books.

Anievas A ve Nişancıoğlu K (2015). *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*. London: Pluto Press.

Arrighi G (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London: Verso.

Arrighi G (1997). Financial Expansions in World Historical Perspective: A Reply to Robert Pollin. *New Left Review*, 224, (Jul-Aug), 154-159.

Arrighi G (1998). Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Non-Debates of the 1970s. *Review*, 21 (1), 113-129.

- Arrighi G ve Moore J (2001). Capitalist Development in World-Historical Perspective. İçinde: R Albritton M Itoh R Westra ve A Zuege (der), *Phases of Capitalist Boom: Booms, Crises, and Globalization*, New York: Palgrave, 56-75.
- Bach R (1982). On the Holism of a World-System Perspective. İçinde: T K Hopkins, I Wallerstein vd. (der), *World-Systems Analysis*, Beverly Hills: Sage, 159-180.
- Bois G (1985). Against the Neo-Malthusian Orthodoxy. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 107-118.
- Bowden P J (1967). Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents. İçinde: Joan Thirsk (der), *The Agrarian History of England and Wales, IV, 1500-1640*, Cambridge: Cambridge University Press, 593-685.
- Braudel F (1992). *Civilization and Capitalism 15th-18th Century. Volume III: The Perspective of the World*. Fransızca'dan Çev. Siân Reynolds. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Brenner R (1977). The Origins of Capitalism: A Critique of Neo-Smithian Marksizm. *New Left Review*, 104, 25- 92.
- Brenner R (1985a). Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University, 10-62.
- Brenner R (1985b). The Agrarian Roots of European Capitalism. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University, 213-327.
- Brenner R (2001). The Low Countries in the Transition to Capitalism. *Journal of Agrarian Change*, 1(2), 169- 241.
- Brenner R (2006). From Theory to History: 'The European Dynamic' or Feudalism to Capitalism? İçinde: J A Hall and R Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, Cambridge, UK: Cambrdige University Press, 189-232.
- Bringmann K (2007). *A History of the Roman Republic*. Cambridge, UK: Polity.
- Byres T (1996). *Capitalism from Above and Capitalism from Below: An Essay in Comparative Political Economy*. Basingstoke/London, Macmillan/New York: St Martin's Press.
- Byres T (2006). Differentiation of Peasantry under Feudalism and the Transition to Capitalism: In Defence of Rodney Hilton. *Journal of Agrarian Change*, 6(1), 17-68.

Byres T (2009). The Landlords Class, Peasant Differentiation, Class Struggle and the Transition to Capitalism. İçinde: H Akram-Lodhi ve C Kay (der), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, London and New York: Routledge, 57-82.

Cox O C (1959). *The Foundations of Capitalism*. Peter Owen Limited: London.

Davidson N (2003). *Discovering the Scottish Revolution, 1692–1746*. London: Pluto.

Davidson N (2004a). The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746). *Journal of Agrarian Change*, 4 (3), 227–68.

Davidson N (2004b). The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815). *Journal of Agrarian Change*, 4 (4), 411–60.

Davidson N (2005). The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3: The Enlightenment as the Theory and Practice of Improvement. *Journal of Agrarian Change*, 5(1), 1-72.

Davidson N (2013-2014). Is There Anything to Defend in Political Marksizm? *International Socialist Review*, 91, Winter.

Davis R C (1991). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*. Baltimore, MA: John Hopkins University Press.

Demo E (2013). Industry and Production in the Venetian Terraferma (15th-18th Centuries). İçinde: E R Dursteler (der) *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Leiden: Brill, 291-318.

Dobb M (1963). *Studies in the Development of Capitalism*. New York: International Publishers.

Dobb M (1978). A Reply. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 57-67.

Duchesne R (2003). Rodney Hilton and the Peasant Road to 'Capitalism in England. *Journal of Peasant Studies*, 30(2), 129-145.

Habakkuk H J (1958). The Economic History of Modern Britain. *Journal of Economic History*, 18(4), 486-501.

Harman, Chris. 1999. *A People's History of the World*. London: Bookmarks.

Harman C ve Brenner R (2006). The Origins of Capitalism, *International Socialism Journal*, 111: 127–62, <http://www.isj.org.uk/index.php4?id=219>. Son Erişim Tarihi: 15/02/2021

Hilton R H (der) (1978a). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: Verso.

Hilton R H (1978b). Introduction. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 9-30.

Hilton R H (1978c). A Comment. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 109-117.

Hilton R H (1985). A Crisis of Feudalism. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University, 119-37.

Hilton R H (1990). *Class Conflicts and the Crisis of Feudalism*. London: Verso.

Hobsbawn E J (1978). From Feudalism to Capitalism. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 159-164.

Hopkins T K (1982). World-Systems Analysis: Methodological Issues İçinde: T K Hopkins, I Wallerstein vd. (der), *World-Systems Analysis*, Beverly Hills: Sage, 145-158.

Israel J (1995). *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall: 1477-1806*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Kautsky K ([1899] 1988) *The Agrarian Question*. London: Zwan

Kimmel M S (1977). A Review Essay. *Contemporary Crises*, 1, 319-332.

Kosik K (1976). *Dialectics of the Concrete. A Study on Problems of Man and World*. Dordrecht Holland; Boston, USA: D. Reidel Publishing Company.

Kosminsky E A (1956). *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*. Rusça'dan Çev. Ruth Kisch. New York: Kelley and Millman, Inc.; Oxford, Eng.: Basil Blackwell.

Kula W (1976). *An Economic Theory of the Feudal System*. London: New Left Books.

Lane F C (1973). *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Lane F C ([1934] 1992). *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Le Roy Ladurie E (1976). *The Peasants of Languedoc*. University of Illinois Press.

Le Roy Ladurie E (1985). A Reply to Robert Brenner. İçinde: T H Aston ve C H E Philpin (der), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University, 101-106.

Lenin V I ([1899] 1964). *The Development of Capitalism in Russia*. Moscow: Progress Publishers.

Mackenney R (2019). *Venice as the Polity of Mercy: Guilds, Confraternities and the Social Order, c. 1250-c. 1650*. Toronto: University of Toronto Press.

Marx K ([1924] 1983). Letters to Vera Zasulich. İçinde: Theodor Shanin (der), *Late Marks and the Russian Road*, New York: Monthly Review Press, 97-126.

Marx K ([1867] 1990). *Capital. Volume I*. London: Penguin Books.

Marx K ([1894] 1991). *Capital. Volume III*. London: Penguin Books.

Marx K ([1939] 1993). *Grundrisse*. London: Penguin Books.

Marx K ve Engels F ([1845] 1998a). *The German Ideology*. Amherst, NY: Prometheus Books.

Marx K ve Engels F ([1848] 1998b). *The Communist Manifesto*. New York: Monthly Review Press.

Malthus R T ([1803] 2018). *An Essay on the Principle of Population*. New Haven: Yale University Press.

Mann M ([1986] 2005). *The Sources of Social Power: Vol 1, A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mann M ([1993] 2012). *The Sources of Social Power: Vol 2, The Rise of Classes and Nation States, 1760-1914*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

McMichael P (1990). Incorporating Comparison within World-Historical Perspective: An Alternative Comparative Method. *American Sociological Review*, 55 (3), (June), 385-397.

Mintz S W (1985). *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Penguin.

Mooers C P (1991). *The Making of Bourgeois Europe: Absolutism, Revolution and the Rise of Capitalism in England, France, and Germany*. London: Verso.

Moore J W (2003a). The Modern World-System as Environmental History? *Theory & Society*, 32 (3), 307–377.

Moore J W (2003b). Nature and the Transition from Feudalism to Capitalism. *Review*, 26 (2), 97–172.

Moore J W (2009). Madeira, Sugar and the Conquest of Nature in the “First Sixteenth Century. Part I: From “Island of Timber” to Sugar Revolution, 1420-1506. *Review*, 32 (4), 345-90.

Moore J W (2010). Madeira, Sugar and the Conquest of Nature in the “First Sixteenth Century. Part II: From Regional Crisis to Commodity Frontier, 1506-1530. *Review*, 33 (1), 1-24.

Moore J W (2015). *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.

İdiman Ç. (2021) ‘Büyük Birleşik Kuram’ Olanaklı Mı?: Kapitalizme Geçiş Tartışmalarına Yeni Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 329-366.

- Nef J U (1936a). A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640. *Journal of Political Economy*, 44(3), 289-317.
- Nef J U (1936a). A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640. II. *Journal of Political Economy*, 44(4), 505-533.
- Nef J U (1936a). A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640. III. *Journal of Political Economy*, 44(5), 643-666.
- O’Hearn D (2001). *The Atlantic Economy: Britain, the US and Ireland*. Manchester and New York: Manchester University Press and Palgrave.
- Ouerfelli M (2008). *Le Sucre: Production, Commercialisation et Usages dans La Méditerranée Médiévale*. Leiden & Boston: Brill.
- Patel R ve Moore J (2018). *History of the World in Seven Cheap Things*. London: Verso.
- Pirenne H (1956). *Mohammad and Charlemagne*. London, UK: Allen and Unwim.
- Pirenne H (1969). *Medieval Cities: The Origins and the Revival of Trade*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pollin R (1996). Contemporary Economic Stagnation in World Historical Perspective. *New Left Review*, 219 (Sep-Oct), 109-118.
- Post C (2011). Introduction. İçinde: C Post, *The American Road to Capitalism: Studies in Class-Structure, Economic Development and Political Conflict, 1620–1877*. Leiden: E. J. Brill, 1-5.
- Postan M M ([1944] 1966). Medieval Agrarian Society in its Prime: England. İçinde: M M Postan (der), *Cambridge Economic History of Europe, Vol: 1: The Agrarian Life of the Middle Ages, Second Edition*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 548-632.
- Procacci G (1978). A Survey of the Debates. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 128-142.
- Ricardo D ([1817] 2004). *The Principles of Political Economy and Taxation*. Mineola, NY: Dover Publications.
- Richards A (1979). The Political Economy of *Gutswirtschaft*: A Comparative Analysis of East Elbian Germany, Egypt, and Chile. *Comparative Studies in Society and History*, 21(4), 483-518.
- Skocpol T (1977). Review: Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. *American Journal of Sociology*, 82 (5), (Mar), 1075-1090.
- Smith A ([1776] 1999). *The Wealth of Nations: Books: 1-3*. London: Penguin Books.

Solow B L ([1987] 2004). Capitalism and Slavery in the Exceedingly Long Run. İçinde: B L Solow ve S L Engerman (der), *British Capitalism and Caribbean Slavery*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 51-78.

Stinchcombe A L (1982). Review: The Growth of the World System. *American Journal of Sociology*. 87(6), (May), 1389-1395.

Sweezy P M (1978a). A Critique. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 33-56.

Sweezy P M (1978b). A Rejoinder. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 102- 108.

Takahashi K (1978). A Contribution to Discussion. İçinde: R H Hilton (der), *The Transition from Feudalism to Capitalism*, London: Verso, 68-97.

Tilly C (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*. Oxford, UK: Basil Blackwell.

Tomich D W (2004a). World of Capital, Worlds of Labor: A Global Perspective. İçinde: D Tomich, *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital, and World-economy*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 32-55.

Tomich D (2004b). Small Islands and Huge Comparisons: Caribbean Plantations, Historical Unevenness, and Capitalist Modernity. İçinde: D Tomich, *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital, and World-economy*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 120-138

Trivellato F (2008). Guilds, Technology and Economic Change in Early Modern Venice. İçinde: S R Epstein ve M Prak (der), *Guilds, Innovation and The European Economy, 1400-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 199-231.

Urbainczyk T (2014). *Slave Revolts in Antiquity*. London and New York: Routledge.

Vlassopoulos K (2007). *Unthinking the Greek Polis: Ancient Greek Polis Beyond Eurocentrism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

de Vries J ve van der Woude A. ([1997] 2010). *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*. Cambridge, UK, and, New York, NY: Cambridge University Press.

Wallerstein I (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein I (1992). The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review*, 15 (4), 561-619.

Wallerstein I (1993). World-Systems. İçinde: W Outhwaite ve T Bottomore (der), *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, Cambridge: Blackwell, 720-721.

Wallerstein I (2000a). Rise and Future Demise of The Modern World-System. İçinde: I Wallerstein, *Essential Wallerstein*, New York, NY: The New Press. 71-105.

Wallerstein I (2000b). Modernization: Requiescat in Pace. İçinde: I Wallerstein, *Essential Wallerstein*, New York, NY: The New Press, 106-111.

Wallerstein I (2000c). World-System Analysis. İçinde: I Wallerstein, *Essential Wallerstein*, New York, NY: The New Press, 129-148.

Wallerstein I (2000d). Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis. İçinde: I Wallerstein, *Essential Wallerstein*, New York, NY: The New Press, 149-159.

Wallerstein I ([1980] 2011). Prologue to the 2011 Edition. İçinde: I Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, xiii-xxvii.

Wickham C (2016). *Medieval Europe*. New Haven, Conn., and, London, UK: Yale University Press.

Williams E (1944). *Capitalism and Slavery*. London: Andre Deutsch.

Wood E M (1981). The Separation of the Economic and the Political in Capitalism. *New Left Review*, 1 (127), 66-93.

Wood E M (1994). From Opportunity to Imperative: The History of the Market. *Monthly Review*, 46 (3), 14-40.

Wood E M (1995). *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Wood E M ([1999] 2002a). *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.

Wood E M (2002b). The Question of Market Dependence. *Journal of Agrarian Change*, 2 (1), 50-87.

Wood E M (2005). *Empire of Capital*. London, UK: Verso.

Wood E M (2008). *Citizens to Lords*. London, UK: Verso.

Wood E M (2009). Peasants and the Market Imperative: The Origins of Capitalism. İçinde: H Akram-Lodhi ve C Kay (der), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, London and New York: Routledge, 37-57.

Polislik Sosyolojisinin Eleştirisine Doğru: Hukuk, Şiddet ve Egemenlik

Boran Ali Mercan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0002-1125-7528, e-posta:mercan@politics.ankara.edu.tr

Özet

Polisin, gücünü aşırı ve kötüye kullanımı sebebiyle insan yaşamına etkide bulunabilecek fiiller sergileyebilmesi evrensel bir fenomendir. Polis şiddeti ve yozlaşması genelde polislik sosyolojisi ekseninde polis altkültürüyle açıklanmıştır. Polis altkültürü tartışmaları memurlar-arası etkileşime odaklanarak yasanın polise emrettiği normatif davranış kuralları ile asli polislik tarzları ve teamülleri arasındaki kopukluğa dikkat çeker. İlgili yazın şiddet, rüşvet, ayrımcılık, görevi kötüye kullanma, delillerle oynama ve benzeri diğer yozlaşmış davranış ve ilişkileri görmezden gelen amir ve memurların hoşgörüsü ve kayıtsızlığını besleyen teşkilat içi bir altkültürel dokuya işaret eder. Buna göre polis altkültürü tartışmaları kader birliği yapan memurların arasındaki 'kardeşlik' anlayışının sapkın davranışları 'sessizlik kanunuyla' desteklediğini ve yozlaşmış davranışları rasyonelleştiren ideolojilerin varlığını tartışır. Polisin gayri-hukuki eylem ve işlemleri, böylece, teşkilat içi koruyucu-kollayıcı 'sessiz' hoşgörüsünün sonucu olarak görülür. Başka bir deyişle, polisliğin sosyolojik kavranışı memurun yasaları ihlal eden davranışlarını polis altkültürü ve memurlar-arası etkileşime odaklanarak açıklar. Ancak polis şiddeti ve insan hakları ihlalini ele alan çalışmalar, polisin yasayı korumak adına ihlal ettiği, hukuk ve şiddetin iç içe geçtiği bir belirsizlik mıntıkasına dikkat çeker. Ağır insan hakları ihlaline varan polislik pratiklerinin çözümlemesinde asıl dikkat edilmesi gereken temel çelişki, polisin yasayı korumak adına ihlal ettiği tüm eylem ve işlemleridir. Başka bir ifadeyle, hukuku korumak adına hukukun dışına çıkan polislik pratiklerinin mümkünlik koşullarının neler olduğunu tartışmak elzemdir. Bu makale, şiddet ve hukukun belirsizleştiği bir mıntikanın polis memurları ve teşkilat sosyolojisiyle kavranamayacağını ileri sürüyor. Yasayı korumak adına yasa ihlali fenomeni ancak *siyasal* bir kavrayışla otorite, iktidar ve egemenlik kavramlarıyla anlaşılabilir. Böylece makale, Schmitt, Benjamin ve Agamben'in düşüncelerinde polisin egemenlikle olan ilişkisini tartışıyor. Buna göre sokakta en alt rütbeden polis memurları, gündelik yaşamda hukuku askıya alarak istisna halini açabilen ve yaşam hakkı üzerinde takdir yetkisi kullanabilen bir egemen iktidar imtiyazıyla donanmıştır. Yaşam hakkı bu imtiyazı kısıtlayacak etkin hukuki mekanizmaların mevcudiyetini gerektirir.

Anahtar Sözcükler: Polis, Polislik, Hukuk, Polisin Güç Kullanımı, Egemenlik.

Towards a Critique of the Sociology of Policing: Law, Violence and Sovereignty

Abstract

The excessive and abusive use of force by police is a universal phenomenon in a way as to affect the right over life. Police violence and corruption have been grasped, within the disciplinary confines of sociology, by the literature of police subculture. Focusing on interactions of police officers, the sociology of police subculture draws our attention to a disconnection between the law of law enforcement and actual modes of policing. However, studies relying on police violence and the violation of human rights reveal that police officers oftentimes violate the law while trying to maintain the law and order and further emphasise the emergence of a zone of indistinction where the law and violence intertwines with each other in police operations. Police sociology in the West demonstrates that excessive and abusive use of force by officers mainly stems from the disconnection between the formal police codes of conduct and the actual modes of policing. As the evidences of studies suggest, among patrol officers at lower ranks, the general tendency of behaving citizens and suspects appears not in accordance with the enforcement of law but rather informal police cultural practices. The discrepancy between the legality of law enforcement and the actual modes of policing draws our attention to a series of interlinked concepts such as discretion, police power, and law and order. Many studies has been done so by using these concepts to understand and explain the zone of indistinction where in a paradoxical way police officers violate the law while trying to maintain the law and order. This article suggests that this zone of indistinction cannot be grasped merely by the sociology of police officers and organisational culture. Instead the phenomenon of violating the law for the sake of maintaining the law and order can only be understood by the concepts of power and sovereignty, with a grasp of *the political*. The article thus discusses the relationship between the police and sovereignty in the thoughts of Schmitt, Benjamin and Agamben: lower-rank police officers are endowed with the sovereign privilege to open a state of exception by suspending the rule of law and a discretionary use of force over the life and death. The right to life necessitates the presence of effective legal mechanism to constrain this privilege.

Keywords: Police, Policing, Law, Police Use of Force, Sovereignty,

Giriş

Polislik pratiğinin gerektiğinde insan varlığını yaşam ve ölüm arasında ince bir çizgide tutabilme kudreti evrensel bir fenomendir. Amerika Birleşik Devletleri'nden Birleşik Krallığa, Avrupa Birliği ülkelerinden Çin, Hindistan, Rusya ve Türkiye'ye uzanan farklı toplumsal ve siyasal oluşumlarda, insan/

yurttaş yaşamını korumakla yükümlü devlet aygıtının bu işlevi yerine getirirken insan yaşamına bir tehdit oluşturabilme potansiyeli siyaset ve hukuk felsefesinin temel çelişkilerinden biridir (Casey-Maslen & Connolly, 2017; Alpert & Dunham, 2004; Belur, 2010; Kuhns & Knutsson, 2010). Ancak fenomenin evrenselliği sorunun “yerli ve mili” özgülüklerini gölgelememelidir. Türkiye’de polisin gözetiminde kötü muamelesi ve ateş silah kullanımı sonucu ölümle sonuçlanan çok sayıda vaka mevcuttur (Saymaz, 2015). Türkiye’de son 14 yılda polisin dur ihtarına uymadığı gerekçesiyle ateşli silah kullanımı neticesinde 403 insan hayatını kaybetmiştir.¹

Türkiye’de cezasızlıkla ilgili yürütülen çalışmalar olmakla birlikte (Altıparmak, 2009, 2016) polisin insan yaşamı ve toplum düzeni üzerine olumsuz etkileri üzerine eleştirel çalışmalar sınırlıdır (Gönen et al., 2013; Berksoy, 2009; Uysal, 2010). İnsan yaşamı ve topluluğun düzenini korumak adına yaşam hakkına müdahale eden polis sorunsalının, daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa eksenli bir polislik literatürü çerçevesinde genelde *sosyolojik* bir paranteze alınarak polis altkültürü ekseninde tartışıldığını görüyoruz (Skolnick 1982, 2008; Reiner 1995; Terrill 2001). Polis altkültürü tartışmaları polis teşkilatında şiddet, rüşvet, ayrımcılık, görevi kötüye kullanma, delillerle oynama ve benzeri diğer yozlaşmış (*corrupt*) davranış ve ilişkileri görmezden gelen amir ve memurların hoşgörü ve kayıtsızlığını besleyen örgüt içi —dışa kapalı— bir kültürel dokuya dikkati çeker. Teşkilat altkültürü tartışmaları kader birliği yapan memurlar arasındaki ‘kardeşlik’ anlayışının sapkın davranışları ‘sessizlik kanunuyla’ desteklediğine ve yozlaşmış davranışları rasyonelleştiren ideolojilerin varlığına işaret eder (Skolnick & Fye, 1993: 118–45). Polis iş yükü ve stresi ile ceza adaleti sisteminin polisten uymasını emrettiği normatif kuralların yarattığı baskı, polis memurunun yabancılaşmasına yol açar; sakat kalma, iş kaybı ve ölüm riski gibi mesleğe özgü riskler memurun kendisini diğer meslek gruplarından farklı görmesine neden olur (Kappeler & Potter 2018: 285–95). Polisin gayri-hukuki eylem ve işlemleri, buna göre, teşkilat içi koruyucu-kollayıcı ‘sessiz’ hoşgörünün sonucu olarak görülür. Başka bir deyişle, polisliğin sosyolojik kavranışı memurun yasaları ihlal eden davranışlarını polis altkültürü ve memurlar-arası etkileşime odaklanarak açıklar.

Ayrımcılık, yanlış tutuklama, delil karartma ve uydurma, orantısız güç kullanımı ve polis şiddeti Anglo-Amerikan yazında uzun yıllardır polislik çalışmalarının konusudur (Stinchcombe, 1963; Reiss, 1971; McBarnet, 1979; Weitzer, 2000; Crawshaw vd., 1998; Neyroud & Beckley, 2001; Bronitt et al., 2015). Ancak modern polis gücünün ‘devletin meşru şiddet kullanma tekeli’ (Weber, 2004: 33) icra ile görevli bir fail ve aygıt oluşu sebebiyle, polisin gayri-hukuki işlem ve eylemleri belirli bir memurun tekil ideolojisi, hatası, ihmalkârlığına ya da

memurların eylemine sessiz kalan bir teşkilat kültürü ideolojisine atfetmek doğru bir yaklaşım tarzı olmayacaktır. Dur ihtarına uymayanlara karşı silahına davranan her polis memurunun sadece ideolojik bir sâikle hareket ettiği söylenemeyeceği gibi, polis teşkilatı da yasayı açıkça ihlal eden her eylem ve işleme sessiz kalamayacaktır. Başka bir deyişle, ağır insan hakları ihlaline varan polislik pratiklerinin çözümlenmesinde, memur veya teşkilat dikotomisinde salınmak, sosyal bilimlerin meşhur özne–yapı ikilemine sıkışarak indirgemeci bir bakışla malul olacaktır. Asıl dikkat edilmesi gereken temel çelişki, polisin yasayı korumak adına ihlal ettiği tüm eylem ve işlemleri; başka bir ifadeyle, hukuku korumak adına hukukun dışına çıkan polislik pratiklerinin mümkünlik koşulları olmalıdır (Small et al. 2006; Seri, 2009; Stuart 2011; Taylor 2013). Kolluk icrasının normatif boyutu ile asli polislik tarzlarındaki uyumsuzluğu söz konusu çelişki bağlamında düşündüğümüzde; otorite, iktidar, düzen ve egemenlik gibi kavramlar dolayısıyla polisliğin *siyasal* kavranışına ihtiyaç vardır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, polisin orantısız güç kullanımını mümkün kılan momentlerde kurum ve kişi, yapı ve eylemden, bağımsız bir biçimde polisin ontolojik açıdan incelenmesi, çok daha temel soruları *yeniden* sorma gerekliliğidir. Polis nedir ve mevcut siyasal-toplumsal formasyonda ne gibi bir işlev görür? Polisin devlet, iktidar ve egemenlik kavramlarıyla ilişkisi nedir? Yukarıda ifade edildiği üzere, emniyet ve asayiş sağlama adına gayri-hukuki bir uzamda hareket edebildiğine yönelik tespit, öte yandan, bir diğer sorular kümesini beraberinde getirir: Devlet egemenliği polislik pratiklerinde nasıl tezahür eder? Polis egemenin otoritesini nasıl ve hangi formlarda icra eder? Daha da önemlisi egemenlik ve polis arasındaki ilişkiyi ne tür bir kavramsal çerçeve dahilinde anlamalı ve açıklamalıyız?

Bu ve benzeri sorular polis memurluğu sosyolojisinin – *sosyolojizmin* – indirgemeci sınırları içerisinde yanıtlanamaz. Dolayısıyla, hukuk ve şiddet belirsizliğinde gri alan metaforuyla ifade edilen, polisin hukuku korumak adına icra ettiği gayri-hukuki eylem ve işlemleri tartışmak, zeminimizi kaçınılmaz olarak egemenlik ve iktidarın sorunsallaştırdığı bir düzleme taşıyacaktır. Bu yazıda şiddetin polisliğin doğasına içkin olduğunu ve söz konusu içkinliği İtalyan hukukçu ve felsefeci Giorgio Agamben’in egemen polis (*sovereign police*) kavramıyla anlayabileceğimizi ileri süreceğim. Agamben, polisin egemen iktidarın imtiyazlarıyla donandığını ve böylece egemenliğin polislik dolayısıyla icra edildiğini tartışır (Agamben, 2000; ayrıca bkz. Seri 2009). Agamben’in polis hakkındaki görüşü yeni bir tartışma duyurusu niteliğinde değildir. Aslında pek çok yazar Agamben’in şiddet ve hukukun iç içe girdiği ‘istisna hali’ (2005) kavramını çeşitli ülke bağlamlarında polisin takdir yetkisi, gücün müzakeresi ve cezasızlık sorunlarını tartışmak için kullandılar: ‘istisna uzamları’ (*spaces of exception*) (Burr 2003), ‘olağanüstü hal’ (*state of emergency*) (Neocleus

2008), 'medeni olağanüstü hal' (*civic states of exception*) (Kirsch 2010) ve 'keyfi uzam' (*permissive space*) (Cooper-Knock 2018) gibi kavramlar, polis gücünün adeta bir egemen gibi hem hukukun içinde yer aldığı hem de istisna hali ilanı ile hukukun dışına çıkabildiği momentlerin ampirik çözümlenmelerinden türetilmiştir. Bu yazı kapsamında, benzer biçimde ama daha çok teorik mahiyette, polis ve yurttaş karşılaşmalarında polis memurunun hukukun içinden hukuk dışına çıkabilmeyi mümkün kılan bir istisna hali açarak insan yaşamı üzerinde takdir yetkisi kullanabildiğini ve gündelik yaşamda soyut egemenliği somutlaştırabildiğini siyaset teorik düşünsel uğrakları üzerinden tartışacağım. Tartışmayı somutlaştırmak amacıyla, sokakta bir polis memurunun takdiriyle istisna hali yaratabilme ve yaşam hakkı üzerinde söz sahibi olabilme kudretini; 2020 Mayıs'ında ABD'de sokakta bir polis memuru tarafından gözaltına alınırken kötü muamele neticesinde öldürülen George Floyd vakası çerçevesinde değerlendireceğim. Türkiye'de son 15 yılda, Festus Okey, Ethem Sarısülük, Berkin Elvan, Şerzan Kurt, Dilek Doğan, Baran Tursun, Kemal Kurkut ve daha niceleri gibi polisin açtığı ateş sonucu yaşamını yitiren kişilerin vakaları dururken niçin ABD'de yaşanan bir vakayı incelediğim haklı olarak sorulabilir. George Floyd vakasını Türkiye'de son derece önemli her bir vakadan bu yazı kapsamında ayırt eden husus şudur: Floyd'u gözaltına alan memurun tutuklama pratiği ateşli silah kullanımı gibi anlık bir takdir ve müdahaleyle değil, istikrarlı ve süregelen bir biçimde gerçekleşmiş ve kameraya an ve an kaydedilmiştir. Floyd vakası polis memurunun icra ettiği işlemin yaşam hakkı üzerine nasıl egemence bir takdir yetkisine dönüştüğünün somut bir örneği olarak incelenecektir.

Polisliğe Sosyolojik Yaklaşımın Sınırları

Polisliğe ilişkin sosyolojik ve kriminolojik çalışmaların polis gücünün ortaya çıkışından çok sonra geliştiğini görüyoruz. İlk modern polis teşkilatının 1829 yılında İngiltere'de kurulduğunu düşünürsek, alanın bilgisine yönelik çaba yaklaşık bir yüzyıl sonra gelişme imkânı buluyor. 1960'lı yıllarda Birleşik Krallık'ta Michael Banton, Jerome Skolnick, Robert Reiner ve ABD'de William Westley ve Egon Bittner tarafından yürütülen araştırmalar, polis ve polisliğin toplumsal temellerini anlamaya yönelik çabalardan oluşuyor. İlginçtir ki özellikle de ABD'de yürütülen erken dönem araştırmalar polis şiddetini anlamaya yönelik çabaların ürünüdür.

Polisliğin sosyolojik kavranışına yönelik ilginin 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anglo-Amerikan dünyada yükselmesi bir tesadüf olmasa gerek. Keynesyen refah rejimlerine rağmen suç ve *sapkınlığın* mevcudiyeti, Batı modernitesinin kültürel dokusuna karşı yükselen gençlik hareketlerinin anti-empyalist toplumsal muhalefet hareketleriyle birleşerek tüm dünyaya yayılışı, altkültürel oluşumların

medyatik temsillerinin ahlaki paniğe yol açışı gibi nedenler toplumsal kontrol mekanizmalarının etkinliğini tartışmaya açmıştır (Cohen, 1985; Young, 1999). 1960'lı yıllarda polis ve polisliğe artan akademik ilginin kökenlerini böyle bir bağlamda yorumlayabiliriz. Buna göre, polis için araştırmalar polisin nasıl etkin ve gelişmiş bir hizmet sunabileceğine yönelmişken; polis üzerine araştırmalar da memurlar-arası ilişkilere yönelerek polisliğin etkilerini eleştirel bir zeminde kavramaya çalıştı. Banton'un (1964) başını çektiği erken dönem çalışmalar polisin suçla mücadelede sürekli zor kullanan bir kolluk kuvveti olmaktan ziyade zamanının çoğunu düzeni sağlamakla geçiren bir asayiş memuru (*peace officer*) olduğunu vurguladılar. Öte yandan, alanın önde gelen Amerikan araştırmacılarından Bittner (1970) polisliğin yasal çerçevede zor kullanmaya dayalı boyutunun altını çizdi ve polisin meşru şiddet kullanma tekelindeki ayrıksı rolüne dikkat çekti: Polis acil durumlar karşısında zor kullanmakla yetkilendirildiği için durumun özelliğine ve aciliyetine göre gerekeni yapmakla yükümlüdür. Şiddet ve zor kullanımı polisin yasal-hukuki görev tanımının içinde kaçınılmaz bir öğedir.

Reiner (2010) yasal polisin yasa dışı eylemini anlayabilmemiz için polis kültürünü incelememiz gerektiğini söyler. Polis memurlarının dünyayı ve kendilerini nasıl gördüklerini, davranışlarına yön veren değer, norm ve kuralların ne olduğunu ifade eden bir 'aynasız kültürü' (*cop culture*) tanımının önemine işaret eder. Polislerin görev başında geliştirdiği değer ve inançlar sistemi araştırmacıları, polislerin kendilerine ait ayrı bir kültür veya altkültürel (*subcultural*) formasyona sahip olduğunu gösterir. Reiner (2010) aynasız kültüründe yedi temel niteliği şöyle sıralar: Misyon, eylem-sinizm-pesimizm (belirli bir düzenin korunması heyecan verici bir duygu durumunu tetikler ve koruyucu olmak bağlamında muhafazakar bir kültür yaratır; ahlaki ve toplumsal çöküntüye karşı azınlıkta olma hissi sinizm ve pesimizmi güdüler), şüphecilik (polisin görevi şüpheciligi gerektirir), izolasyon ve dayanışma (uzun çalışma saatleri, iş stresi ve yükü, kader ortaklığı meslektaş bağlarını sıkılaştırır ve biz-onlar duygusunu kuvvetlendirir), muhafazakarlık (polis memurları ahlaken muhafazakar bir dünya görüşü geliştirme eğilimindedir), maçoluk (fiziksel direnç, cesaret, cinsiyetçilik ve eril kodlar bütünü polisliğe hakimdir), ırksal önyargı (siyahi ve azınlık gruplarına karşı Batı polis teşkilatlarında kanıksanmış bir ön yargı olduğu çeşitli çalışmalar tarafından ortaya konulmuştur), pragmatizm (polis memurlara özgü gidişata ve koşullara ayak uydurma becerisine sahiptir) (Reiner, 2010: 164–84).

Reiner'in polis kültürü üzerine sosyolojik çözümlemesi, polisin gayri-hukuki eylemlerini genelde açıklayıcı olmakla birlikte, kurum içi memurlar-arası altkültürel kodlara odaklanırken bakışımızı kaçınılmaz olarak bir noktaya yönlendiriyor: Yasanın polise emrettiği normatif davranış kuralları ile polis

altkültürünün yazılı olmayan 'kuralları' (*codes*) arasında kopukluk mevcuttur (Westley, 1970; Banton 1975; ayrıca bkz. Reiner 1989, 1992). Bu tip bir yaklaşım polisin gayri-hukuki davranabilme potansiyelini mesleğin icrasından türeyen enformel davranış teamülleri ile normatif davranış kuralları arasındaki çatışmayla açıklıyor. Gerçekten de sosyolojik çalışmalar sokakta asayıştan sorumlu, alt düzey, kідemsiz polis memurlarının yurttaş ve şüphelilere karşı davranış eğilimlerinin kolluk icrası hukukuyla (*law of law enforcement*) uyumlu tezahür etmediğini gösterirken; 'sessizlik yasası', 'otoriteriyenizm', 'tek taraflılık', 'şiddet eğilimi', 'hoşgörüsüzlük' ve 'paranoya' gibi uyumsuzlukları 'polis patolojileri' olarak yorumluyor (Skolnick, 2011; Sklansky, 2008). Öte yandan, ilginç biçimde, pek çok etnografik çalışma memurların yasayı korumak adına yasanın hükmünü ihlal ettiği gri bir alanda polis patolojilerinin ortaya çıktığını ortaya koyuyor (Lundman 1974; Westmarland 2001; Huggins et al. 2002; Small et al. 2006; Stuart 2011; Taylor 2013). Söz konusu gri alanda polis memurları yasa hükmünü korumak ve geçerli kılmak amacıyla genel emniyet ve asayışı bozduğunu 'takdir ettiği' kişilere müdahale ederken ölümlerine sebebiyet verdiği ileri sürülüyor. Polisin gücü aşırı ve kötüye kullanımında iki unsurdan birinin genelde öne çıktığı görülüyor: Polis memuru veya parçası olduğu teşkilat. Ancak bu sorunlu bir bakış açıdır: Bütün bir sorumluluğun tekil polis memurlarına indirgenmesi teşkilat kültürü ve ideolojisini gölgeleyecektir. Diğer yandan teşkilatın yekpare bir ideolojiyle tüm memur davranışlarını şekillendirmesi de aşırı-belirlenimci bir yaklaşım olacaktır. Söz konusu paradoksu polis teşkilat kültürlerinin evrensel karakteristiğinin bir sonucu olarak görmek yerine polis memurunun kişisel ve örgütsel olarak donandığı yetki ve gücün kaynağını inceleyerek çözümlenmek yerinde bir tutumdur. Bu nedenle yasayı korumak adına yasa ihlali paradoksu, yasal ve yasal-olmayan ayrımındaki ince hat üzerinde polisi sorunsallaştırırken, sosyal teoriye hakim yapı-eylem dikotomisinin ötesine geçmemizi gerektirir. Yasayı korumak adına ihlal eden polisin neye tekabül ettiği siyasal ve felsefi bir temelde anlaşılabilir.

Egemenliğin İcrasında Polis: İstisna Hali, Hukuk ve Şiddet

Agamben'in (2000) Egemen Polis (*Sovereign Police*) başlıklı kısa yazısı, makalenin tartışma hattı için oldukça önemli. İlgili yazısında Agamben polisi hukuk ve şiddet arasında egemeninkine tam olarak simetrik bir belirsizlik mıntıkasına yerleştirir. Agamben polisin kamu düzeni ve güvenliğini sürdürebilmek için yasayı askıya alıp yeniden inşa ettiğini ileri sürer; polis hukukun askıya alındığı bir istisna halinde hem şiddetin hem de hukukun faili haline gelir. Ancak Agamben'in egemenlik, polis ve şiddet arasında kurduğu ilişkiyi anlayabilmemiz için teorik öncülleri Carl Schmitt ve Walter Benjamin'in düşüncelerini öncelikle serimlememiz gerekiyor.

Nasyonal Sosyalist Alman yönetimiyle ilişkisi ve Nazi rejimine desteği nedeniyle sert eleştiri ve kınamalara hedef olan Weimar dönemi hukukçularından Carl Schmitt, siyasal (*the political*) (2014, 2007) ve siyasal ilahiyat (2005, 2008) kavramlarını ele aldığı eserlerinde karşılıklı oйдаşı ve uzlaşuya dayalı çoğulcu siyasal görüşe karşı, liberal-olmayan bir egemenlik teorisi ileri sürer ve anayasal hukuk düzeninin askıya alındığı 'istisnai' bir kriz halini, genel devlet teorisi oluşturacak şekilde, bu tip bir egemenlik yaklaşımıyla kavramaya çalışır. Schmitt bu bağlamda egemeni ve diktatörlüğünü mümkün kılan koşulların ne olduğu üzerine tartışma yürütür. Egemen, Schmitt'e göre, hakiki kararı veren kişidir (2005: 3). Kararın hakikiliğini, özgünlüğünü belirleyen şey ise 'siyasal' olup olmadığıdır. Siyasal belirleyen moment, ister halk ister ulus veya bir topluluk olsun, belirli bir insan grubunun kendilerine yönelik 'biz' ve bizlik dairelerinin dışında kalan öteki gruplara yönelik tanımlandığı 'onlar' ayırımında belirir. Siyasal olan biz/onlar yahut dost/düşman ikiliğinden türer. Siyaset eşit yurttaşlar çokluğunun oluşturduğu birliğin biz ve onlar ikiliği üzerinden öteki grupların birliğine karşı bir aşkın düşmanlık halidir. Düşman sevilmeyen (*inimicus*) olan değil *hostis* olandır, savaşın karşı tarafıdır (Schmitt, 2007: 27–37; ayrıca bkz. 2014: 59) ve yerküre üzerinde tarihsel-legal formasyonların da kurucu unsurudur (Schmitt, 2006). Dost-düşman ikiliğine göre bölünmüş bir siyasal uzamda asli (aktüelize olan/gerçekleşen) insan yaşamı genel-soyut yasalarca öngörülemez ve sınırsız sayıda olumsuzluk-kriz anıyla karşı karşıyadır. Buna göre acil durumun detayları önceden bilinemez, yasalar bireysel durumları tahmin edemez ve insan toplumunun düzeni de bu öngörülemezliğe terk edilemez (Schmitt, 2005: 6–7). Egemenlik ve dolayısıyla devletin bizatihi kendisi bir kriz durumu ortaya çıktığı zaman bu krizin ortadan kaldırılması için istisnai olana kararı verendir; kararın hakikiliği, özgünlüğü bu istisnada yatar.

İstisna haline karar veren egemen (devletin kendisi) aynı zamanda kamu düzeni ve güvenliğini neyin oluşturduğunu ve bunların ne zaman bozulduğunu belirleyendir; böylece her hukuki düzen soyut normun karşısında somut ve tayin edici bir karara dayanmak durumundadır (Schmitt, 2005: 9–10). Bir egemen her ne kadar formel-hukuki kurallarla çevrelense de mevcut düzeni anarşiye, kaosa sürükleyen koşullara karşı bir hukuk düzeni yaratan, bunu da verdiği kararlar yapan kişidir. Egemen istisna olana karar veren kişiyse şayet, bir durumu istisna hali olarak tanımlayan ve mevcut düzen sarsıldığında hukuki düzeni yeniden tesis etmek için istisna halinde ne yapılması gerektiğine de karar veren egemen olmak durumundadır. İstisna haline karar vermek mevcut anayasal hukuk düzenini askıya almayı gerektirir. Böyle bir durum egemenin sınırsız otoritesini ifade eder; devlet olduğu yerde dururken hukukun askıya alındığı (Schmitt, 2005: 12), bir diğer ifadeyle, gücün (*force*) yerinde kaldığı ama hukukun olmadığı

bir belirsizlik uzamını işaret eder (Agamben, 2005: 32–40). Kısaca, istisna hali devletin kendi varlığını korumak için hukuku askıya aldığı bir momenti imler. Diğer yandan, istisna hali kararı egemenin kim olduğunu tayin eden bir karardır; egemenlik istisna hali kararı içinde ve bu kararlar birlikte tezahür eder. Böylece egemen–egemenlik dostun (bizliğin) düşmana (onlara) karşı eyleminde (istisna kararında) somutlaşır. Schmitt’in (2014: 75) düşüncesinde kamu düzeni ve güvenliğinde anlam bulan siyasal birlik koşulu (normal durum–bütünlük ve sükûn hali) ve düşman birbiriyle ilişkili kavramlardır:

Normal bir devletin asıl performansı [...] devlet *içinde* kendi egemenlik alanında mutlak memnuniyeti, “huzur, güven ve düzeni” sağlamak, bu yolla hukuk normlarının geçerliliği için önkoşul niteliğindeki *normal* durumu tesis etmektir. Çünkü her norm daha baştan olağan bir durum varsayar ve hiçbir norm kendisi için anormal bir durum karşısında geçerliliğini koruyamaz. Devlette huzuru sağlama mecburiyeti, siyasal bir birlik olan devletin, kritik anlarda eğer varsa “iç düşman”ını kendiliğinden tespit etmesini gerekli kılar. Yunan cumhuriyetlerindeki kamu hukukunun **πολεμιοσ** ilanı, Roma kamu hukukunun ise *hostis* ilanı dediği kurum, bütün devletlerde bir biçimde mevcuttur. Bu tedbirler sert ya da yumuşak, *ipso facto* (fiilen) ya da özel yasalarda belirlenmiş koşullarda hukuk yoluyla devreye giren, açık ya da genel nitelikli tanımlamaların içine gizlenmiş çeşitli hukuk dışı kılma, sürgün, kanundışı kabul etme ya da hukukun korumasından çıkarmayı kapsayan tedbirlerdir; kısacası devletin iç düşman ilanıdır.

Bu alıntıda Schmitt, devletin kamu düzeni ve güvenliği tesisinin iç düşman tespiti, hatta yaratımıyla yakından ilişkili olduğunu açıkça ortaya koyar. Normal duruma dönmek ve huzur ve güvenliği yeniden tesis etmek amacıyla hukuk düzenini askıya alan bir istisna hali ilan ederken, egemenin (devletin) istisnanın konusunu oluşturacak bir iç düşmana gereksinim duyması dost–düşman ikiliğine göre belirlenen siyasal birliğin, psikanalitik bir söylem içerisinden telaffuz edilirse, (biz–özdeşlik/kimlik inşasının) ancak bir Ötekinin (onlar–düşman/fark inşasıyla) varlığıyla mümkün olmasından ileri gelir. Diğer yandan, alıntıda dikkat edilmesi gereken husus, belirli kişi ve grupları hukuk dışı kılma ve kanundışına çıkarma gibi açık ve gizli ‘tedbirlerin’, daha önce bahsedildiği üzere, ancak polis düzenlemelerinin konusu olacağıdır. Başka bir deyişle, iç düşman ilanının bir polislik pratiği olarak düşünülmesi gerekir. Böylece düşman polisliğin konusu haline gelip kriminalleşirken, kriminal unsurlar da düşman olarak tanımlanmaya başlar. Nitekim Nazi Alman rejiminde polis gücünün çıkarılan yasa ve diğer düzenlemelerle anti-Semitik Nasyonal Sosyalist iktidara muhalif tüm grupları tutuklama, bastırma ve hatta infaz işlevi gördüğü maalesef tarihsel bir olgudur (Chapman, 1970: 58–80). 1933-1945 yılları arasında başta Yahudiler ve Romanlar gibi etnik gruplar olmak üzere siyasal yelpazenin

Nazi karşıtı ekseninde bulunan sosyalistler, anarşistler, sosyal demokratlar, sendikacılar ve bilumum muhalifler düşman statüsünde görülüp, Nazi polislerinin hedefi haline getirilmiş ve kriminalleştirilmiştir. Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi ve Adolf Hitler'in özel muhafız birliklerine yardımcı polis gücü statüsü verilmesi ve daha sonra rejimin giderek sertleşmesiyle birlikte merkezi polis gücünün bir parçası haline gelmesi totaliter bir rejimde polislik pratiğinin iç düşman mefhumuyla bağıntısını çözümlenmek adına dikkate değer tarihsel örneklerdir (Chapman, 1970: 106–15). Böylece Nazi Almanyası örneğinden hareketle polisliğin iç düşmana yönelirken egemenlik kavramının da polis memuru suretine büründüğünü açıkça söyleyebiliriz. Agamben (2000) polisin egemenlikle olan yakınlığını (*proximity*) Yahudi soykırımının başından sonuna özel bir polis operasyonu olarak düşünülmüş olmasıyla açıklar. Gerçekten de jenositin egemen bir organ tarafından verilen bir karara dayandığını gösteren tek bir belge dahi yoktur. Yahudilere yönelik imha operasyonuna dair mevcut tek belge 20 Ocak 1942 tarihinde Berlin'in Grosser Wannsee kasabasında toplanan ve alt ve orta rütbeli polis memurlarına verilen konferansta tutulan bir kayıttan ibarettir. Konferansa katılan memurlar arasında göze çarpan tek isim Gestapo Dördüncü Kısmı, B-4 bölüğünden sorumlu Adolf Eichmann'dır (Agamben, 2000: 105).

Yahudilerin iç düşman ilan edildikten sonra polislik pratikleriyle soykırıma uğratılmaları iç düşman ve kriminal arasındaki ayrımın kalktığını gösteriyordu. Düşman ilanı 'hanenin' hukukunun dışına çıkarılmalarıyla mümkün oldu. Kriminalleşmeleri ise savaş hukukuna tabi eşit statüden yoksun ve polis faaliyetinin konusu olmalarıyla gerçekleşti. Böylece, düşman ve kriminal arasındaki müphemlik polisliğin de şiddet ve hukuk arasındaki müphemliğini beraberinde getirdi. Hukuku korumak adına hukuk dışına çıkabilen bir egemen kudret olarak polis gücünün müphemliği Walter Benjamin'in polis şiddetinin doğasına ilişkin çözümlemesini içeren *Critique of Violence* (1978) adlı denemesiyle birlikte düşünülmelidir. Modern hukuk düzleminde şiddet topografyasını yasa-koyucu ve yasa-koruyucu şiddet ayrımıyla kavramaya çalışan Benjamin, polisin hukuk ve şiddetle olan ilişkisinin özgünlüğünü tartışır. Buna göre tüm şiddet biçimleri ya hukuk yaratmaya ya da mevcut hukuku korumaya dönüktür. Devlet yasa-koyucu şiddeti yasa-koruyucu şiddetten ayırır, ancak kendisine alternatif bir hukuk rejiminin ortaya çıkmasını önlemek adına yasa-koyucu şiddet üzerinde tekel kurar (Benjamin, 1978: 287). Benjamin'e göre Avrupa kamu hukuku şiddeti bireylerin elinden almak ve böylece üzerinde yükseldiği mevcut hukuk rejiminin devrimlerde olduğu gibi şiddet aracılığıyla ortadan kaldırılmasını engellemek üzerine kuruludur (1978: 280). Ancak Benjamin'e göre polis burada ayrıcalıklı bir görev üstlenir: Polis yasa-koyucu ve

yasa-koruyucu ikiliğini askıya alır. Devlet polisi hem yasa koymak hem de yasayı korumak adına şiddet kullanmakla yetkilendirmiştir; iki şiddet tarzı da polisin bünyesinde mevcuttur. Polis, devletin normlarla–yasal bir sistemin varlığıyla gerçekleştirmeyi arzuladığı amaçları ampirik düzlemde gerçekleştiremediği için mevcudiyet bulur ve hem yasayı-koymak (amaç) hem de koyulan yasayı korumak (araç) için şiddete başvurur (Benjamin, 1978: 286). Polisin şiddetle olan müphem ilişkisi, polisin tanımlanabilir belirli bir formunun olmamasını beraberinde getirir ve böylece yasalarla açıkça belirlenmemiş, istisna hali gibi, sınırsız sayıda duruma güvenlik gerekçesiyle müdahale edebilir. Benjamin polisin ‘hayaletvari mevcudiyetinden’ bahsederken her yerde her duruma müdahale edebilmesini, böylece hem hukuku hem de şiddeti kat edebilme yetisini anlatır (Benjamin, 1978: 287).

Şiddet ve hukuk, düşman ve kriminal ayrımlarının müphemleştiği koşullarda sanırım şunu açıkça söyleyebiliriz: Egemenin istisna hali kararı neticesinde hukukun askıya alınmasıyla birlikte açılan belirsizlik mıntıkasında – iç veya dış – düşman olarak görülen unsurlara karşı egemenin gücü polis eylemi haline gelir. Dolayısıyla hukukun askıya alındığı kriz anları-istisna hallerinden hareketle polis ve polislik ontolojik anlamda egemenlik mefhumuna içkindir diyebiliriz. Polis ve polisliğin egemenliğe içkin olduğunu söylemek ikili bir sonuç doğuruyor: Egemen polisleşirken, polis de egemenin imtiyazını sahip oluyor. Öte yandan, egemenin polisleşirken polisin de egemenleştiği Schmittçi istisna hali teorisini Agamben’in radikalleştiğini görüyoruz. Şöyle ki: İstisna hali bir kural haline gelerek adeta bir yönetim tekniğine dönüşmüştür. Başka bir deyişle, modern istisna hali, norm (yasa) ve olgunun (zorunluluk halinin) iç içe geçtiği bir belirsizlik mıntıkası yaratmak suretiyle istisnayı hukuki düzene dahil etme girişimidir (Agamben, 2005: 6, 27). Egemen siyasi teşekküle kıyasla tanımladığı istisnaya konu olan insan yaşamını istisna haliyle içererek hukuk düzeninin dışında tutar: Agamben bu durumu ‘içererek dışlama’ olarak adlandırır (Agamben, 1998: 7–8).

Modern istisna halinde kırılğanlaşan insan yaşamı çıplak hayat kavramında anlam bulur. Agamben çıplak hayatı, egemenin simetriği olarak kutsal insan üzerinden tanımlarken kutsal insanı da tarihsel bir perspektifle açıklar ve anlamlandırır. Kutsal insan, Roma hukukunda siyasal ve yasal hakları (*bios*) elinden alınmış ve ‘çıplak hayata’ terk edilmiş olandır (Agamben, 1998). Buna göre, kutsal insan siyasal haklarını kaybetmiş ve yasa-dışı olarak ilan edilmiş kimseyi ifade ediyordu. Öldürülebilir fakat kurban edilemez olandı; katli ne cinayet ne de günahı. Başka bir deyişle, egemen tarafından kutsal insanın yaşamının sonlandırılışı ne ceza hukukunun ne de dini hukukun konusunu oluşturabilirdi (Agamben, 2005: 71–86). Kutsal insan bu yönüyle yasaya bir istisna idi fakat aynı zamanda ölüm cezasına çarptırılabilmesi nedeniyle de yasa

içindeydi. Bir kimseyi çıplak hayata terk etmek, başka bir deyişle, onu *homo sacer* ilan etmek kararı sadece ama sadece egemene aitti. Bu bağlamda istisna haliyle birlikte insan yaşamının çıplak hayata terki, yasa gücünün normatif temellerinden sıyrıldığına ve egemenin yaşam hakkı üzerinde doğrudan karar verebildiği bir momente işaret eder. İstisna halinde, yasa ile şiddet arasındaki sınır belirsizleşir ve çıplak hayata terk edilenler egemenin şiddetiyle karşılaşabilir. İstisna, tıpkı toplama kamplarında olduğu gibi, hukuk ile hukuk-dışı arasındaki ayrımın anlamını yitirdiği (Agamben, 1999: 41–86) modern dünyada kural haline gelmiştir; modernliğin *nomos*'u şiddet kısıtlamasının olmadığı bir belirsizlik mıntikasına tekabül eden toplama kampıdır. Modernite koşullarında, egemen istisna halini normalleştirerek ve belirsizlik mıntıkları kurarak hükümranlığını inşa eder. Egemen polis (2000) adlı yazısına tekrar dönecek olursak Agamben (2000: 103) şöyle ifade ediyor:

Şayet egemen istisna hali ilan ederek ve hukukun geçerliliğini askıya alarak şiddet ve hukuk arasında bir belirsizlik noktasını işaretleyense, polis her zaman benzer bir istisna halinde iş görür. Polisin vakaya göre karar vermek durumunda olduğu “kamu düzeni” ve “güvenlik” rasyonelleri, kesinlikle egemeninkine benzeyen şiddet ve hukuk arasında bir belirsizlik alanı tanımlar.

Polis gündelik yaşamda her bir vakayı takdir edip incelerken düzeni korumak ve kollamak adına istisna hali yaratabilme kudretine sahipse, o takdirde modern yaşamda istisna halinin süreklilik kazanmasında asli bir fail haline gelir. Polis egemenlik imtiyazını kullanarak egemenin kararını istisna halinde icra edebiliyorsa, emniyet ve asayiş sağlamaya yetkilendirilmiş polisin görevini ifa edebilmek için gündelik hayatta gerekli gördüğünde keyfi istisna uzamları takdir edebilme potansiyelinden bahsedebilir miyiz? Takdir yetkisinde somutlanan böyle keyfi bir polisliğin insan yaşamını kırılğanlaştırarak onu çıplak hale indirgeyebileceğini aşağıda somut örnekle değerlendireceğiz.

Anlık Takdirler ve Sokakta Açılan İstisna Halleri

Polisin gündelik yaşamda bir istisna hali oluşturabilme ve yaşam hakkı üzerinde takdir kullanabilme yetkisi dünyada ve Türkiye’de sayısız polis şiddeti, kötü muamele ve cezasızlık vakası üzerinden tartışılabilir. Türkiye’den sadece bir örnek: 2007 yılı Kasım ayında İzmir’de 20 yaşında Baran Tursun adlı bir genç babasına ait araçla bir eğlenceden arkadaşlarıyla beraber dönerken aracın şüpheli bulunması neticesinde polis takibine takılır. Aracın babasına ait olması nedeniyle Baran durmaz ve kovalamaca başlar. Polisin telsizden geçtiği anonsla birlikte tüm ekipler harekete geçer ve yola barikat kurulur. Yola barikat kuran memurlardan birinin açtığı ateş sonucu Baran başından vurulur. Ateşi açan Oral Emre Atar adlı polis memuru araç geçerken savrulup

yere düştüğünü ve düşerken kazara tabancasının ateş aldığını iddia eder (Saymaz, 2015: 224). Mahkeme heyeti bilirkişi raporu doğrultusunda memurun ayaktaiken tabancasını doğrudan ateşlediğine karar verir; ancak, Atar sadece 48 gün tutuklu kalır ve iki yıllık bir yargılama sürecinden sonra 2 yıl bir 1 aylık bir cezaya çarptırılır (Ergun, 2014: 507). Olay anında görevli bulunan polis memurları ile Olay Yeri İnceleme Şube Müdürlüğü'nde görevli memurlar hakkında resmi evrakta sahtecilik ve delilleri karartma iddiasına rağmen, Baran'ın ölümüne sebebiyet veren polis memuru sadece 2 yıl kıdem durdurma cezasıyla nihayetinde göreve geri döner (Saymaz, 2015: 219–31). Ülke özelinde yürütülecek tartışmaların siyasi, kültürel ve ideolojik çok sayıda muhtelif ve derinlemesine açıklamaları olacağını belirtmekle yetinelim. Ancak polis ve polislik mefhumlarının zor-güç kullanımı ve şiddet üzerinden yurttaş-insan hakları üzerinde oldukça vahim sonuçlar doğurabileceğini istatistiklerle açıklamak mümkün gözüküyor: Türkiye'de 2007 ve 2019 yılları arasında polisin dur ihtarına uymadığı için öldürülen kişi sayısı 395'tir; öldürülenlerin 91'i çocuk, 86'sı kadın, 218'i ise yetişkindir. Hem dünya genelinde hem de Türkiye'de vakalar dikkatle incelenirse ölümlerden sorumlu polislerin ölümcül güç kullanımlarının öngörü ve takdir gibi soyut yasal dayanaklarının bulunduğu ve ölümlerle sonuçlanan durumlarda etkin bir cezalandırma ile karşılaşmadıkları görülecektir.² Özellikle Türkiye'de polisin ölüme sebebiyet verdiği hemen her vaka incelendiği takdirde, ateşli silah kullanımını belirleyen mevzuatta yer alan müphemliklerden dolayı polis memurlarının silahını ateşlemek gibi ölümcül sonucu bulunan bir takdir yetkisini doğrudan ve tereddütsüz kullandığı tespit edilebilir. Silah kullanmak ve ateşlemek gibi anlık verilen bir kararla açılan anlık istisna hallerinde yaşamlar üzerinde “anlık” sonuçlar yaratılmaktadır.

Öte yandan, polisin belirli bir işlemi insan yaşamı üzerinde sonuçlar doğuracak şekilde ısrarla ve süreğen bir biçimde uygulayışı, muğlak yasa hükümlerine göre anlık verilen kararların neticesinde doğan sorumluluklara göre polis eylem ve işleminin yerindeliğini/uygunluğunu inceleyebilmemizi daha fazla mümkün kılar. Bunun en tipik örneği işkence ve kötü muameledir. Polisin sokakta yurttaşlar/bireyler üzerinde usul adaletini zedeleyen ve eziyet veren her türlü polislik pratiği de kötü muamele ve hatta işkenceye varabilir. Bu bağlamda, tüm dünyada gösteri ve protestolara yol açan George Floyd'un ölümü dikkat çeken bir vakadır. 25 Mayıs 2020 günü ABD, Minneapolis şehrinde 46 yaşında, siyahi, George Floyd bir marketten sigara alırken 20 Dolarlık sahte banknot kullandığı iddiasıyla gözaltına alındı. Arkadaşının kamerasından an ve an kaydedilen görüntülerde, polis gözaltı işlemi sırasında Floyd'u yüzüstü ve elleri kelepçeli halde yere yatırdı ve Floyd'un nefes alamadığını bildirmesine karşın dakikalarca diziyile boğazına basarak ölümüne sebebiyet verdi. Düzen, hukuk ve şiddet

mefhumlarının polislik pratiğinde nasıl iç içe geçtiği ve egemenliğin takdir yetkisiyle nasıl somutlaştığı tekil bir örnek olarak Floyd'un ölümünde açıkça görülebilir.

Polis memuru Derek Chauvin'in hakkında dolandırıcılık iddiası bulunan siyahi Floyd'u durdurduğu moment, bir yurttaş ve polis karşılaşmasıdır (*encounter*). Her ne kadar Belur (2010: 75–98) karşılaşmayı polisle şüpheli arasında planlanmamış silahlı çatışma–ateş açma olarak tanımlasa da karşılaşmayı planlanmamış şiddet olarak da düşünebiliriz. Bu bağlamda polisle olan her bir karşılaşma sınırsız sayıda olasılığı ve belirsizliği beraberinde getirir. Yasa-korurken aslında kendi yasasını-koyan, Benjaminsen bir şiddetle–müdahaleyle karşılaşabilme olasılığıdır söz konusu olan. Duruma göre şekil alan polis müdahalesi öz ve biçim bakımından muğlaktır: Öğüt, uyarı, gözaltı veya tutuklama, fiziksel müdahale ve hatta ateşli silah kullanımı duruma göre tezahür edebilen ve fakat birbirinden tamamen farklı fiillerdir. Bu yüzden yurttaş-polis karşılaşmasının sonucu öngörülebilir değildir–belirsizdir. Yasaların her bir yurttaş tarafından bilinmesi gerekirken ve ayrıca kamusal, rasyonel ve uzlaşmaya dayalı olması beklenirken; yasaları güç-zor kullanımıyla tatbik edecek memurların onları nasıl yorumlayacağını ve yaşamımızı etkileyecek şekilde nasıl karar vereceğini öngöremeyiz (Seri, 2009: 3). Polisin takdiri yazılı norm ile normun tatbiki arasındaki mesafeyi ifade eder ve polis memuru ilgili açığı kendi muhakeme ve kararıyla kapatır. Polis takdiri, yazılı yasa ile teamül arasında her bir ayrı durumda ancak bir kararla çözülen bir çekişme zeminini tanımlar. Polisin takdirine dayalı karar yönetsel bir pratiktir, egemen iktidarın mevcuda gelişidir ve istisna halinin uzamını kuran egemenin performans sahasına tekabül eder (Seri, 2009: 4). Bir polis memuru olarak Chauvin'in şüpheli Floyd'a müdahalesi istisna hali açan bir egemenlik performansıdır: Mutlak ve olağanüstü güçle donanmış Chauvin'in takdir yetkisi Floyd'un hak ve özgürlüklerini askıya alan bir istisna hali açmıştır. Böylece Floyd yurttaşlıktan çıkıp çıplak hayata indirgenirken hem düşman hem de kriminal olduğu bir belirsizlik mıntkasına adım atmıştır.

Belirsizlik mıntkasında hukuk düzeni Floyd için askıya alınmıştır; kişi bir yere gidemez, sadece kendisine söylenen talimatları yerine getirmekle yükümlüdür. Durdurma ve arama (*stop-and-frisk*) işleminde olduğu gibi neyin yeterli veya makul şüphe olduğu işlemin gerçekleştiği süreçte sorgulanabilir nitelikte değildir; hukuka aykırı işleme itiraz maruz kalınan muamele ve haksız işlemi o momentte sonlandırmayacaktır. Benzer biçimde, Türkiye'de polis ve bekçilerin sokakta kimlik sorgulamak amacıyla insanları durdurduğu momentleri sokakta anlık açılan sorgulanamaz istisna/takdir uzamları olarak düşünebiliriz. Polis yasa hükmüne dayanarak durdurduğunu bildirse de soyut yasanın somut olaya nasıl uygulanacağı kolluk görevlisinin takdiridir. Sorgulanan kişi ya da şüphelinin itirazı

ve aktif veya pasif direniş karşılarında memur usul adaleti açısından çok sayıda mümkün yöntem arasından birini takdir eder. Burada iki unsur söz konusudur (Seri, 2009: 5): İlki müdahale olacak mı? Olacaksa ne tür bir müdahale olacak? Chauvin ve görev arkadaşları itiraza karşı zor-güç kullanımını takdir etti. Fakat zor-güç spektrumu oldukça geniştir, mevcut spektrumda takdir edilen bir yöntem seçilecektir. Orantılı güç kullanımı bir kuraldır, fakat somut durumda kuralın nasıl tatbik edileceği ancak takdirle mümkün olur. Takdir de öznel bir yargıdır. Olay anında polis memuru takdir yetkisini kullanarak duruma karar verir. Takdir yetkisi güçlü bir yetkidir; gözaltına alma ve tutuklama tarzı olayın seyrine göre belirlenebilir, fakat takdir olayın seyrine yön verecek nitelikte de olabilir: Floyd’u yüzüstü yere yatırma, kelepçeleme ve diğer memurların yardımıyla ‘şüpheliyi’ etkisiz halde tutma girişimi bilinçli bir biçimde takdir edilip uygulanır. Gücün aşırı kullanımının tezahür ettiği ve şiddete vardığı moment yerde yatar halde bulunan Floyd’un boynuna dizle bastırarak (*chokehold*) olası bir direnme halini kırma tekniğidir; tekniğin tatbiki olayın akışında memurca uygunluk ölçütüyle takdir edilir. Tatbiki uygun görülen ve yaklaşık sekiz dakika süren müdahaleye karşı Floyd sürekli nefessiz kaldığını bildirirken, olayın faili polis memuru duruma aldırış etmeyip işleme devam eder: Nihayetinde polisin hangi usulü ne ölçüde ve nasıl tatbik edeceği ilgili memurun takdirindedir. Diğer memurlar da olay esnasında üzerinde karar kılınan müdahaleye aktif katılım ve onay halindedir. Memurun kayıtsızlığının eşlik ettiği takdir edilen müdahale tarzı kişinin ölümüyle sonuçlanır: Polisin takdiriyle açılan istisna halinde, hukuk ve hukuksuzluğu iç içe geçtiği bir zaman-uzamda, Floyd’un yaşamı yine polisin takdir ettiği bir şekilde son bulur.

Guillermiina Seri’nin (2009: 6) yerinde bir tespite dikkatimizi çektiği üzere, polisin takdir yetkisinin teşkilat hiyerarşisinde aşağı inildikçe güçlendiği deneyimleniyor-görülüyor. Teşkilatın tepesindeki emniyet müdürleri ve amirlerine tezat, sokakta devriye gezen ekipler doğrudan yasaların nasıl uygulanacağını belirleyerek kamu üzerinde güç uyguluyor. Yurttaş ve polis karşılaşmalarında alt rütbeli memurlarca takdir edilen kararlar hukuk ve şiddeti iç içe geçirerek insan hayatı üzerinde önemli sonuçlar doğuruyor. Açıktır ki devlet polis memurlarına fiilen devasa bir takdir yetkisi bahşediyor, ancak gücün kullanımından dolayı bir skandal patlak verdiğinde memurlar bireysel olarak sorumlu oluyor. Böylece sorumluluk polis gücünde değil görev ve yetkisini aşarak suçu işleyen kişide kalıyor; başka bir deyişle, polisin görevi kötüye kullanımının arkasında yasal olmayan veya yasaları aşan bireysel bir eylem varsayılıyor. Takdir bireysel eylem ve işlemlerle hayata geçirildiği için polis memurunun sorumluluğu teşkilat ve devlet aygıtından bağımsızlaşıyor. Bu şekilde takdire dayalı bütün bir sistem tekil memurları feda ederek kendini koruyor (Seri, 2009: 6). Chauvin ve diğer sayısız vakada görüldüğü üzere polis memurları bireysel olarak yargılanıyor.

Sokakta polisin durdurma, kimlik sorma, üst arama, ikaz etme, müdahale etme ve hatta ateşli silah kullanma tarzı polis altkültürel habitusu çerçevesinde incelenebilir (Chan, 1996). Polislik pratiğinin ne ölçüde 'sert' veya 'yumuşak' gerçekleştiği pekâlâ sosyo-politik bir incelemenin konusu olabilir. Yazının başında vurguladığımız üzere, polisin yaşam üzerinde takdir yetkisine sahip olduğu gerçeği şu ya da bu ideolojiye göre çekimlenmiş bir teşkilat altkültürü veya bireysel yönelimin neticesinde beliren bir fenomen olmanın ötesinde bir tartışmadır. Sert ve agresif bir polisliğin olasılık koşulu olarak egemen imtiyazın kategorik-ontolojik önceliği dikkatlerin yönelmesi gereken birincil kerte olmalıdır. Daha açık bir ifadeyle, polis memuru ırkçı ve aşırı milliyetçi bir kişi olabilir ve çalıştığı teşkilat kültürü-atmosferi ırkçı-ayırıcı görüşleri 'hoşgörüle' karşılayan bir ideolojiyi haiz olabilir. Ancak memurun ırkçı ideolojik bir önyargıya sahip olması sokakta insan hak ve özgürlükleri üzerinde doğrudan bir sonuç doğurmaz. Söz konusu olan harekete geçmemiş bir potansiyelin varlığıdır. Polisin ontolojik sorgusu gösteriyor ki polis kendi pratiğinde devletin meşru şiddet kullanma tekeline kullanılmaktan kaynaklı bir egemenlik imtiyazına sahiptir. Potansiyeli açığa çıkaracak kilit nokta budur. Polisin 'dur' ihtarını ile yaşanan yurttaş-polis karşılaşmasının şiddetle sonuçlanıp sonuçlanmayacağını belirleyen aktüalize edilmiş bir egemen güce yurttaşın ne şekilde yanıt vereceği ve verilen yanıtı bu gücü kullanan memurun nasıl takdir edeceği. Kişi hak ve özgürlüklerini askıya alabilecek bir moment açıp yaşam hakkını takdir edebilmek imtiyazı polis teşkilatlarında ırkçı tutum ve ideolojileri, tıpkı Floyd vakasında olduğu gibi, sosyo-politik açıdan dezavantajlı belirli gruplara karşı orantısız güç ve şiddet kullanımına dönüştürebilir. Böylece yurttaş-polis karşılaşmalarında etnik, sınıfsal, cinsiyete dayalı ayırıcı ve önyargılı tutumlar polisliğin doğasında bulunan bir egemen gücün kullanımıyla şiddete tahvil edilir. Dolayısıyla polislik patolojilerine karşı mücadele, öncelikle, egemen gücün polislik pratiklerinde sınırlandırılması ve denetlenmesiyle başlamalıdır.

Sonuç

Kısıtlanmadığında, denetlenmediğinde veya önleyici bir mekanizmayla sınırlanmadıkça öldürücü gücü olan bir polislik potansiyelinden bahsediyoruz. Yaşamın içinde açılan istisna hallerinde, yurttaş ve polis karşılaşmasını ölümcül bir karşılaşmaya-temasa dönüştürebilecek egemence bir yetkinin olası sonucu, sınırsız bir egemen-devlet gücü karşısında güçsüz, feda edilebilir, çıplak hayata indirgenmiş bir insanlık durumudur. Yurttaşlığın askıya alınması söz konusudur, şüphe nedeniyle durdurulan kişi o anda polis gücünün emir ve talimatlarına tabidir; yurttaşlığa bağlı hak ve özgürlükleri kullanabilme hakkı polisin tesis ettiği işlem süresince sınırlanır. Öte yandan, söz konusu polislik pratiği hukuk içinde gerçekleşir, çünkü sokakta karşılaşılan bir polis memurunun şüphe kanaati

kendisinden şüphelenen kişiyi durdurduğu momentte, durdurulan şüphelinin yaşamını hukukun dışına çıkararak hukuk düzenine dâhil eder. Hukukun dışına çıkılır: Kişi polisin-egemenin emrine tabidir; bir yere kıpırdamaz, kimliğini ibraz etmek, üstünü ve eşyalarını aratmak ve diğer denilenleri yapmakla yükümlüdür. İtaatsizlik yaşam hakkına müdahaleyi getirebilir. Aynı zamanda hukukun da içindedir: Polisin söz konusu yetkisi yasalarla kendisine verilmiştir. Her ülkenin ilgili polis mevzuatında polisin görev ve yetkilerini belirleyen yasalar mevcuttur. Şüphelileri durdurma, kimlik sorma, üstlerini arama, gerektiğinde tutuklama ve ateşli silah kullanma gibi pratikler emniyet ve asayiş koruma ve kollama görevinin asli unsurlarıdır. Polisin tüm bu görevleri öngörü ve makul şüphelenme ile takdirini kullanarak açtığı istisna hallerinde icra edilir ve böylece şüphelenen insan yaşamını hukukun dışına çıkararak içine alır.

Polisin gayri-hukuki muamelesiyle karşılaşan kişinin öne sürülecek bir hakkı olmadığı gibi, öne sürülenin önemini dikkate alıp takdir edecek olan da yine polisin kendisidir. Şüphelinin olay akışındaki savunmasından bağımsız biçimde polisin olaya müdahalesini belirleyen ölçütün (sertlik derecesinin) ne olduğu esas önemli meseledir. Dikkat edilmesi gereken husus cezasızlıkla desteklenen bir siyasal hukuki atmosferde egemenlik imtiyazının sınırsız kullanılabileceği gerçeğidir. Polis memurunun eylem ve işlemlerinden sorumlu olmayacağına dair kanısı egemence davranabilme ve gündelik yaşamda orantısız güç kullanma pratiğini pekiştirir niteliktedir. Eylemlerinin sonucunda cezai yaptırımla karşılaşmayacak bir kişinin takdirine göre kısıt altında olmak, iddialı ama aşırı olmayan bir yorumla, egemenin takdiriyle karşı karşıya kalmak olacaktır.

Sonnotlar

¹ <https://www.evrensel.net/haber/405486/dur-ihhtarina-uy-madi-iddiasıyla-olenlerin-sayisi-403e-cikti> (06/03/2021).

² Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da polisin kötü muamelesi neticesinde ölümle sonuçlanan ve kitlesel tepki ve isyanlara sebebiyet veren çok sayıda vaka mevcuttur. 2014 yılı Temmuz ayında ABD’de New York Polis Departmanına bağlı bir grup polis memuru 43 yaşında, siyahi Eric Garner adlı kişiyi sokakta tekli sigara sattığı ve böylece vergi yasalarına karşı geldiği iddiasıyla gözaltına almaya çalışırken Garner’in boğazına basarak (chokehold) ölümü (<https://www.nytimes.com/2019/07/16/nyregion/eric-garner-case-death-daniel-pantaleo.html>. 11/06/2020); Nisan 2005’te Kuzey Londra, Edgware’de 24 yaşında siyahi Azelle Rodney’in Nisan 2005 tarihinde yolculuk ettiği araç polis tarafından durdurulup ateşli silahla öldürülmesi (<https://www.theguardian.com/uk-news/2013/jul/05/azelle-rodney-death-metropolitan-police>. 14/06/2020); 2005 yılı Ekim ayı sonunda Paris’in Clichy-sous-Bois adlı bir banliyö/kenar mahallesinde polis

ekipleri tarafından şüpheli görülüp kovalanan 15 yaşında Bouna Traoré ve 17 yaşında Zyed Benna'nın polisten saklanmak amacıyla girdikleri trafoda elektrik çarpması sonucu hayatını kaybedişi ve 17 yaşındaki Muhittin Altun ağır yaralı olarak hastaneye kaldırılışı (<https://www.theguardian.com/world/2017/feb/17/adama-traore-death-in-police-custody-casts-long-shadow-over-french-society>. 15/06/2020) sadece birkaç örnektir.

Kaynakça

Agamben G (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. California: Stanford University Press.

Agamben G (2000). *Means without End: Notes on Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Agamben G (2005). *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.

Alpert G & Dunham R G (2004). *Understanding Police Use of Force: Officers, Suspects, Reciprocity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Altıparmak K (2009). İşkenceyi nasıl bilirsiniz?: Türkiye'de orantısız güç kullanma sorunu'. *Toplum ve Bilim*, (115), 138–176.

Altıparmak K (2016). Cezasızlıkla Mücadele El Kitabı. Ankara: İnsan Hakları Ortak Platformu. <http://insanhaklarisavunuculari.org/dokumantasyon/files/original/7c6d3da3ad26d676fe7189ce53b3f539.pdf> [erişim tarihi: 01.05.2020]

Banton M (1964). *The Policeman in the Community*. London: Tavistock.

Banton M (1975). The Sociology of the Police III. *The Police Journal*, (48), 299–315.

Belur J (2010). *Permission to Shoot? Police Use of Deadly Force in Democracies*. New York: Springer.

Benjamin W (1978). Critique of Violence. İçinde: P. Demetz (Der.). *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. New York: Schocken Books, 277–300.

Berksoy B (2009). Devlet stratejilerinin bir tezahürü olarak polis alt-kültürü: 1960 sonrası Türkiye'de polis teşkilatında hâkim olan söylemlere dair bir değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 114, 98–132.

Bittner E (1970). *The Functions of the Police in Modern Society*. Chevy Chase: National Institute of Mental Health.

Bronitt S, O'Brien M, & Bull, M. (2015). Human Rights and Policing. *Australian Journal of Human Rights* 200, 20(2), 15–63.

Buur L (2003). Crime and Punishment on the Margins of the Post-apartheid State. *Anthropology and Humanism*, 28(1), 23–42.

Casey-Maslen S & S Connolly (2017). *Police Use of Force under International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chan J (1996). Changing Police Culture. *The British Journal of Criminology*, 36(1), 109–134.

Chapman B (1970). *Police State*. London and Basingstoke: Macmillan.

Cohen S (1985). *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification*. Cambridge: Polity Press.

Cooper-Knock S J (2018). Beyond Agamben: Sovereignty, Policing and ‘Permissive Space’ in South Africa, and Beyond. *Theoretical Criminology*, 22(1), 22–41.

Crawshaw R, Devlin, B, & T Williarson (1998). *Human rights and policing*. The Hague: Kluwer.

Ergun A (2014). Hukuk Devleti İlkesi ve Yargının Bağımsızlığı-Tarafsızlığı Sorunu Kapsamında Ethem Sarısülük Davasının Değerlendirilmesi. *Ankara Barosu Dergisi* (4), 497–522.

Gönen Z, Berksoy B, Başer Z, & M Uçum (2013). *Polis Yasalarının Ruhunu: Mevzuatta Söylemler, Araçlar ve Zihniyet*. İstanbul: TESEV.

Huggins M K, Haritos-Fatouras M, & P G Zimbardo (2012). *Violence Workers: Police Torturers and Murderers Reconstruct Brazilian Atrocities*. Berkeley: University of California Press.

Kappeler V & G Potter (2005). *The Mythology of Crime and Criminal Justice*. Prospect Heights, IL: Waveland Press.

Kirsch T (2010). Violence in the Name of Democracy: Community Policing, Vigilante Action and Nation-building in South Africa. İçinde: T. Kirsch, & T. Gratz (Der.). *Domesticating Vigilantism in Africa*. Oxford: James Currey, 139–162.

Kuhns J & J Knutsson (2010). *Police Use of Force: A Global Perspective*. Santa Barbara, California: Praeger.

Lundman R J (1974). Routine Police Arrest Practices: A Commonweal Perspective. *Social problems*, 22(1), 127–141.

McBarnet D (1979). Arrest: The Legal Context of Policing. İçinde: S. Holdaway (Der.). *The British police*. London: Edward Arnold, 24–40.

Neocleous M (2008). *Critique of Security*. Montreal: McGill-Queen’s University Press.

Mercan B A (2021). Polislik Sosyolojisinin Eleştirisine Doğru: Hukuk, Şiddet ve Egemenlik. *Mülkiye Dergisi*, 45 (2), 367-387.

- Neyroud P & A Beckley (2001). *Policing, Ethics and Human Rights*. Cullompton: Willan.
- Reiner R (1989). The Politics of Police Research. İçinde: M. Weatheritt (Der.). *Police research: Some Future Prospects*. Gower: Aldershot, 3–20.
- Reiner R (1992). Police Research in the United Kingdom: A Critical Review. *Crime Justice* (15), 435–508.
- Reiner R (1995). From Sacred to Profane: The Thirty Years' War of the British Police. *Policing and Society: An International Journal*, 5(2), 121–128.
- Reiner R (2010). *The politics of the Police* (4. ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Reiss A (1971). *The Police and the Public*. New Haven: Yale University Press.
- Saymaz İ (2015). *Polisin Eline Düşünce: Sıfır Tolerans* (3. ed.). İstanbul: İletişim.
- Schmitt C (2005). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (çev.: G. Schwab). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Schmitt C (2006). *The Nomos of the Earth* (çev.: G. Ulmen). New York: Telos Press.
- Schmitt C (2007). *The Concept of the Political* (çev.: G. Schwab). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Schmitt C (2014). *Siyasal Kavramı* (3. ed.) (çev.: E. Göztepe). İstanbul: Metis.
- Seri G (2009). Police Discretion as Unwritten Law: Governing the State of Exception. <http://docstoc.com/docs/2128428/unwritten-law> [erişim tarihi: 07/06/2020]
- Sklansky D (2008). Work and Authority in Policing. İçinde: M. Dubber & M. Valverde (Der.). *Police and the Liberal State*. Stanford, California: Stanford University Press, 110–135.
- Skolnick J (2011). *Justice without Trial: Law Enforcement in Democratic Society* (4. ed.). New Orleans, Louisiana: Quid Pro Books.
- Skolnick J H (1982). Deception by Police. *Criminal Justice Ethics*, 1(2), 40–54.
- Skolnick J H (2008). Enduring Issues of Police Culture and Demographics. *Policing & Society*, 18(1), 35–45.
- Skolnick J H & J Fyfe (1993). *Above the Law: Police and the Excessive Use of Force*. New York: Free Press.
- Small W, Kerr T, Charette J, Schechter M T & P Spittal (2006). Impacts of Intensified Police Activity on Injection Drug Users: Evidence from an Ethnographic Investigation. *International Journal of Drug Policy*, 17(2), 85–95.

- Stinchcombe A (1963). Institutions of Privacy in the Determination of Police Administrative Practice. *American Journal of Sociology*(69), 150–160.
- Stuart F (2011). Constructing Police Abuse after Rodney King: How Skid Row Residents and the Los Angeles Police Department Contest Video Evidence. *Law & Social Inquiry*, 36(2), 327–353.
- Taylor J (2013). “We Are All Oscar Grant”: Police Brutality, Death, and the Work of Mourning. *Transforming Anthropology*, 21(2), 187–197.
- Terrill W (2001). *Police Coercion: Applications of the Dorce Continuum*. New York: LFB Scholarly Publishing LLC.
- Tomlins C (1993). *Law, Labor and Ideology in the Early American Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uysal A (2010). Riot Police and Policing Protest in Turkey. İçinde: L. Khalili & J. Schwedler (Der.). *Policing and Prison in the Middle East*. London: Hurst & Company, 191–206.
- Weber M ([1919] 2004). *Politics as a Vocation*. Indianapolis: Hackett.
- Weitzer R (2000). *Racialized Policing*. *Law and Society Reviews* (34), 129–155.
- Westley W (1970). *Violence and the Police*. Cambridge: MIT Press.
- Westmarland L (2001). Blowing the Whistle on Police Violence. Gender, Ethnography and Ethics. *The British Journal of Criminology*, 41(3), 523–535.
- Young J (1999). *The Exclusive Society*. London: Sage.

Çin Arktika'da: Arktika İpek Yolu

Seriye Sezen, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6473-3156, e-posta: seriyezeiten@hotmail.com

Özet

Küresel iklim değişikliği ile buzların erimesi ivme kazanan Arktika'da gelecekte yaz döneminde hiç buz kalmayacağı öngörülmektedir. Deniz buzunun erimesinin yaratacağı yeni ekonomik ve ticari fırsatlar ile bölgenin zengin enerji-maden kaynaklarına erişimin kolaylaşacak olması, birçok ülkenin dikkatini bölgeye yöneltmiştir. Potansiyel ekonomik, ticari fırsatlardan yararlanma beklentileri ile Arktika ülkesi olmayan ama Arktika Konseyi'nin gözlemci üyesi bazı ülkeler Arktika politika belgelerini açıklamıştır. Arktika ülkesi olmayan ama Arktika'yla yakında ilgilenen, bölgede yatırımlarını, bilimsel araştırmalarını artıran, birçok Arktika ülkeleriyle ilişkilerini güçlendiren Çin Halk Cumhuriyeti (Çin) 2018'de Arktika İpek Yolu olarak anılan Arktika politika belgesini yayımlamıştır. Makale, Çin'in bölgeye ilgisinin nedenlerini, bölgeden beklentilerini incelemeyi, açıklamayı ve beklentilerinin olabirliğini tartışmayı amaçlamaktadır. Üç bölümde yapılandırılan çalışmada önce Arktika'nın coğrafyası ve hukuki durumu betimlenmekte, ardından, Spitsbergen Antlaşması ile Svalbard Takımadaları'nın yönetimi üzerinde durulmaktadır. İzleyen bölümde, Çin'in Arktika politikasının dayanakları incelenmekte, ülkenin Arktika'dan neyi, niçin istediği soruları yanıtlanmakta ve Arktika ülkelerinin Çin'in bu girişimine yaklaşımları özetlenmektedir. Son olarak, bölgenin karmaşık hukuksal/yönetimsel ve jeopolitik yapısı ile Arktika ülkelerinin yaklaşımları çerçevesinde Çin'in bölgeden beklentilerinin olabirliği tartışılmaktadır. Çin'in bölgeye yönelmesinde ana dürtü, ekonomik-ticari beklentiler olmakla birlikte, bu ilgi, Çin'in diğer girişimleriyle birlikte ve uluslararası ekonomi politik bağlam içinde analiz edilmelidir. Bu bağlamda makalenin temel savı, Çin'in Arktika politikasının, ülkenin son yirmi yıldır izlediği ve tonu giderek artan aktif dış politikasının, uluslararası sistemde kural koyucu lider ülke olma isteğinin yeni bir dışavurumu ve Bir Kuşak Bir Yol Girişiminin tamamlayıcı bir unsuru olduğudur. Bu nedenle Arktika yalnızca ekonomik çıkar arayışında olan ülkelerin mücadele alanı değil, ABD ve Çin arasında devam eden iktidar mücadelesinin yaşandığı bir coğrafyadır. Bu mücadeleye dahil edilmesi gereken bir diğer Arktika ülkesi, bölgede güçlü çıkarları olan Rusya'dır. Bu nedenlerle, ABD, Çin ve Rusya arasında rekabet alanına dönüşen Arktika'nın geleceğini ve Çin'in bölgedeki konumunu belirleyecek olan, diğer değişkenlerin yanı sıra, öncelikle bu rekabetin sonuçlarıdır.

Anahtar Sözcükler: Çin, Arktika, Arktika İpek Yolu, Bir Kuşak Bir Yol, Svalbard.

China in the Arctic: Arctic Silk Road

Abstract

Due to global climate change, melting of pack ice and fast ice has been accelerated in the Arctic. It is estimated that the region will be free of ice during the summers in the future. As this change will create new economic and commercial opportunities in the region, some non-Arctic countries but observer members of the Arctic Council have revealed their Arctic policy papers in order to benefit from these potential opportunities. Although People's Republic of China (China) is not an Arctic country, she is keenly engaging in the region and does not only concentrates its investments and scientific researches in the Arctic but also strengthens its bilateral relations with many Arctic countries. China revealed its Arctic policy paper, which is called *Arctic Silk Road* in 2018. The aim of this article is to explore and explain the reasons of China's Arctic engagement and expectations from the region and discuss whether these expectations can be achieved. The paper firstly outlines geographic and legislative features of the Arctic. Then, it touches the Spitsbergen Treaty and administration of Svalbard Archipelago. The following section delineates constituents of the China's Arctic policy and discusses what China wants from the Arctic and why. Subsequently, the reactions of Arctic countries to Arctic Silk Road are overviewed. In the light of the complicated legislative, administrative and geopolitics features of the region and reactions of Arctic countries, the final section discusses if the Chinese ambitions are realistic and achievable. Certainly, economic and commercial interests are the main elements, which attract China to the region. However, in an international political economy context, the main assertion of the article is that Arctic Silk Road is a new manifestation of China's active foreign policy employed in the last two decades and its desire for being a leader, a rule designer country in the world. Furthermore, the Arctic region is now being a competition arena among the USA, China and Russia. Hence, the future of the region and position of China in the Arctic will be essentially determined by outcomes of this competition.

Keywords: China, Arctic, Arctic Silk Road, Belt and Road Initiative, Svalbard.

Giriş

Arktika, okyanuslarla çevrili bir kıta olan Antarktika'dan farklı olarak, kıtalarla çevrili bir okyanustur. Türkçe kaynaklarda daha çok Kuzey Buz Denizi olarak da anılan Arktika Okyanusu, 14.056 milyon km² genişliği ile en küçük ve görece en sığ okyanustur. Altın, demir, uranyum, platin ve nadir elementler gibi minerallerin bolca bulunduğu tahmin edilen bölgede, ABD Jeolojik Araştırma Kurumunun 2008 yılı tahminlerine göre dünyada keşfedilmemiş petrolün %13'ü, doğal gazın %30'u, sıvılaştırılmış petrol gazının %20'si bulunmaktadır (Wishnick, 2017: 3). Bu oranlar, dünyadaki keşfedilmemiş tüm petrol ve gaz kaynaklarının %22'sine denktir (Jørgensen-Dahl, 2010).

Arktika, yaşamı ve ekonomik faaliyeti hayli zorlaştıran sert coğrafi koşulları nedeniyle insanoglunun yıkıcı müdahalelerinden kendini önemli ölçüde koruyabilmiştir. Ancak, küresel iklim değişikliği bölgenin bu doğal koruyucu zırhını tahrip ederek insan müdahalesine daha açık hale getirmiştir. Arktika'da buzla kaplı deniz yüzeyi 1950'lerden itibaren her mevsimde azalmakla birlikte, Arktika Okyanusu merkezindeki deniz buzunun da son kırk yılda incelendiği gözlenmektedir (Arctic Council, 2009: 35). Araştırmalar, Arktika Okyanusunda 1972-2002 yılları arasında her on yılda, deniz buzuyla kaplı alanın yaklaşık 300 bin km² azaldığını, Arktika Havzasında buzdan arınmış alanın %23, su yüzeyi sıcaklığının da 0,7 derece arttığını göstermektedir (Lackenbauer vd., 2018: 51). 2040-2050 yıllarına kadar bölgede yaz döneminde buz kalmayacağı öngörülmektedir.

Deniz buzunun erimesinin yaratacağı yeni ekonomik-ticari fırsatlar birçok ülkenin dikkatini bölgeye yöneltmiştir. Uluslararası ticaretin %80'nin deniz ulaştırmasıyla yapıldığı dikkate alındığında, bu ilginin bir nedeni, buzların erimesi ile yeni deniz yollarının açılacak olmasıdır. İkinci neden, bölgedeki zengin maden kaynaklarının istihraç ve taşınmasının kolaylaşacak olmasıdır. Ayrıca, deniz avcılığının kolaylaşması, yeni deniz yollarının açılmasıyla birlikte turizmin de gelişecek olması diğer ticari fırsatlardır. Ancak böylesine bir dönüşüm ciddi altyapı yatırımlarını gerektirmektedir. Diğer yandan, bütün bu değişimin bölgenin yerli halkı ile bitki ve hayvan varlığı üzerinde yaratacağı yıkıcı etkiler de söz konusudur.

İklim değişikliği ile bölgede beklenen ekonomik-ticari ve askeri potansiyel, Arktika Konseyinin gözlemci ülkelerini Arktika politikası oluşturmaya yöneltmiş ve resmi politikalarını yayımlamaya başlamışlardır. 2013 yılında Arktika politikasını açıklayan Birleşik Krallık, Arktika ülkeleri dışında en kuzeydeki ülke olarak kendini Arktika'ya en yakın komşu ilan etmiş¹ (HM Government, 2013: ii, 7) ve Kutup bölgelerinden sorumlu bir devlet bakanı görevlendirmiştir. 2018 yılında ise geliştirilmiş yeni politikasını açıklamıştır (HM Government, 2018). Almanya da 2013 yılında açıkladığı politikasını 2019'da güncellemiştir (Base, 2019). Asya coğrafyasında Güney Kore 2013'te, Japonya 2015'te politika belgelerini yayımlamıştır. Arktika Konseyi üyesi Hindistan ve Singapur henüz bir politika açıklamamakla birlikte bölgeyle yakından ilgilenen ülkelerdir.² Arktika ile coğrafi ilişki kurma çabası, bilimsel araştırmalara katılım/katkı, iklim değişikliği sorunlarına duyarlılık ve yeni ticari fırsatlardan yararlanma beklentisi, politika belgelerinde işlenen temalardır. Güvenlik ve savunma konuları da kimi belgelerde yer almaktadır. Politika belgelerinin özü itibarıyla, bölgenin geleceğinde ülkelerin daha aktif rol alma niyetlerini yansıttığı vurgulanabilir.

Bölgedeki değişimleri yakından izleyen Çin Halk Cumhuriyeti (Çin), Arktika ülkesi olmamasına rağmen son 10 yıldır dikkatini, yatırımlarını ve bilimsel

araştırmalarını bölgeye yöneltmiş durumdadır. Nihayet 2018 yılında Arktika'ya yönelik resmi politikasını, beklentilerini açıklamıştır. Bu makalenin amacı, Çin'in bölgeye olan ilgisinin nedenlerini, bölgeden beklentilerini analiz etmek, Arktika politikasının Bir Kuşak Bir Yol (BKBY) girişimi ile ilişkisini ve ülkenin beklentilerinin gerçekleşme olasılığını tartışmaktır. Çalışmanın temel savı, BKBY girişiminin bütünleyici bir parçası olan Arktika politikasının, uluslararası ekonomi politik bağlamda, Çin'in, son yirmi yıldır izlemekte olduğu aktif dış politikanın, uluslararası düzenin kural koyucu bir aktörü olma isteğinin yeni bir dışavurumu olduğu ve bölgenin ABD, Çin ve Rusya arasında bir rekabet alanı haline geldiğidir. Çalışmada ilkin, Arktika'nın coğrafi ve hukuki statüsü betimlenmektedir. Ardından, Çin'in kutuplara yönelik ilgisinin kronolojik seyri özetlenerek, ülkenin Arktika politikası değerlendirilmektedir. Son bölümde, bölgenin karmaşık hukuksal/yönetmel ve jeopolitik yapısı, Arktika ülkelerinin Çin'e yaklaşımları da dikkate alınarak Çin'in bölgeden beklentilerinin olabirliği tartışılmaktadır.

Arktika'nın Hukuki Statüsü ve Önemi

Arktika'nın hukuki statüsünü düzenleyen kapsamlı tek bir anlaşma yoktur. Bölgede egemenlik ya da başka haklara sahiplik bağlamında, uluslararası, bölgesel, ulusal olmak üzere çok katmanlı bir hukuki düzen söz konusudur. İçeriğine göre, bu düzenlemelerin bir kısmı "genel", bir kısmı da Arktika'ya "özel" düzenlemelerdir. Uluslararası hukuk bağlamında Birleşmiş Milletler (BM) Anayasası, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) genel; Spistbergen (Svalbard) Antlaşması ile ulusal hukuk örneği olan Norveç'in Svalbard Yasası özel düzenlemelerdir. Kimi yazarlarca, Arktika Konseyinin bağlayıcı olmayan düzenlemeleri de özel düzenlemelere dâhil edilebilmektedir (Bankes ve Koivurova, 2014: 234). 8 milyon km²'den oluşan karasal ve ada topraklarında sekiz ülke egemenlik hakkını kullanmaktadır: Kanada, Danimarka (Grönland), Finlandiya, İzlanda, Norveç, İsveç, Rusya ve ABD. Arktika Beşlisi olarak adlandırılan Kanada, Danimarka, Norveç, Rusya ve ABD kıyıdaş devlettir. BMDHS'nin genel hükümleri uyarınca, iç sular, karasuları, kıta sahanlığı, bitişik bölge ve münhasır ekonomik alanlar kıyıdaş devletlerin yetki alanındadır. Yine Sözleşme uyarınca, açık denizler, kıyıdaş olsun olmasın tüm devletlerin yararlanmasına açıktır ve ulusal yetki alanı dışında kalan deniz yatağı ve okyanus tabanı ile buralardaki kaynaklar insanlığın ortak mirasıdır.

Arktika ülkeleri, coğrafi genişlikleri, Arktika topraklarının hacmi, ekonomik-siyasi-askeri güçleri, siyasal-yönetmel sistemleri³ ile bölgesel hukuka tabi olmaları açısından türdeş değildir. Bölge, Soğuk Savaş döneminde iki egemen güç, ABD ve Rusya arasında rekabetin yaşandığı alanlardan biriydi. Günümüzde bu

rekabet farklı bağlamda sürmektedir. Diğer yandan, Rusya, İsveç ve Finlandiya dışındaki ülkelerin NATO üyesi olması, bölgeyi NATO'yla da ilişkilendirmektedir. Hatta Norveç'in NATO'nun kurucu ülkeleri arasında yer alması, bölgede Sovyet yayılcılığından duyulan endişe ile ilişkilendirilmektedir (Grydehøj, 2014: 47). Günümüzde de, özellikle Ukrayna ve Kırım müdahalelerinden sonra Rusya'nın Svalbard'a askeri müdahale kaygısı, Batılı kaynaklarca işlenmekle birlikte bu durumda NATO'nun Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 5. maddesini çalıştırmasına ilişkin beklentiler zayıftır (Wither, 2018). Federal devlet olan ABD, Kanada ve Rusya'nın Arktika'yla sınır bağlantısı yerel devletlerle kurulmaktadır. ABD'yi Arktika ülkesi yapan, 19. Yüzyılda Rusya'dan satın aldığı Alaska toprağıdır. Finlandiya, Danimarka, İsveç'in Avrupa Birliğı (AB) üyesi olması, bölgeyi AB ile de ilişkilendirmektedir. İzlanda ve Norveç, Avrupa Serbest Ticaret Birliğı (EFTA) üyeliğı dolayısıyla, Avrupa Ekonomik Alanı Anlaşması dışında tutulan Svalbard Adaları hariç, önemli ölçüde Avrupa hukukuyla bağlıdır. Anakaralar ve adalar dâhil tüm kara bölgesi sekiz Kutup ülkesinin egemenliğindedir; ayrıca Arktika sularının büyük bir kısmı bu devletlerin münhasır ekonomik alanları veya kıta sahanlığı içindedir (Koivurova, 2008: 15).

Her Arktika ülkesi bölgede ulusal çıkarlarını artırma çabasındadır. Bu durum bölge ülkeleri arasında, çıkar çatışmalarından kaynaklı anlaşmazlıkları beraberinde getirmektedir. Örneğın, yaz mevsimlerinde gemi geçişlerine elverişli hale gelen Kuzeybatı geçidinin, kendi iç suyolunda olduğunu öne süren Kanada, bölgenin kendi düzenlemesine tabi olması gerektiğini savunurken; ABD ve AB, geçidin uluslararası bir boğaz olduğu görüşündedir. ABD ve Kanada arasında Beaufort Denizi'ndeki iki tarafı ilgilendiren sınır konusundaki anlaşmazlık da sürmektedir. Danimarka ile Kanada, Hans Adası'nın egemenliği; Rusya ile Norveç, deniz altında zengin petrol kaynaklarının bulunduğu inanan, Barents Denizi'ndeki "Gri Alan" sınırı üzerinde anlaşmazlık içindedir (Congressional Research Service, 2019: 22-23).

Anlaşmazlıklara karşı birtakım çözüm önerileri de üretilmektedir. Örneğın Anderson (2009) Norveç'in, Spitsbergen Antlaşması'nın 1. maddesine⁴ dayanarak, tarafların Norveç'in egemenliğini, koşullara dayalı olarak kabul ettiğini öne sürerek, Antlaşma hükümlerinin yeniden yorumlanmasını önermektedir. Ama anlaşmazlıkların çoğı, yalnızca Svalbard Takımadaları'nı düzenleyen bu Antlaşmayla ilgili olmadığından, yeniden yorumlama, ancak Svalbard'dan kaynaklanan anlaşmazlıkları çözebilir. Koivurova da (2008: 15, 19), genel bağlayıcı bir hukuki rejim olmakla birlikte BMDHS'nin kutuplara yönelik münhasır bir düzenleme içermediğı; Arktika koşullarına uyarlanabilecek tek hükmün, buzla kaplı alanları düzenleyen 234. madde olduğu görüşündedir. Bu düzenleme, kıyı ülkelerinin, münhasır ekonomik alanları içinde kalan ve yılın büyük bölümü buzla kaplı alanlarda çevre koruma yetkilerini genişletmektedir.⁵

Arktika Konseyi bu düzenlemeye dayanarak Arktika sularında özel seyrüsefer kurallarını belirlemiştir. Bu kurallar daha sonra Uluslararası Denizcilik Örgütüncce, Kutup Sularında Seyreden Gemiler için Uluslararası Yasa (Code)⁶ olarak uyarlanmıştır (Koivurova, 2008: 19). Kutup Yasası olarak da bilinen bu düzenleme, kutup sularında seyrüsefer kurallarını (gemi tasarımı-inşa ve donanımı, araştırma-kurtarma, eğitim, çevrenin koruma vb.) belirlemektedir. Örneğin, her iki kutup bölgesinin tanımlanmış sularında çalışacak gemilerin Kutup gemisi belgesi alması, gemi personelinin seyrüseferle ilgili zorunlu eğitim alması, çevre koruma önlemlerinin alınması zorunludur (<http://www.imo.org/>).

Spitsbergen (Svalbard) Antlaşması

1920'de Paris Konferansı'nda imzalanan Spitsbergen (Svalbard Antlaşması olarak da bilinmektedir) Antlaşması'nın önemi, Arktika Okyanusu'nu çevreleyen takımadalardan biri olan sahipsiz toprak statüsündeki Svalbard Takımada'larının sahibini ve yönetim ilkelerini belirlemiş olmasıdır. ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Hollanda, Norveç, İsveç, Danimarka ve Japonya arasında imzalanan⁷ Antlaşma 1925'te yürürlüğe girmiştir. Takımada'ların egemenliğini, yönetimini ve düzenlenmesini Norveç'e bırakan Antlaşma, takımadalardan yararlanma hakkını taraf ülkelere (bu arada Rusya'ya) tanıyarak adeta uluslararası bir alan yaratmıştır. Dolayısıyla Norveç'in Takımada'lar üzerindeki egemenliği, Norveç anakarası topraklarından farklı, koşullarla sınırlandırılmış, kısmen paylaşılan bir egemenliktir. Antlaşmaya taraf devletlerin yurttaşları, gemileri, takımadalardan topraklarında/karasularında balıkçılık ve avlanma hakkına sahiptir. Antlaşma aynı zamanda taraf devletlerin uyruklarına, takımadalardan sularına, fiyortlarına, limanlarına herhangi bir amaçla erişim ve girme; yerel düzenlemelere uymak koşuluyla her türlü denizcilik, sanayi, madencilik ve ticari faaliyetlerde bulunma hakkını eşit biçimde tanımaktadır. Günümüzde madencilik hakkını Norveç ve Rusya kullanmaktadır.

Antlaşma, Norveç'e, taraf devletlere danışarak, kendisi de dâhil, herhangi bir tarafın tekelleşmesine, kayırılmasına veya imtiyazdan yararlanmasının engellenmesine yol açmaksızın madencilik faaliyetlerini düzenleme yetkisi vermektedir. Norveç hükümeti, bölgeden ihraç edilen 100 bin tonu aşan madenler için, madenin maksimum değerinin %1'ini aşmayacak şekilde ihraç vergisi koymaya yetkilidir. Bölgeden elde edilen vergi, harç vb. gelirlerin münhasıran bölge için harcanması da Antlaşma gereğidir. Bölgenin korunması, bu amaçla gerekli önlemlerin alınması, Norveç'in sorumluluğundadır. Bu önlemler, taraf devlet uyruklarına hiçbir istisna, ayrıcalık veya kayırma olmaksızın uygulanmak zorundadır. Takımadalardan askerden arındırılmış bir bölge olarak kalmasını düzenleyen Antlaşma, Norveç dâhil herhangi bir ülkenin sürekli askeri üs veya ekipman kurmasını, bölgenin savaş amacıyla kullanılmasını yasaklamaktadır.

Dokuz devletin⁸ imzasını taşıyan Spitsbergen Antlaşması'na taraf devletler zaman içinde 50'ye yaklaşmıştır. Mısır, Afganistan, Yunanistan, Finlandiya, Monako, Romanya, Suudi Arabistan, İspanya, İsviçre ve Çin, Antlaşmayı 1925'te imzalayan ülkelerdir. Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti Antlaşmaya 2016 yılında katılmıştır. Türkiye henüz Spitsbergen Antlaşması'nı imzalamamıştır. Son yıllarda Kutup bölgelerine yönelik Türkiye'de uyanan ilgi geç de olsa olumludur.⁹ Türkiye'nin Spitsbergen Antlaşması'nı imzalamasının ve Arktika Konseyine gözlemci ülke olarak katılımının bir an önce sağlanmasında yarar vardır.

Svalbard Takımadaları'nın Yönetimi

1596'da Hollandalı William Barentz tarafından keşfedildiği kabul edilen Svalbard Takımadaları, 20. yüzyılın başında Spitsbergen Antlaşması ile Norveç egemenliğine bırakılıncaya değin sahipsiz toprak statüsünde kalmıştır. Bu süre zarfında Takımadalar özellikle balina avcılığı yapan güçlü deniz ülkelerinin birbirleriyle rekabet ettiği bir alan haline gelmiştir.¹⁰

Svalbard Takımadaları, 74°-81° Kuzey enlemleri ve 10°-35° Doğu boylamları arasında kalan toprak ile takımadaların karasularını (12 deniz mili) kapsamaktadır. 61.022 km²'lik toprak genişliği ile Norveç toprağının %16'sını oluşturmaktadır. Yaklaşık %60'ı buzullarla kaplı Svalbard toprağının %65'i koruma altındadır. Takımadanın en büyük adası Spitsbergen'dir. 2.700 civarındaki nüfusun çoğunluğu, aynı zamanda yönetim merkezi olan Longyearbyen'de yaşamaktadır. Diğer yerleşim yerleri, bir madencilik kasabası olan Barentsburg, uluslararası araştırma üssü olan Ny-Ålesund ile Hornsund'daki küçük bir araştırma istasyonudur. Norveç hükümetinin Arktika bölgesiyle ilişkileri, her yıl takımadaya özgü bütçenin tahsis edildiği Adalet ve Kamu Güvenliği Bakanlığınca yürütülmektedir. Bakanlıklararası Arktika Bölgeleri Komitesi de merkezi yönetimin bölgeye ilişkin eşgüdüm-danışma organıdır (The Governor of Svalbard, 2018; Svalbard, 2017).

Norveç'in yürürlüğe koyduğu 1925 tarihli Svalbard Yasası, takımadanın yönetimini ve sosyo-ekonomik yaşamını düzenlemektedir.¹¹ Hükümetin takımadadaki en yüksek temsilcisi, Kral tarafından atanan Svalbard Valisidir (*sysselmann*). Emniyet müdürü işlevi de gören vali, bölgede, acil yardım, itfaiye, kurtarma faaliyetleri, çevrenin korunması vb. her türlü kamu hizmetinden sorumludur. Vize vermeye, noterlik yapmaya, nikâh kıymaya, çiftleri boşamaya, noterlik yapmaya yetkili vali, yargıç atanmadığı sürece yargıç işlevini de görmektedir (The Governor of Svalbard, 2018). Bölgede ayrıca, 2002'de oluşturulan ve üyeleri seçimle gelen Longyearbyen Yerel Meclisi de bulunmaktadır. Eğitim, imar hizmetlerinin yanı sıra bölgenin enerji ihtiyacının karşılanması da yerel meclisin görevleri arasındadır (Svalbard, 2017: 30).

Norveç Hükümeti, en son 2016'da Parlamenteoya sunduğu Svalbard raporunda Svalbard politikasını beş hedefe dayandırmaktadır: Egemenliğin istikrarı ve katı biçimde uygulanması; Spitsbergen Antlaşması'na uyulmasının sağlanması, bölgede barış ve istikrarın devamı, bölgeye özgü, doğal yaban yaşamın korunması ve takımadada Norveçlilerin varlığını sürdürmesi. Bu ilkeler yeni değildir, önceki dönem raporlarında da yinelenmektedir. Ancak ayrıntılardan hareketle, Norveç'in, bölgeyi, az sayıda nüfusun, madencilik, araştırma vb. amaçlarla kısa süreliğine konakladığı bir mekân olmaktan çıkararak sürekli yaşam alanına dönüştürmeyi ve bölgede varlığını artırmayı hedeflediği belirtilebilir. Nitekim, bölgede eğitim-araştırma, turizm vb. etkinliklerin son yıllarda hızlı bir artış gösterdiği görülmektedir. 2000-2015 yılları arasında Longyearbyen limanına uğrayan gemi sayısı 166'dan 1.163'e; 2008-2017 döneminde Svalbard'a büyük gezi gemisiyle gelen yolcu sayısı ise 39.000'den 63.000'e çıkmıştır. Turistlerin, "son fırsat turizmi"ni¹² yakalamak amacıyla bölgeye akını, kaçınılmaz olarak son fırsatın sonunu da hızlandırmaktadır. Bölgede turizm hareketliliğinin yanı sıra akademik etkinlikler de artmaktadır. Norveç Kutup Enstitüsü, dört üniversitenin işbirliği ile kurulan Svalbard Üniversite Merkezi, Svalbard Bilim Merkezi gibi Norveçli kuruluşların yanı sıra uluslararası araştırma merkezleri de bölgede faaliyet göstermektedir. Bir araştırma üssüne dönüştürülmesi amaçlanan Ny-Ålesund'da, 2016 yılında, Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Fransa, Japonya, Güney Kore, Çin, Hollanda ve Hindistan'a ait 14 araştırma merkezi faaliyet göstermektedir (Svalbard, 2017: 5, 44, 71; 2009: 117).¹³

Diğer yandan, merkezi yönetimin, varlığını güçlendirme hedefine rağmen son yıllarda izlenen politikalarla bölgede güç kaybına uğradığı savunulmaktadır. Merkezi yönetim temsilcisi valinin *de facto* yetkileri, Longyearbyen Yerel Meclisi lehine azalmıştır. Bölgede ekonomik bir işletmeden çok merkezi yönetimin varlığının göstergesi olarak jeopolitik işlev gören kamu işletmesi Store Norske'nin iktisadi işlevleri, 1980'lerden itibaren izlenen liberal politikalarla şirketlere aktarılmıştır. Turizm yatırımlarının artırılması amacıyla ve Rusya'nın askeri varlığını artırmasından duyulan kaygıyla Arktika ülkesi olmayan ülkelerin bilimsel araştırmaları ve Arktika Konseyinde yer alması desteklenmiştir. Tüm bu ve benzer nedenlerle, resmi egemenliğine rağmen Svalbard'ın Norveç yönetiminin elinden kaydığı ve bölgenin geleceğini kontrol etme gücünün zayıfladığı öne sürülmektedir (Grydehøj, 2014).

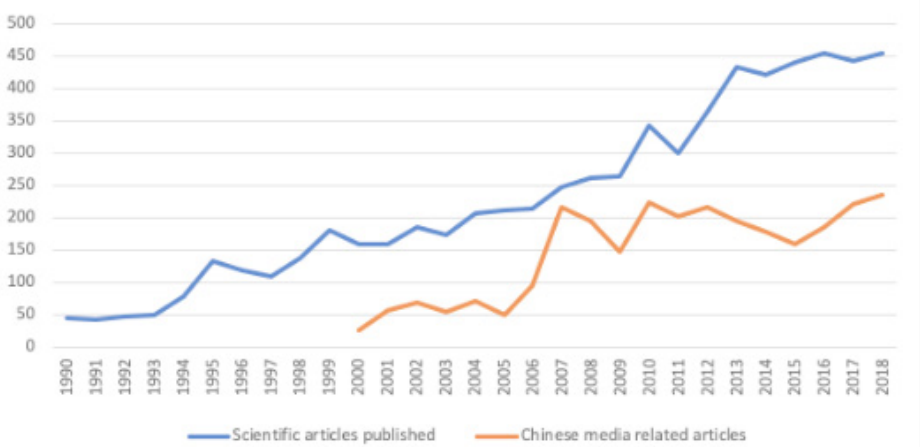
Çin'in Kutuplara Yönelik İlginin Örüntüleri

Çin'in kutuplara ilgisi 1980'lerde Antarktika ile başlamıştır. Bölgede, sayısı 35'i bulan ulusal araştırma keşif seferleri 1984'te başlatılmış, izleyen yıl da ilk araştırma istasyonu kurulmuştur. Çin, 1989 ve 2009 yıllarında Antarktika'da

iki istasyon daha kurmuştur (Wang, 2019). 1981’de faaliyete geçen Ulusal Antarktika Keşif Komitesi Dairesi, 1989’da Çin Arktika ve Antarktika Dairesine dönüştürülmüş ve aynı yıl kutup araştırmalarını yürütmek üzere Ulusal Kutup Araştırma Enstitüsü kurulmuştur. Çin Arktika ve Antarktika Dairesi, ülkenin kutup stratejisini, politika ve planlarını oluşturmak; kutuplara yapılacak keşif gezilerini örgütlemek, gerekli altyapıyı sağlamak gibi işlevleri yürütmektedir. Şanghay’da yerleşik Ulusal Kutup Araştırma Enstitüsü, Çin Kutup Bilgi Merkezini, Kutup Araştırma Kütüphanesini ve arşivini yönetmektedir. Çin aynı zamanda 2020’de kutuplar hakkında sayısal veri tabanı sistemi oluşturmuştur (Lackenbauer vd., 2018: 55-56). Ulusal düzeydeki bu örgütlerin yanı sıra yerel düzeyde ve Çinli üniversitelerin yabancı üniversitelerle işbirliği çerçevesinde kurulan çok sayıda araştırma enstitüsü/merkezi faaliyet göstermektedir. İlk buzkıran gemisini Ukrayna’dan satın alan Çin, ikincisini 2018’de kendisi imal etmiştir. Antarktika ve Arktika’da bilimsel seferler yapan bu gemilerden sonra 2019’da, ilk nükleer buzkıran gemisini üreteceğini açıklamıştır. Üretim tamamlandığında Çin, Rusya’dan sonra nükleer buzkıran gemisine sahip ikinci ülke olacaktır (<https://www.arctictoday.com/chinas>).

Diğer yandan, Çin’de kutuplara yönelik akademik ilgi de canlanmıştır (Grafik 1). 1988-2008 yılları arasında, buzulbilim, iklimbilim, okyanusbilim vb. alanlara yoğunlaşan akademik ilgi, son yıllarda bölgenin hukuki konularına ve Çin’in jeostratejik çıkarlarında oynayacağı role yönelmiştir (Huanga vd., 2015: 60-61; Alexeeva ve Lasserre, 2012: 62).

Grafik: Çin’de Arktika’ya yönelik makaleler (1990-2018)

Kaynak: Çin Ulusal Bilgi Altyapısı-2019’dan üreten (Havnes ve Seland, 2019). Üstteki koyu çizgi akademik, alttaki açık çizgi Çin medyasında yayımlanan makale sayısını gösterir.

Arktika'da ilk sürekli araştırma istasyonunu 2004'te Svalbard'da kuran (Kirchberger, 2016: 37) Çin, aynı yıl, Japonya, G. Kore, Hindistan, Tayland ve Malezya ile ülkelerarasında kutup bilimleri alanında işbirliğini amaçlayan Kutup Bilimleri Asya Forumunu oluşturmuştur (<https://www.afops.org>). 2013 yılında ise Şanghay'da, Çinli ve İskandinav ülkelerinin üniversiteleri/ araştırma kuruluşları arasında akademik işbirliği platformu işlevi görecektir, Çin-İskandinavya Arktika Araştırma Merkezini kurmuştur (<https://www.cnarc.info>). Çin aynı zamanda Uluslararası Arktika Bilim Komitesi Pasifik Arktika Grubu üyesidir (<https://pag.arcticportal.org>).

Çin, bu örgütsel girişimlerin yanı sıra kutuplara yönelik ilgisini çeşitli platformlarda dile getirmeye,¹⁴ politika ve hedeflerini kalkınma planlarına yansıtmaya başlamıştır. Denizcilik ekonomisini geliştirmek, kutup ve okyanus bilimi araştırmalarına ve uluslararası denizcilik ilişkilerine aktif olarak katılmak, 12. Beş Yıllık Kalkınma Planının (2011-2015) hedefleri arasındadır (<https://www.greengrowthknowledge.org>). 13. Beş Yıllık Kalkınma Planındaki ifade daha net ve kesindir: "İnternet, açık deniz, kutup bölgeleri, havacılık ve uzay gibi alanlarda uluslararası kuralların belirlenmesinde aktif bir rol alacağız." Planın Kutup bölgelerine yönelik hedefleri arasında; Arktika'da ve Antarktika'da yeni istasyonlar kurulması, yeni buz kıran inşa edilmesi, Arktika havacılık kapasitesinin geliştirilmesi yer almaktadır (The 13th Five-Year Plan, 2016).

Çin diğer yandan Arktika ülkeleriyle ikili ekonomik ilişkilerini geliştirmekte, bölgeye yönelik yatırımlarını artırmaktadır. 2008 yılındaki mali krizinden sonra ekonomisi çökme noktasına gelen İzlanda'ya yardımcı olan Çin, bu ülkeyle serbest ticaret anlaşmasını 2013'te imzalamıştır. Norveç ile 2007'de başlatılan serbest ticaret anlaşması müzakereleri ise sürmektedir. Ayrıca, ABD hariç Arktika ülkelerinin, Çin'in kurduğu ve en büyük paya sahip olduğu (yaklaşık %26) Asya Altyapı ve Yatırım Bankası üyesi olduğu belirtilmelidir.

Arktika Politikası: Çin Arktika Ülkesi Değildir ama Arktika'ya Yakın Ülkedir

Arktika politikasını 2018 yılında açıklayan Çin, bölge ilişkilerine katılım isteğini, BKBY girişimi çerçevesinde beyan etmişti. 2013 yılında açıklanan BKBY girişimi, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ile 21. Yüzyıl Denizcilik İpek Yolu olmak üzere iki katmandan oluşmaktadır. Çin, BKBY girişimi kapsamında denizcilik alanında işbirliği politika belgesini¹⁵ 2015 yılında ilan etmişti. Bu belgede Çin, bölgede denizcilik seyrüsefer rotalarının, iklim ve çevre değişikliği araştırmalarının yapılmasında, deniz ulaştırma koşullarının iyileştirilmesinde, potansiyel kaynakların sorumlu biçimde aranmasında tüm taraflarla işbirliğine hazır olduğunu açıklamıştı. Mavi ekonomi, mavi ortaklık, mavi büyüme kavramlarının sıkça kullanıldığı bu belgede, Kuzey Buz Denizi yolundan Avrupa'ya ulaşım, mavi

ekonomik geçitlerden biri olarak vurgulanmıştı. Xi Jinping, 2016'da yaptığı, günümüzün ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çeken mevcut küresel yönetimin reforma ihtiyacı olduğunu vurguladığı konuşmasında, kutup bölgelerini, açık denizleri ve uzayı, Çin'in kural koyucu olarak aktif olması gerektiği alanlar arasında saymıştı (Xi, 2017: 489).

“Çin'in Arktika Politikası” (中国的北极政策) başlıklı belgede¹⁶ öncelikle ülkenin Arktika'ya olan ilgisi gerekçelendirilmektedir. Bu amaçla, “paydaş” ve “Arktika'ya yakın ülke” olmak üzere iki kavram kullanılmaktadır. Arktika'ya kıyaslı olmayan Çin kendisini Arktika ilişkilerinin önemli bir paydaşı görmektedir. Gerekçesi de, Kuzey Kutup Dairesine en yakın karasal devletlerden biri olarak “Arktika'ya yakın ülke” olmasıdır. Arktika'ya komşu veya yakın ülke kavramı, önceden belirtildiği gibi Birleşik Krallık'ın politika belgesinde kullanılmıştı. Dolayısıyla Çinlilerin İngilizlerden esinlenmiş olması muhtemeldir.

Çin'e göre; Arktika'nın doğal koşullarının değişimi, Çin'in iklim sistemi ile ekolojik çevresini, tarım, ormancılık, balıkçılık, deniz sanayi ve diğer sektörlerdeki ekonomik çıkarlarını doğrudan etkilemektedir. Arktika'ya ilgisinin diğer gerekçesi, Çin'in Arktika ilişkilerine tarihsel olarak müdahil olmasıdır. 1925 yılında Spitsbergen Antlaşması'na katılan Çin, dışa açılma döneminde bölgedeki faaliyetlerini genişleterek sürdürmüştür. 1996'da Uluslararası Arktika Bilim Komitesine katılmış, 1999 yılından itibaren bölgede bir dizi bilimsel sefer gerçekleştirmiştir. 2004 yılında Ny-Ålesund'da inşa ettiği araştırma istasyonunda bilimsel araştırmalarını yürütmüş, Arktika Okyanusu'nda çok sayıda bilimsel sefer düzenlemiştir. 2005 yılında Arktika Bilimsel Zirvesine ev sahipliği yapan ilk Asya ülkesi olan Çin 2013 yılında da Arktika Konseyine¹⁷ gözlemci ülke statüsünde katılmıştır. Çin'in bölgeye olan ilgisi bilimsel etkinliklerle sınırlı değildir. Uluslararası topluluğun önemli bir üyesi olarak Arktika'ya ilişkin uluslararası kuralların oluşturulmasında ve bölgenin yönetiminde yapıcı bir rol oynadığını düşünmekte; BKBY girişiminin ortak bir Arktika İpek Yolu inşası için fırsatlar getireceğini, Arktika'nın kalkınmasını kolaylaştıracağını öne sürmektedir.

Çin Ne İstiyor?

Arktika politika belgesinin son bölümünde ülkenin Arktika ilişkilerine katılımdan ne amaçladığı ve beklentileri beş başlıkta sıralanmaktadır: a) Arktika'yı daha derinden keşfetme ve anlama, b) Arktika çevresinin korunması ve iklim değişikliği, c) Arktika kaynaklarının hukuka uygun ve rasyonel biçimde kullanımı, ç) Arktika'nın yönetimine ve uluslararası işbirliğine aktif katılım, d) bölgede barış ve istikrarı geliştirme. Arktika ilişkilerine katılım, *saygı, işbirliği, kazan-kazan ve sürdürülebilirlik* olmak üzere dört ilkeye dayandırılmaktadır.

İlk iki politika, Çin'in bölgedeki bilimsel çalışmaları ile bölgenin ekolojik korunması ve iklim değişikliğinin yönetimine ilişkindir. Üçüncü başlık, bölgede doğmakta olan ekonomik ve ticari fırsatlardan Çin'in yararlanma isteğini yansıtmaktadır. Yeni ticaret yolları altyapısının kurulmasına ve diğer ülkelerle bir Arktika İpek Yolu geliştirilmesine katkıda bulunma; maden kaynaklarının istihraç ve taşınması, turizmin geliştirilmesi amacıyla şirketlerini teşvik etme; balıkçılık kaynaklarının araştırılması, korunması, kullanılmasında bölge ülkeleriyle işbirliği ve Arktika Balıkçılık Yönetim Örgütü kurulması önerisi, bu bağlamda belirtilebilir. Son maddelerde Çin'in çeşitli düzeylerdeki katkıları özetlenerek, Arktika paydaşlarının Arktika'nın yönetimine ve uluslararası işbirliğine katılımlarının desteklendiği vurgulanmaktadır.

Uluslararası hukuka, Arktika ülkelerinin egemenlik hakkına saygıya, çevrenin korunmasına sık göndermelerin yapıldığı belge dikkatli bir dille yazılmıştır. Çin'in BM Güvenlik Konseyi üyeliği vurgulanmakta, BM Yasası, BMDHS, Spitsbergen Antlaşması, BM İklim Değişikliği Sözleşme Çerçevesi, Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması, uyulması gereken düzenlemeler olarak anılmaktadır. Çin'in, kıyı devletlerinin BMDHS'den kaynaklanan, iç sular, karasuları, bitişik bölgeler, münhasır ekonomik alanlar ve kıta sahanlıkları üzerindeki yetkilerine saygılı olduğu belirtilmektedir. Ancak Arktika dışı ülkelerin yine Sözleşme uyarınca açık denizlerde bilimsel araştırma, balıkçılık, seyrüsefer, uçuş vb. hakları ile taraf devletlerin Spitsbergen Antlaşması'ndan kaynaklanan hakları anımsatılmaktadır. Böylece, Çin'in bölge politikası hukuki ve meşru bir temele oturtulmaktadır. Ülkenin bölgeye olan ilgisi, bireysellikten çıkarılarak uluslararası, hatta insanlığın ortak konusu olarak serimlenmekte; bu bağlama Çin, uluslararası toplumun güçlü, sorumlu, katkı sunmaya hazır bir üyesi olarak yerleştirilmektedir. Sıklıkla anımsatılan Çin'in bireysel başarıları, kapasitesi de, "sorumlu, güçlü üye" imajını destekleyici bir örgüyle kullanılmaktadır.

Belgede, Arktika bağımsız bir konu olarak ele alınmakta ama BKBY girişimiyle ilişkilendirilmektedir. Gerek politika belgesinin başlığı gerekse önerilen katkıların BKBY girişimiyle bağının kurulması, Arktika politikasının, BKBY Girişiminin bir parçası, tamamlayıcısı olarak kurgulandığı izlenimini vermektedir. Arktika ve BKBY politikalarının dayandığı ilkeler de ortaktır; ancak bu ilkeler günümüzde genel olarak Çin dış politikasının dayandırıldığı ilkelerdir.¹⁸

Çin'in Arktika politikasının ana mesajı şudur: Küresel iklim değişikliği bölgede yeni ekonomik olanaklar, aynı zamanda bölgenin doğası açısından tehditler yaratmaktadır. Gerek bu olanakların kullanımı gerekse doğan tehditlerin giderilerek coğrafyanın korunması uluslararası bir sorundur. BMDHS ile Spitsbergen Antlaşması'ndan kaynaklanan haklara sahip, uluslararası topluluğun

önemli bir üyesi olan Çin, bölgenin yönetiminde ekonomik ağırlığına denk bir rol talep etmektedir. “Arktika’nın yönetimine ve uluslararası işbirliğine aktif katılım” ifadesinin anlamı budur.

Çin Neden İstiyor?

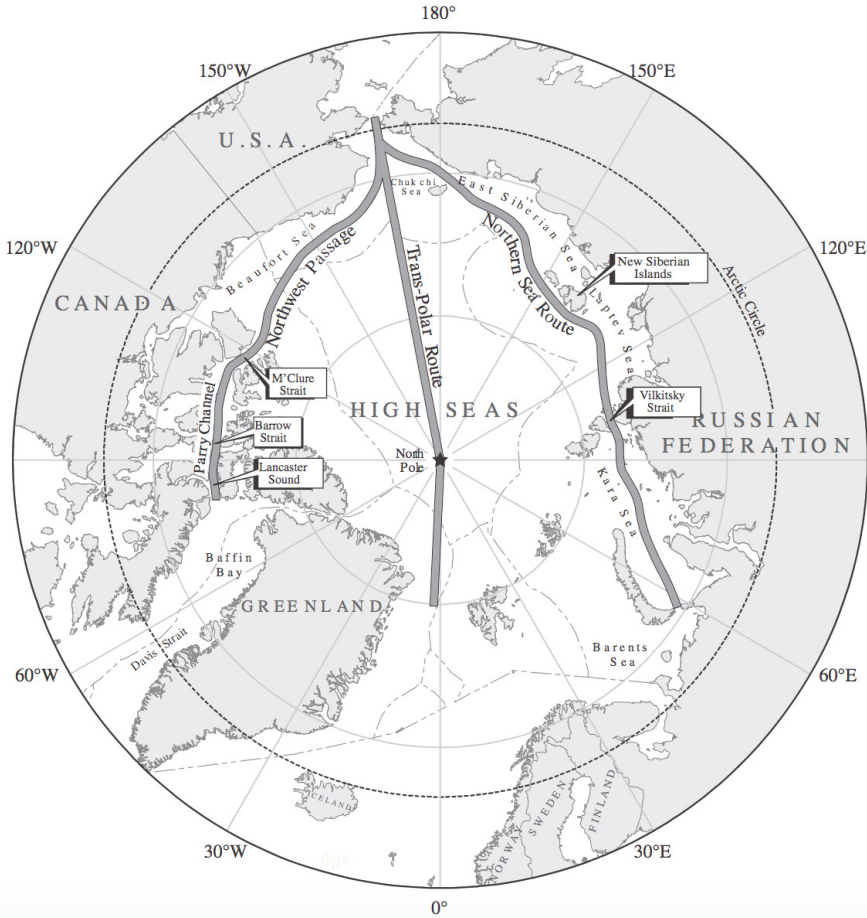
Arktika İpek Yolu, Arktika ülkesi olmayan Çin’in, bölgenin yönetimine aktif katılma ve küresel ısınmaya bağlı olarak bölgedeki coğrafi değişimlerin yaratacağı olanaklardan yararlanma isteğinin resmi tezahürüdür. Bu olanaklar, önceden belirtildiği gibi, yeni deniz ticaret yollarının açılması, zengin maden kaynaklarına erişim, şimdiden hareketlenmiş olan turizm olmak üzere üç başlıkta toplanabilir. Bunlara, bilimsel araştırma olanaklarının da kolaylaşması eklenebilir. Ancak bu hedeflere yönelik yatırımların kârlılığı için bilimsel bilgiye ihtiyaç olduğundan, bilimsel araştırmalar da ekonomik-ticari hedeflerden bağımsız değildir.

3,1 trilyon \$ döviz rezervine sahip (Haziran 2020), sermaye birikimini aktaracağı yeni pazarlara, artan enerji ihtiyacı için yeni kaynaklara ve Avrupa-Amerika pazarlarına daha ucuz erişim için yeni ticaret yollarına ihtiyaç duyan Çin için bölge potansiyelinin önemi açıktır. Arktika’daki potansiyel ticaret yolları, Avrupa’nın ana pazarlarına Hint Okyanusu ve Süveyş Kanalı üzerinden ulaşan Çin için daha kısa, ucuz ve güvenli ulaşım olanağı sunmaktadır. Güney Çin Denizi, Hint Okyanusu ve Süveyş Kanalı üzerinden Çin’den Avrupa’ya gidiş 9-10 günü bulmaktadır (Goh, 2018). Kuzeybatı geçidinin, Panama Kanalı üzerinden yapılan ulaşım oranla Doğu Asya-Batı Avrupa arasında 10 bin km tasarruf sağlayacağı tahmin edilmektedir (Lajeunesse ve Lackenbauer, 2018). 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılması, Şanghay-Rotterdam arasındaki mesafeyi %23 (1.869 deniz mili) oranında azaltmıştı. Kuzeydoğu Geçidinin aynı mesafeyi %24 oranında azaltması beklenmektedir. Kutup İpek Yolunun, tümüyle işler hale gelmesiyle Çin’in ulaşım maliyetinin yılda 127 milyar \$ azalacağı öngörülmektedir (Liu, 2018). Bununla birlikte, siyasal belirsizliklere yol açan yetki tartışmaları, sert iklim koşulları, sığ suların gemi büyüklüğünü sınırlandırması vb. nedenlerle Arktika deniz yollarının, özellikle konteyner gemileri için öngörülen tasarrufu sağlamayacağı; Süveyş Kanalı’nın alternatifi değil, ancak mevsimsel olarak tamamlayıcısı olabileceği de öne sürülmektedir (Farré vd., 2014). Teknik güçlüklerin dışında geçitlerin kullanımında başka sorunlar da vardır. Örneğin, Rusya, Kuzey Deniz Yolunun iç sularına tabi olduğunu düşündüğünden, bu geçitte herhangi bir seferin Rusya’nın yetki sahasında kaldığı da savunulmaktadır (Goh, 2018).

Çin’in bölgeye olan ilgisinin diğer nedeni yeni enerji kaynakları/pazarları arayışıdır. Zengin doğal kaynaklarına rağmen son 40 yıldaki hızlı büyümeye

enerjide dışa bağımlılık eşlik etmiştir. 1990'ların başına kadar petrol ihraç eden Çin 1993'ten itibaren net petrol ithalatçısı (Zhu, 2016: 3), 2017'den itibaren de en büyük petrol ithalatçısıdır. Enerjide dışa bağımlılık ham petrolde %70'e, doğal gazda %43'e ulaşmıştır (Öğütçü, 2019: 2). Çin ham petrolünü dört ana kaynaktan, Orta Doğu, Rusya, Latin Amerika ve Afrika'dan sağlamaktadır. 2019 yılında Orta Doğu coğrafyası yaklaşık %45'lik payla ilk sıradadır, tek başına Rusya'nın payı %15'tir (Workman, 2020). Eriyen buzların bölgenin petrol ve gaz yataklarına erişimi kolaylaştıracak olması, Çin'in enerji pazarlarını çeşitlendirmesini sağlayarak Orta Doğu bölgesine bağımlılığını azaltacaktır.

Harita: Arktika deniz yolları

Kaynak: Stephenson vd., 2013'ten uyarlayan (Farré vd., 2014: 301).

Buzların en hızla eridiği rota, Rusya'nın kıyı çizgisini izleyen Kuzeydoğu geçididir. Çin 2017'de, bu geçidi bir Arktika İpek Yoluna dönüştürmek amacıyla Rusya ile, omurgasını deniz ulaştırma ve enerji projelerinin oluşturduğu ekonomik işbirliğine girmiştir. Bu projelerden biri, Rusya, Çin ve Fransa'nın ortaklığında 2017'de faaliyete geçen ve dünyanın altıncı en büyük sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) projesi olan Yamal LNG'dir. Proje kapsamında gemiyle ilk sevkiyat 2018'de Rusya'dan Çin'e yapılmıştır. Gydan Yarımadası'nda yapımı süren projenin ikinci aşaması 2023'te tamamlanacaktır. Rusya ve Çin arasında 2019'da sözleşmesi imzalanan Payakha Petrol Alanı Projesi, sekiz ham petrol işleme tesisi, yılda 50 milyon ton yükleme-boşaltma kapasitesinde bir petrol limanı, 450 km'lik basınçlı petrol boru hattı, bir enerji istasyonu ile petrol depolama tesisinin yapımını içermektedir. Vladivostok'un güneybatısındaki Zarubino Limanını Kuzeydoğu Asya'nın en büyük limanına dönüştürmeyi hedefleyen ve 2014 yılında başlayan Zarubino Limanı projesi ise Rusya-Çin ortaklığında devam etmektedir. Proje tamamlandığında Zarubino Limanı, Avrupa'ya yönelik Kuzeydoğu geçidi ticaret yolunun başlıca bağlantı noktası olacaktır (Zhang, 2020).

19. Yüzyılın başlarında dünyanın en büyük ekonomisi iken Batılı emperyalist ülkelerin yarı sömürgesi durumuna düşmesini, bir deniz gücü olamaması ile de ilişkilendiren Çin, askeri, ticari ve bilimsel alanlarda güçlü bir deniz ülkesi olmayı hedeflemektedir. Bölgeye ilgisinin bir diğer nedeni de bu hedeftir.

Çin'in Arktika'ya ilgisinin nedenleri anlaşılır olmakla birlikte beklentileri gerçekleşebilir mi? Günümüzde tüm ülkeleri etkisine alan COVID19 salgınının küresel ticaret üzerinde yarattığı baskı ve belirsizlikler geleceğe dönük kestirimleri güçleştirmektedir. Bununla birlikte, 2008 yılı mali krizinin hâlâ aşılamamış olması, ABD ekonomisinin gerileme eğiliminin sürmesi,¹⁹ Rusya dahil²⁰ diğer Arktika ülkeleri ile Çin ekonomisi arasındaki muazzam farklılıklar dikkate alındığında Çin'in boş bir hayalin peşinde olmadığı söylenebilir. Norveç gibi ekonomik sıkıntısı olmayan küçük ülkeler ise politik güçten yoksundur. Arktika'nın potansiyelinden daha çok yararlanma, bölge ülkelerinin de ekonomik açıdan karşı koymayacağı bir perspektiftir. Ancak, öngörülen yararlar, yapımı zor ve masraflı altyapı yatırımlarını gerektirmektedir. Şimdiki halde bu kaynağı en rahat gözden çıkarabilecek ülke ciddi bir sermaye birikimi olan Çin'dir. Çin yalnızca para kaynağı değildir; son kırk yılda bilimsel araştırma kapasitesini, uzman işgücü kapasitesini de önemli ölçüde geliştirmiştir. Dolayısıyla mali kaynaklarına eşlik edecek uzman işgücü kapasitesini de bir yandan hazırlamaktadır. Gerek Afrika, Latin Amerika ve Asya ülkeleriyle ikili ilişkileri, yatırımları gerekse BKBY girişimi çerçevesinde bu konuda önemli bir deneyim de kazanmıştır.

Çin'i Arktika'ya Yönelten Yalnızca Ekonomik Çıkar mı?

Çin'in Arktika'ya ilgisinin temel motivasyonu ekonomik olmakla birlikte tek neden bu değildir. Çin'in önünde bölgeye müdahil olmasını kolaylaştıracak ve meşrulaştıracak en azından iki fırsat vardır. Bunlardan ilki, Arktika'nın yönetimindeki boşluktur. Yetkisi ve sürekli bütçesi olmayan Arktika Konseyi bu boşluğu doldurmada yetersiz görünmektedir. İkincisi, bölge ülkeleri arasında süren anlaşmazlıklar, düzenleme boşlukları veya bu düzenlemelerin ulusal çıkarlara göre farklı yorumları ile Arktika'nın potansiyel ekonomik-ticari fırsatlarının gelecekte bölge ekolojisinde, sosyolojisinde yaratacağı sorunlardır. Çin bu gerekçelerle, mevcut uluslararası hukuku tamamlayıcı, süren anlaşmazlıkları gidermeyi sağlayan ek veya yeni hukuki düzenlemeler ile bu düzenlemelerin uygulanmasını izleyecek/denetleyecek, tüzelkişiliği, bütçesi, karar verme yetkisi olan bir uluslararası örgütün kurulmasını gündeme getirebilir. Bu durumda, diğer uluslararası düzenlemelerde olduğu gibi bu düzenlemeler de zamanın/çağın güç dengesine göre şekillenecektir. Şimdiden Spitsbergen Antlaşması'nı eleştirmeye başlayan²¹ Çin'in, Arktika'nın yeniden düzenlenmesinde/paylaşımında mevcut ekonomik, siyasi ve askeri gücüne paralel bir rol oynama beklentisine girmesi öngörülmektedir.

Çin bir süredir 1945 sonrasında, dönemin güç dengelerine, bu güçlerin çıkarlarına göre biçimlenen Batı merkezli uluslararası düzene ve mevcut uluslararası ilişkiler disiplinine itiraz etmekte, yeni bir uluslararası düzenin gerekliliğini dile getirmektedir.²² Dolayısıyla Arktika ilgisi, Çin'in, uluslararası güç paylaşımının, kendisinin de belirleyici olduğu bir tasarımla yeniden yapılandırılması talebinin, politikasının bir parçasıdır. Nitekim Arktika politika belgesinde daha diplomatik dille ifade edilen "Arktika'nın yönetimine ve uluslararası işbirliğine aktif katılım"ın anlamı, Kasım 2018'de Çin Okyanus Üniversitesi'nce hazırlanan raporda açıkça ifade edilmektedir. Raporda, Arktika'nın küresel yönetiminde Çin'in "kural izleyen" olmaktan "kural koyan" pozisyonuna geçtiği, bölgenin küresel yönetiminin iyileştirilmesinde Çin'in rolünün gözardı edilemeyeceği belirtilmektedir (Liu, 2018).

Bu nedenle BKBY ve onun tamamlayıcı Arktika politikası, Çin'in 2000'li yılların başlarından itibaren izlediği dış politikanın; uluslararası arenadaki edilgen, izleyen, bekleyen pozisyonundan, aktif, itiraz eden, talep eden pozisyonuna geçişinin ürünleridir. Bu politika değişikliği, son 40 yıldaki dışa açılma politikasında yeni bir aşama olmakla birlikte, bu değişimi, ülkenin son iki yüzyıl içerisinde yaşadıklarıyla, sömürgecilik tarihiyle, 20. Yüzyılda kapitalizmin ihtiyaçları için yaratılan küreselleşmeyle ilişkilendirmek gerekir. Bu bağlamda bugünkü Çin ve yöneldiği hedef, kendi tarihinin, iç çelişkilerinin, çatışmalarının,

dinamiklerinin, ürünü olduğu kadar, dünya tarihinin, Batı sömürgeciliğinin, Batı kapitalizminin de bir ürünüdür. Günümüzde Çin'in, gücünü konsolide etmeye yönelik her girişimini, "özgür", "liberal", "demokratik", "serbest piyasacı" uluslararası düzene bir tehdit olarak değerlendiren Batı zihniyetinde, aslında geçmişte yaptıklarını bu kez Çin'in yapabilecek olmasından duyulan endişe yatmaktadır.

Çinlilerin zihninde, 19. Yüzyılda Afyon Savaşlarıyla başlayan "utanç-aşağılanma yüzyılı"²³ henüz bütünüyle sona ermiş değildir. Bu utançtan kurtulmanın ilk aşaması, önce emperyalist güçlere, ardından milliyetçi güçlere karşı verilen savaşın ardından 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) kuruluşudur. ÇHC'yi kuran Çin Halk Siyasi Danışma Konferansının Eylül 1949'daki ilk genel kurulunun bildirisindeki, "Biz, 475 milyon Çinli şimdi ayağa kalktık" ifadesi (The Common Program, 1950: 42) bu yüzyıldan kurtulmanın başlangıcını simgeler. 1978'de başlatılan reform ve dışı açılma süreci, bu süreçteki ekonomik güçlenme ikinci aşamayı nitelemektedir. Bu aşamada, Batı sermayesine ucuz emek gücüyle düşük üretim maliyeti sunarak kapitalizmin mevcut krizini aşmada kurtarıcı işlevi gören Çin, sermaye birikimini sağlamış, kapitalist üretim ilişkilerinin bilgisini edinmiştir. Çin şu anda üçüncü ve nihai aşamayı hedeflemektedir. Bu da, Xi Jinping'in söylemlerinde, "Çin Rüyası", "Çin Halkının yeniden güçlendirilmesi", olarak ifadesini bulan, Çin'in yeniden eski gücüne kavuşması, ekonomik gücünü, toplumsal refahla, siyasal, bilimsel, teknolojik, askeri, uluslararası gücüyle bütünlendiği, dünyanın yönetiminde artık kural koyucu güçlü ve lider ülke haline gelmesidir. Bu hedef için öngörülen tarih, ÇHC'nin kuruluşunun 100. yıldönümü olan 2049 tarihidir. Çin bu amaçla 21. Yüzyılın başından itibaren, üretim, teknoloji, savunma ve bilimsel alanlarda bu hedefe odaklanmıştır. BKBY ve diğer muhtelif İpek Yolu girişimleri de, Çin'i bu hedefine taşıyacak sütunlardır.

Çin'in Arktika Girişimi Karşısında Arktika Ülkeleri

İklim değişikliğine bağlı olarak Arktika'daki değişim, bölge ülkelerinin de Arktika politika ve stratejilerini güncellemeye yöneltmiştir. Politika belgelerinde, ulusal çıkarları koruma, varlığını güçlendirme ve bölgenin sunacağı fırsatlardan azami yararlanma hedefinin yanı sıra yeni durumun bölgede stratejik rekabeti artıracığı öngörüsü de vardır. ABD ve Rusya gibi iki güçlü ülke karşısında ekonomik, siyasi ve askeri açısından bölgenin zayıf halkalarını oluşturan Kuzey Avrupa ülkeleri, Çin'in bölgeye ve ülkelere yatırımlarını olumlu karşılamakla birlikte, uzun vadeli hedeflerinden kuşkuludur (teknoloji güvenliği, askeri amaçlar vb).²⁴ Diğer yandan bu ülkeler bölgede ABD ve Çin rekabetinin alanı haline de gelebilmektedir.²⁵ Kanada ise, şimdiki halde bölgede bir tehdit görmemekle birlikte, ülke adı vermeden, bazı ülkelerin girişimlerinden kaygılarını belirterek,

bölge güvenliği için NATO ve başta ABD, Danimarka olmak üzere NATO ülkeleriyle işbirliğine gideceğini açıklamıştır (Government of Canada, 2019).

Soğuk Savaş döneminde, Sovyetler Birliği ile ABD arasında stratejik bombalar ile kıtalararası füzeler için en kısa mesafeyi oluşturan (Schaller, 2019: 87) Arktika, iki ülke arasında nükleer güç eşitliğinden kaynaklanan korkuya dayalı dengenin oluşmasında önemli bir mekândı. Bu nedenle öncelikli ve önemli olan, ABD ve Rusya gibi iki güçlü ülkenin yaklaşımıdır.

Bölgede en geniş kıyıya sahip Rusya²⁶ için Arktika, askeri güvenliğinin dışında ekonomisi için de stratejik öneme sahiptir. Rusya'nın Arktika alanı, doğal gaz üretiminde %95, petrol üretiminde yaklaşık %70, elmas, platin, nikel, bakır gibi madenlerin üretiminde %40 ila 99 arasında paya sahiptir. Nüfusun %1'nin yaşadığı bölge, Rusya GSMH'sinin %11-20'sini, ihracat gelirinin %22'sini üretmektedir (Sergunin ve Konyshev, 2018: 135-136). Şimdiki halde Çin ve Rusya arasında bir ittifaktan söz edilebilir. Ancak bu ittifak koşullara dayalıdır; her iki taraf, özellikle Rusya için ittifakı gerektiren koşulların değişmesiyle ilişkiler de değişecektir. Çin gibi güçlü bir ülkenin Arktika'ya müdahil olmasını istemeyen Rusya, Çin'in Arktika Konseyi gözlemci üyeliğine bile başlangıçta sıcak bakmamıştır. Kırım ve Ukrayna olaylarından sonra Batının yaptırımları karşısında Çin'e dönmek zorunda kalan Rusya için bu zoraki bir ittifaktır. Ayrıca her iki ülkenin Arktika'ya yaklaşımlarında farklılıklar vardır (detaylar için bkz. Hsiung ve Røseth, 2019).

Kendini zorlayan Çin karşısında ticaret/teknoloji savaşları aracılığı ile yerini/gücünü koruma çabası içinde olan ABD, Çin'in bölgeye ilgisinden ve Çin-Rusya ittifakından çok rahatsızdır.²⁷ Bu rahatsızlığını doğrudan, saldırgan bir üslupla dile getirmektedir. ABD Dışişleri Bakanı Pompeo 2019'da yaptığı konuşmada, Arktika'nın bir iktidar ve rekabet alanı haline geldiğini belirterek, Arktika Konseyinin artık bilimsel araştırmalarla yetinme lüksünün olmadığını, bölgeyi bu yeni döneme uyarlaması gerektiğini açıklamıştır. Önerisi, saldırgan ve bölgede askeri amaçlar güden, bölge ülkelerinin çıkarlarını tehdit eden Çin ve Rusya'ya karşı birlikte hareket etmektir (Pompeo, 2019). Aynı yıl bir başka konuşmasında "Arktika Okyanusu'nun, silahlarla dolu ve toprak talebi için yarışan yeni bir Güney Çin Denizi'ne dönüşmesini istiyor muyuz?" diye soran Pompeo 2020'deki konuşmasında ABD'nin, Rusya ve Çin'in Arktika'yı haksız kazançla sömürme niyeti konusunda Arktika Konseyini uyardığını belirtmiştir (Pillsbury, 2020: 152, 142).

Pompeo'nun açıklamalarında hedefe koyduğu Çin-Rusya ittifakı resmi belgelerin de merkezindedir. Yakın dönemde Arktika stratejisini güncelleyen

ABD, Arktika'nın güvenliğini kendi güvenliğini/çıkarlarını doğrudan etkilediğini düşünmekte; Çin ve Rusya ile rekabeti, uzun vadede en önemli sorunu olarak görmektedir. Arktika Stratejisi Raporunda, Rusya'nın bölgede askeri kapasitesini giderek güçlendirmesinden duyulan kaygı ile Çin'in şimdilik askeri gücü olmamakla birlikte ekonomik yatırımları, bilimsel faaliyetleri ile varlığını artırdığı vurgulanmaktadır. ABD'ye göre, bölgede uluslararası kural ve normları zayıflatabilecek bir rol edinme çabasında olan Çin'in, yağmacı/yırtıcı küresel ekonomik tutumunu Arktika'da yineleme riski vardır. Raporda, ABD'nin, "Arktika'ya komşu ülke" türünde bir kategoriye tanımadığı da belirtilmektedir (Department of Defence, 2019). ABD Savunma Bakanlığının Çin askeri gücü hakkında Kongreye sunduğu raporda ise Çin'in Arktika'daki varlığından duyulan endişe daha açık dile getirilmektedir. Raporda, Çin'in bölgede kapasitesini ve çıkarlarını artırmasından Arktika ülkelerinin endişe duyduğu belirtilerek; Çin'in Arktika Okyanusu'nda, nükleer saldırılara karşı caydırıcı olarak denizaltıların konumlandırılmasını da kapsayacak biçimde güçlenen askeri varlığının sivil bir araştırmayla kanıtlanabileceği öne sürülmektedir (Department of Defence, 2019a:114).

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi ABD, Çin'in bölgeye ilgisini, özünde kendi güvenliğini, liderliğini zorlayan, kendi tabirleriyle "Çin tehdidi"nin bir parçası, hatta kanıtı olarak yorumlamaktadır. Çin'in ve Çin-Rusya ittifakının yalnızca ABD'nin değil diğer Arktika ülkelerinin de güvenliğini/çıkarlarını tehdit ettiğini savunarak, konuyu uluslararası bağlama taşımaktadır. Gerek Pompeo'nun konuşmaları gerekse resmi politika belgelerinin bütününe bakıldığında ABD, konuyu; özgür, serbest piyasaya-liberal demokrasiye inanan Batı ile onu tehdit eden otoriter, antidemokratik, özgür piyasa ilişkilerinin olmadığı Çin ve Çin-Rusya ittifakı sorunu olarak sunmaktadır.

Sonuç

Çin, elbette, Arktika'nın coğrafi bir parçası olmadığı için, bölgede egemenlik iddia edemeyeceğinin farkındadır. Ancak, BMDHS'nin açık denizlerle ilgili tanıdığı hakları, taraf devlet olarak Spitsbergen Antlaşması'nın sağladığı olanakları, Arktika ülkeleri arasındaki anlaşmazlıkları, hukuki boşluklara dayalı farklı yorumları, bölgenin öngörülen gelecekte ekonomik, ticari ve askeri açıdan artacak önemini, yaratacağı fırsatları, bu fırsatlardan yararlanmanın gerektirdiği altyapı harcamalarını bilmektedir. Çin'in yapmak istediği, bölge yeniden biçimlenirken dışarıda kalmamak, Arktika'nın geleceğini belirleyen aktörlerden biri olmaktır. Bu amaçla, Çin de ABD gibi, konuyu Çin ve Arktika ikilisi üzerinden değil, uluslararası, hatta insanlığın ortak konusu/sorunu olarak temellendirmektedir.

Arktika Okyanusu'nun kıyıdaş ülkesi olmaması, Çin'in bölgeyle ilişkisinde en zayıf noktası görülebilir. Bu zayıflık Çin'e özgü değildir, bölgeyle yakından ilgilenen Arktika dışı ülkeler için de geçerlidir. NATO üyesi olmaması, siyasi rejimi, devletin ekonomiyi kontrol gücü vb. gibi, Çin karşıtı politikaların gerekçeleri, Arktika konusunda da ileri sürülebilir. Bununla birlikte, ABD dışında Arktika ülkeleriyle ikili ekonomik-ticari ilişkileri, bölgedeki bilimsel araştırmaları, son yıllarda daralan daha da daralacak olan ekonomisine rağmen güçlü sermaye birikimi, Afrika'da ve BKBY kapsamında kazandığı altyapı yatırımları deneyimi, ülkenin güçlü yanlarıdır. Bu nedenle, daha önce vurgulandığı gibi, Çin'in, yeni bir döneme giren Arktika'da hukuki anlaşmazlıkların giderilmesi, bölgenin bu dönemde daha etkili yönetilmesi için, yeni hukuki düzenlemelere gidilmesi ve Arktika Konseyinin yeniden yapılandırılması yönünde girişimde bulunması beklenebilir. Bölgenin gereksindiği altyapı yatırımları için Arktika Altyapı ve Yatırım Bankası²⁸ veya Arktika Fonu kurması muhtemeldir. Ancak bu öngörülerin gerçekleşmesi kolay değildir. Dikkatini Arktika'ya yöneltmiş Avrupa devletleri de Çin'le benzer beklenti içindedir. ABD, Rusya ve diğer egemen devletler bölgenin potansiyel kazançlarını diğerleriyle, özellikle Çin'le paylaşmaya niyetli olmayacaktır. Ayrıca, yeni dönemde bölgenin savunma amaçlı kullanılmasının kolaylaşacak olması da, Çin'in bölgedeki varlığından duyulan kaygıyı besleyecektir.

Çin'in Arktika politikasının geleceğini diğer değişkenlerden, Çin usulü küreselleşme girişimi olan BKBY girişiminden, daha makro bağlamda, mevcut Batı merkezli dünya düzenini değiştirme ve ülkenin "aşağılanma yüzyılı" bir asır sonra artık bütünüyle sona erdirmeye girişiminden bağımsız değerlendirmek doğru olmaz. BKBY, Arktika İpek Yolu, Uzay İpek Yolu, Sağlık İpek Yolu ve geliştirilmesi muhtemel diğer ipek yolları, Çin'i 2049 yılında bir dünya lideri olma hedefine ulaştırması beklenen girişimlerdir. Çin'in sorunu ikinci veya birinci büyük ekonomi olmak değil, kendisini lider ülke konumuna taşıyacak sütunları inşa etmektir. Yüksek teknolojiye/katma değere dayalı üretim, ABD ile yarışacak bilimsel bilgi üretimi, başta yapay zekâ olmak üzere yeni teknolojilerde atılım, ordunun modernizasyonu vb. politikalar, yalnızca ekonomik güç değil, aynı zamanda teknolojik güç, bilim gücü, askeri güç, deniz gücü, uzay gücü olma hedefinin uygulama araçlarıdır. Dolayısıyla Çin'in kutuplara yönelik iştahını artıran yalnızca ticari beklentiler değildir.

ABD ile Çin arasındaki mevcut ticaret savaşının geri planında Çin'in artık küresel sermaye için ucuz imalat üssü olmaktan çıkarak bir üretim ve teknoloji gücü haline gelmesi vardır. Salt ticaret ya da teknoloji savaşı değil; konumunu korumak isteyen mevcut güç ile bu gücü zorlayıcı, oluşmakta olan yeni güç arasında iktidar savaşıdır. BKBY, Arktika İpek Yolu ve diğer türev ipek yollarının sonuçları, başarısı bu mücadelenin geleceğini, 21. Yüzyılda yeni bir dünya düzeninin

kurulup kurulamayacağını etkileyecektir. Arktika, bu güç mücadelesinin, iktidar savaşının mevzilerinden yalnızca biridir. Bölgede bu mücadelenin üçüncü aktörü Rusya'dır. ABD, Rusya ve Çin arasında rekabet alanı haline gelen Arktika'nın geleceğini ve Çin'in bölgedeki konumunu bu rekabetin koşulları ve sonuçları belirleyecektir. Ama bu mücadelenin gidişatı başka değişkenlere de, özellikle, geleceğin belirsizliğini iyice artıran küresel salgın sonrasında koşullarına bağlıdır.

Sonnotlar

¹ Yakın komşuluk, Shetland Adaları'nın kuzey ucunun Kuzey Kutup Dairesi'nin yalnızca 400 km güneyinde kalması, Adalardaki Lerwick'in Kuzey Kutup Dairesine Londra'ya olduğundan daha yakın olmasıyla gerekçelendirilmektedir.

² Singapur'un Arktika politikası için bkz. (Bennet, 2018).

³ Arktika ülkelerinin siyasal ve yönetsel sistemleri için bkz. (Poelzer ve Wilson, 2014).

⁴ Madde 1: "Yüksek âkit taraflar, işbu Antlaşmanın koyduğu kurallar çerçevesinde, Norveç'in Spitsbergen Takımadaları üzerindeki mutlak egemenliğini tanımayı kabul ederler."

⁵ 234. madde: "Kıyı devletleri, münhasır ekonomik alanları içindeki buzla kaplı alanlarda, özellikle sert iklim koşullarının veya yılın çoğunda buzla kaplı alanların seyrüseferi engellemesi veya seyrüsefer için olağanüstü tehlike yaratması ve deniz çevresi kirliliğinin ekolojik dengesi geri dönmeyecek biçimde bozulmasına neden olması hallerinde, gemilerden kaynaklanacak deniz kirliliğini önlemek, azaltmak ve kontrol etmek üzere, ayırım gözetmeyen yasa ve düzenlemeleri çıkarma ve uygulama hakkına sahiptir." (United Nations Convention on the Law of the Sea).

⁶ Tam metin için bkz. (<http://www.imo.org/en/>)

⁷ Treaty between Norway, The United States of America, Denmark, France, Italy, Japan, the Netherlands, Great Britain and Ireland and the British overseas Dominions and Sweden concerning Spitsbergen (<http://library.arcticportal.org>).

⁸ İngiliz sömürgeleri olarak Antlaşmayı imzalayan Avustralya, Kanada, Güney Afrika, Hindistan ve Yeni Zelanda ile birlikte imzacı devlet sayısı 14'tür.

⁹ 1959 tarihli Antarktika Antlaşması'nı 1995 yılında imzalayan Türkiye, Antarktika'da danışman ülke statüsündedir. Antarktika'ya 2017'de başlatılan ulusal bilimsel seferlerin dördüncüsü Şubat 2020'de yapılmıştır. Türkiye'nin 2015 yılında Arktika Konseyine yaptığı başvuru henüz sonuçlanmamıştır. Kuzey Kutbu'na (Svalbard Adaları) ilk bilimsel sefer ise 11-26 Temmuz 2019 tarihleri arasında yapılmıştır (Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, t.y.; TÜBİTAK, 2020; <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/>).

¹⁰ Arktika coğrafyası, Svalbard tarihi, yönetimi, topografyası, florası ve faunası üzerine bkz. (Bozkurt, 2019). Yazarın 1995, 1996 ve 2015 yıllarında Svalbard Takımadalarına yaptığı üç yolculuğun izlenimlerini içeren bu kitap, Svalbard tarihi, coğrafyası, ekolojisi ve yönetimi üzerine bilindiği kadarıyla Türkçe ilk telif eseridir.

¹¹ Act of 17 July 1925 relating to Svalbard, <http://app.uio.no/>

¹² Turistlerin hızlı değişim sürecindeki yerlerin, değişmeden önceki halini görme arayışında olmalarını niteleyen kavram (Palma vd., 2019: 219).

¹³ Bölgedeki araştırma, eğitim etkinliklerinin detayı için bkz. (Misund, 2017).

¹⁴ Örneğin, 2010'da Çinli bir tuğamiralın "BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne göre Kuzey Kutbu ve onu çevreleyen alanlar herhangi bir ülkeye ait değildir; bütün insanların ortak zenginliğidir" açıklamasının ardından 2013'te Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Arktika'yla ilgili konuların yalnızca bölgesel değil, iklim değişikliği, seyrüsefer konularını da içeren bölgelerarası bir sorun olduğunu ifade etmiştir (Kopra, 2013: 110).

¹⁵ Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road.

¹⁶ China's Arctic Policy (2018).

¹⁷ 1996'da kurulan, sekiz Arktika ülkesinin üye olduğu konsey. Ana işlevi, Arktika devletleri, yerli topluluklar ve diğer Arktika yerleşikleri arasında, sürdürülebilir kalkınma, çevre koruma vb. ortak Arktika konuları üzerinde işbirliği, etkileşim ve eşgüdümü geliştirmektir. Konseye, üye ülkeler dışındakiler *daimi katılımcılar* ve *gözlemciler* olmak üzere iki kümede katılabilmektedir. İlk grup bölgedeki yerli halk temsilcilerini; ikinci grup Arktika ülkesi olmayan diğer devletleri, küresel, bölgesel hükümetlerarası örgütleri, parlamentolararası örgütler ile hükümet dışı kuruluşları içermektedir. Almanya, Hollanda, Polonya ve Birleşik Krallık 1998'de; Fransa 2000'de; İspanya 2006'da; İtalya, Çin, Hindistan, Japonya, Singapur ve G. Kore 2013'te ve İsviçre 2017'de gözlemci ülke olmuştur (<https://arctic-council.org/en/about/#>). Konseye gözlemci olarak katılmak için 2013'te başvuran AB'nin başvurusu henüz sonuçlanmamıştır. Konsey hakkında bkz. (Graczyk ve Koivurova, 2014; Heininen vd., 2016; Lackenbauer vd., 2017).

¹⁸ Zhou Enlai'nin 1955'te Bandung Konferansı konuşmasında barış içinde birarada yaşamamanın ilkeleri olarak açıkladığı, Konferanşa da benimsenen bu ilkeler, egemenliğe ve toprak bütünlüğüne karşılıklı saygı, karşılıklı saldırmazlık, içişlerine müdahale etmemek, eşitlik ve karşılıklı yardımdır.

¹⁹ ABD ekonomisi Haziran 2020 sonunda yıllık %32,9'lık oranla, 1947'den bu yana en büyük daralmayı yaşamıştır (Parpart, 2020).

²⁰ Lukin (2018), Çin'in Rusya ekonomisinin sekiz katı ekonomik gücünden hareketle iki ülke arasındaki siyasal güç eşitliğinin uzun erimde siyasal eşitsizliğe dönüşerek Rusya'nın İpek Yolu hattında bağımlı bir devlete (*tributary state*) dönüşme olasılığını öne sürmektedir.

²¹ Çin ayrıca, Norveç'in Svalbard'daki bilimsel araştırmalara getirmek istediği, araştırmaların doğa bilimleriyle sınırlandırılması ve yayınların İngilizce yapılmasını öngören düzenlemeye de itiraz etmiştir. Çin Kutup Enstitüsü, Spitsbergen Antlaşması uyarınca taraf devletlere eşit muamele yapılması gerektiğini belirterek sosyal bilimler dahil iste-diği her tür araştırmayı yapmaya hakkı olduğunu bildirmiştir (<https://www.highnorth-news.com>).

²² Örneğin, Xi Jinping, 2017'de Pekin'de yapılan 1. BKY Forumunda yaptığı konuşma-da, kazan-kazan işbirliğine dayanan; ülkelerin egemenliğine, onuruna, toprak bütün-lüğüne, kalkınma modeline, toplumsal sistemine, temel çıkarlarına ve ana kaygılarına saygı duyulan yeni bir uluslararası düzen ihtiyacını dile getirmiştir (Sezen, 2017). Çin dış politikası, uluslararası düzen ve Çin'in konumu ile Çin'in yeni bir uluslararası ilişkiler disiplini arayışları üzerine tartışmalar için bkz. (Tan, 2018; Zhu, 2016; Feng, 2019; Flint ve Zhang, 2019; Lu, 2019; Amitav, 2019).

²³ Afyon Savaşlarının sonucu ülkenin yalnızca yarı sömürge haline gelmesi değildir. İngiliz işgali altındaki Şanghay'da bir parkın girişindeki, "köpekler ve Çinliler giremez" ifadesi (Ren, 2013: 56), Çinlilerin kendi topraklarında maruz kaldığı davranışın niteliğini yeterince göstermektedir.

²⁴ Bkz. (Lackenbauer vd., 2018; Koivurova vd., 2019; Kopra, 2019; Danish Defence Intelligence Service, 2019: 11-17).

²⁵ Trump'ın 2019'da satın almaya niyetlendiği, Danimarka'nın Arktika'yla bağlantısını sağlayan Grönland Adası üzerinden yaşanan rekabet için bkz. (Krivorotov, 2020).

²⁶ Arktika toprağının %29'unu Rusya'nın oluşturduğu (4,9 milyon km²) tahmin edil-mektedir (Galimullin ve Matveenکو, 2019: 306).

²⁷ Arktika'da Çin-Rusya ittifakının detayları, ittifak karşısında ABD'nin tutumunu ABD perspektifinden değerlendirme için bkz. (Wishnick, 2019).

²⁸ Çin sermayesinin jeopolitik dengeyi bozacak şekilde Arktika'ya aktığını, devlet gü-dümlü Çin yatırımlarının ABD kaynaklarıyla dengelenemeyeceğini, ABD'nin diğer ülke-lerle birlikte altyapı için alternatif kaynaklar yaratması gerektiğini belirten Berbrick ve Pincus (2018), serbest piyasa ilkelerine göre çalışacak bir Arktika Kalkınma Bankası ara-cılığı ile bölgede kalkınmanın desteklenmesini önermektedir.

Kaynakça

Alexeeva O ve Lasserre F (2012). The Snow Dragon: China's Strategies in the Arctic. *China Perspectives*, 2012 (3), 61-68.

Amitav A (2019). From Heaven to Earth: "Cultural Idealism" and "Moral Realism" as Chinese Contributions to Global International Relations. *The Chinese Journal of International Politics*, 12 (4), 467-494.

Sezen S (2021). Çin Arktika'da: Arktika İpek Yolu. *Mülkiye Dergisi*, 45 (2), 389-418.

Anderson D H (2009). The Status Under International Law of the Maritime Areas Around Svalbard. *Ocean Development & International Law*, 40, 373-384.

Arctic Council (2009). *Arctic Marine Shipping Assessment 2009 Report*. 2nd printing, https://www.pmel.noaa.gov/arctic-zone/detect/documents/AMSA_2009_Report_2nd_print.pdf. Son erişim tarihi, 23.07.2020.

Bankes N ve Koivurova T (2014). Legal Systems. İçinde: J N Larsen ve G Fondahl (der). *Arctic Human Development Report: Regional Processes and Global Linkages*, Denmark: Norden, 221-254. <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:788965/FULLTEXT03.pdf>. Son erişim tarihi, 21.07.2020.

Base D (2019). Germany: A new (non-)Arctic power?. İçinde: L Heininen, H Exner-Pirot ve J Barnes (der), *Redefining Arctic Security: Arctic Yearbook 2019*, Akureyri, Iceland: Arctic Portal, 379-395. <https://arcticyearbook.com>. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

Bennett M M (2018). Singapore: The “Global City” in a Globalizing Arctic. *Journal of Borderlands Studies*. 33 (2), 289-310.

Berbrick W ve Pincus R (2018). 10 Big Ideas to “Up America’s Game in the Arctic”. <https://nationalinterest.org/feature/10-big-ideas-‘-america’s-game-arctic’-31622>. Son erişim tarihi, 04.08.220.

Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (t.y.). *Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022)*. http://kare.mam.tubitak.gov.tr/sites/images/kare_mam/ulusal_kutup_bilim_programi.pdf. Son erişim tarihi, 15.07.2020.

Bozkurt Ö (2019). *Soğuk Kıyılar: Kutup Toprağı Svalbard Çevresinde Seyir*. İstanbul: Denizler Kitabevi.

China’s Arctic Policy (2018). The State Council Information Office of the People’s Republic of China, January 2018, <http://www.scio.gov.cn/zfbps/32832/Document/1618243/1618243.htm>. Son erişim tarihi, 09.04. 2018.

Congressional Research Service (2019). Changes in the Arctic: Background and Issues for Congress. R41153, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R41153/143>. Son erişim tarihi, 17.07.2020.

Danish Defence Intelligence Service (2019). Intelligence Risk Assessment 2019. Copenhagen <https://fe-ddis.dk/SiteCollectionDocuments/FE/EfterretningsmaessigeRisikovurderinger/Intelligence%20Risk%20Assessment%202019.pdf>. Son erişim tarihi, 15.08.2020.

Department of Defence (2019). Report to Congress: Department of Defense Arctic Strategy. <https://media.defense.gov/2019/Jun/06/2002141657/-1/-1/1/2019-DOD-ARCTIC-STRATEGY.PDF>, Son erişim tarihi, 14.07.2020.

Department of Defence (2019a). Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China 2019. https://media.defense.gov/2019/May/02/2002127082/-1/-1/1/2019_CHINA_MILITARY_POWER_REPORT.pdf. Son erişim tarihi, 27.06.2019.

Farré A B vd. (2014). Commercial Arctic shipping through the Northeast Passage: Routes, Resources, Governance, Technology, and Infrastructure. *Polar Geography*, 37(4), 298-324.

Feng Z (2019). The Xi Jinping Doctrine of China's International Relations. *Asia Policy*, 14 (3), 7-23.

Flint C ve Zhang X (2019). Historical-Geopolitical Contexts and the Transformation of Chinese Foreign Policy. *The Chinese Journal of International Politics*, 12(3), 295-331.

Galimullin E ve Matveenko Y (2019). The ongoing formation of Russia's Arctic policy: a new stage?. İçinde: L Heininen, H Exner-Pirot ve J Barnes (der), *Redefining Arctic Security: Arctic Yearbook 2019*, Akureyri, Iceland: Arctic Portal, 305-321. <https://arcticyearbook.com>. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

Goh S N (2018). Challenges of Polar Silk Road, Feb 1. <https://www.straitstimes.com/asia/east-asia/challenges-of-polar-silk-road>. Son erişim tarihi, 11.02.2018.

Government of Canada (2019). Arctic and Northern Policy Framework -Safety, security, and defence chapter-<https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/eng/1562939617400/1562939658000>. Son erişim tarihi, 31.07.2020.

Graczyk P ve Koivurova T (2014). A new era in the Arctic Council's external relations? Broader consequences of the Nuuk observer rules for Arctic governance. *Polar Record*, 50(3), 225-236.

Grydehøj A (2014). Informal diplomacy in Norway's Svalbard policy: the intersection of local community development and Arctic international relations. *Global Change, Peace & Security*, 26 (1), 41-54.

Havnes H ve Seland J M (2019). The Increasing Security Focus in China's Arctic Policy, July 16. <https://www.thearcticinstitute.org/increasing-security-focus-china-arctic-policy/>. Son erişim tarihi, 17.07.2020.

Heininen L, Everett K, Padrtova B ve Reissell A (2020). *Arctic Policies and Strategies-Analysis, Synthesis, and Trends*. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis. http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/16175/1/ArcticReport_WEB_new.pdf. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

Heininen L, Exner-Pirot H ve Plouffe J (der) (2016). *Arctic Yearbook 2016*. Akureyri, Iceland: Northern Research Forum, https://issuu.com/arcticportal/docs/ay2016_final. Son erişim tarihi, 21.07.2020.

Sezen S (2021). Çin Arktika'da: Arktika İpek Yolu. *Mülkiye Dergisi*, 45 (2), 389-418.

HM Government (2013). Adapting to Change: UK policy towards the Arctic. London: Polar Regions Department, Foreign and Commonwealth Office. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/251216/Adapting_To_Change_UK_policy_towards_the_Arctic.pdf. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

HM Government (2018). Beyond the Ice: UK policy towards the Arctic. London: Polar Regions Department, Foreign and Commonwealth Office. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/697251/beyond-the-ice-uk-policy-towards-the-arctic.pdf. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

Huanga L, Lasserreb F ve Alexeevac O (2015). Is China's interest for the Arctic driven by Arctic shipping potential. *Asian Geographer*, 32 (1), 59-71.

Hsiung C W ve Røseth T (2019). The Arctic Dimension in Sino-Russian Relations. İçinde: J I Bekkevold ve B Lo (der), *Sino-Russian Relations in the 21st Century*, y.y: Palgrave Macmillan, 167-187.

<http://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-19250717-011-eng.pdf>. Son erişim tarihi, 02.06.2018.

http://library.arcticportal.org/1909/1/The_Svalbard_Treaty_9ssFy.pdf. Son erişim tarihi, 02.06.2018.

<http://www.imo.org/en/MediaCentre/HotTopics/polar/Documents/POLAR%20CODE%20TEXT%20AS%20ADOPTED.pdf>. Son erişim tarihi, 16.07.2020.

<http://www.imo.org/en/MediaCentre/HotTopics/polar/Pages/default.aspx>. Son erişim tarihi, 16.07.2020.

<https://arctic-council.org/en/about/#>. Son erişim tarihi, 11.07.2020.

<https://pag.arcticportal.org/about-pag>. Son erişim tarihi, 14.07.2020.

<https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/turk-bilim-insanlari-rotayi-kuzey-kutbuna-cevirdi/1550592>. Son erişim tarihi, 15.07.2020.

<https://www.afops.org/m11.php>. Son erişim tarihi, 14.07.2020.

<https://www.arctictoday.com/chinas-first-nuclear-icebreaker-could-serve-as-test-platform-for-future-nuclear-aircraft-carriers/>. Son erişim tarihi, 02.08.2020.

<https://www.cnarc.info/organization>. Son erişim tarihi, 14.07.2020.

<https://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/policy-database/CHINA%29%20The%2012th%20Five-Year%20Plan%20%282011-2015%29.pdf>. Son erişim tarihi, 18.07.2020.

<https://www.highnorthnews.com/en/svalbard-treaty-100-years-journey-terra-nullius-all-mans-land>. Son erişim tarihi, 27.07.2020.

Jørgensen-Dahl A (2010). Arctic Oil and Gas. <http://www.arctis-search.com/Arctic+Oil+and+Gas>, Son erişim tarihi, 10.07.2020.

Kirchberger S (2016). China's Maritime Interests in the Arctic Region: Military Capabilities and Possible Intentions. İçinde: S Bruns ve A Neumann (der), *Maritime Security Challenges: Focus High North Papers from the Kiel Conference 2016*, y.y: Institute for Security Policy Kiel University, 34-45.

Koivurova T (2008). Alternatives for an Arctic Treaty-Evaluation and a New Proposal. *Review of European, Comparative & International Environmental Law (RECIEL)*, 17 (1), 14-26.

Koivurova T vd. (2019). *China in the Arctic and the Opportunities and Challenges for Chinese-Finnish Arctic Co-operation*. y.y.: Prime Minister's Office. http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/161371/8-2019-China_Arctic_andFinland.pdf. Son erişim tarihi, 24.07.2020.

Kopra S (2013). China's Arctic Interests. İçinde: L Heininen (der), *The Arctic of Regions versus the Globalised Arctic: Arctic Yearbook 2013*, Akureyri, Iceland: Northern Research Forum, 107-123. <https://arcticyearbook.com>. Son erişim tarihi, 04.08.2020.

Kopra S (2019). China in the Polar "Zone of Peace", November 15. <https://www.echo-wall.eu/knowledge-gaps/china-polar-zone-peace>. Son erişim tarihi, 05.08.2020.

Krivorotov A (2020). North Atlantic in China-U.S. Relations. İçinde: E I Safronova (der), *China in Global and Regional Policy (Annual)*, (25), 168-183. <http://library.arcticportal.org/1984/1/103%20-%20Greenland%20in%20US-CHN.pdf>. Son erişim tarihi, 15.08.2020.

Lackenbauer P W, Lajeunesse A, Manicom J ve Lasserre F (2018). *China's Arctic Ambitions and What they Mean for Canada?*. Alberta: The University of Calgary Press.

Lackenbauer P W, Nicol H ve Greaves W (2017). *One Arctic: The Arctic Council and Circumpolar Governance*, Canada: Canadian Arctic Resources Committee & the Centre on Foreign Policy and Federalism.

Lajeunesse A ve Lackenbauer P W (2018). China's Arctic Ambitions: The New Arctic Policy of a "Near-Arctic State", Feb 2. <https://ipolitics.ca/article/chinas-arctic-ambitions-new-arctic-policy-near-arctic-state/>. Son erişim tarihi, 02.06.2018.

Liu, C (2018). China's role in Arctic governance "cannot be ignored", 22 November. <http://www.globaltimes.cn/content/1128626.shtml>. Son erişim tarihi, 17.07.2020.

Lu P (2019). Chinese IR Sino-centrism tradition and its influence on the Chinese School Movement. *The Pasific Review*, 32(2), 150-167.

Lukin A (2018). Putin's Silk Road Gamble, https://www.washingtonpost.com/news/worldpost/wp/2018/02/08/putin-china/?utm_term=.e0e9d9042aab. Son erişim tarihi, 09.04.2018.

Misund O A (2017). Academia in Svalbard: an increasingly important role for research and education as tools for Norwegian policy. *Polar Research*, 36 (1), 1-8.

Öğütçü M (2019). China's Belt and Road Initiative: How has China's energy security changed over the past decade. *Policy Brief*, PB-19/33, Rabat: Policy Center for the New South.

Palma D vd. (2019). Cruising the marginal ice zone: climate change and Arctic tourism. *Polar Geography*, 42 (4), 215-235.

Parpart U (2020). US tanks, China grows and their currencies show it, July 31. https://asiatimes.com/2020/07/us-tanks-china-grows-and-their-currencies-show-it/?mc_cid=c815192955&mc_eid=95c05a62e2. Son erişim tarihi, 31.07.2020.

Pillsbury M (der) (2020). *A Guide to the Trump Administration's China Policy Statements*. Washington DC: Hudson Institute.

Poelzer G ve Wilson G N (2014). Governance in the Arctic: Political Systems and Geopolitics. İçinde: J N Larsen ve G Fondahl (der), *Arctic Human Development Report: Regional Processes and Global Linkages*, Denmark: Norden, 185-222. <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:788965/FULLTEXT03.pdf>. Son erişim tarihi, 21.07.2020.

Pompeo M R (2019). Looking North: Sharpening America's Arctic Focus, Speech, Rovaniemi, Finland, May 6. (<https://www.state.gov/looking-north-sharpening-americas-arctic-focus/>). Son erişim tarihi, 29.07.2020.

Ren X (2013). *The Chinese Dream: What it Means for China and the Rest of the World*. Beijing: New World Press.

Schaller B (2019). The Forgotten Spirit of Gorbachev. İçinde: L Heininen, H Exner-Pirot ve J Barnes (der), *Redefining Arctic Security: Arctic Yearbook 2019*, Akureyri, Iceland: Arctic Portal, 87-88.

Sergunin A ve Konyshv V (2018). Russia's Arctic Strategy. İçinde: I Studin (der), *Russia: Strategy, Politics, and Administration*, London: Palgrave, 135-144.

Sezen S (2017). Bir Kuşak ve Bir Yol Projesi: 21. Yüzyılın Yapı Taşı mı?. *Dünya*, 21 Haziran, 17.

Stephenson S R, Smith L C, Brigha L W ve Gnew, J A (2013). Projected 21st- century changes to Arctic marine Access. *Climatic Change*, 118 (3-4), 885-899.

Svalbard (2009). Report No. 22 (2008-2009) to the Storting, y.y: Norwegian Ministry of Justice and Public Security.

Svalbard (2017). Meld. St. 32 (2015-2016) Report to the Storting (white paper), Norwegian Ministry of Justice and Public Security. <https://www.regjeringen.no/contentassets/379f96b0ed574503b47765f0a15622ce/en-gb/pdfs/stm201520160032000engpdfs.pdf>, Son erişim tarihi, 16.07.2020.

Tan S (2018). China and the Future International Order(s). *Ethics & International Affairs*, 32 (1), 31-43.

The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of The People's Republic of China (2016–2020) (2016). Beijing: Central Compilation & Translation Press. <http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201612/P020161207645765233498.pdf>. Son erişim tarihi, 19.11.2019.

The Common Programme and other Documents of the First Plenary Session of the Chinese People's Political Consultative Conference (1950). Peking: Foreign Languages Press.

The Governor of Svalbard (2018). https://www.sysselmannen.no/contentassets/5f9275a042644c38af66cbd43a4ade7f/info-folder_sysselmannen_engelsk.pdf. Son erişim tarihi, 16.07.2020.

TÜBİTAK Kutup Araştırmaları Merkezi (2020). Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022) 5. İzleme ve Değerlendirme Raporu (Ocak - Haziran 2020). http://kare.mam.tubitak.gov.tr/sites/images/kare_mam/5._izleme_ve_degerlendirme_raporu.pdf. Son erişim tarihi, 15.07.2020.

United Nations Convention on the Law of the Sea. http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf. Son erişim tarihi, 02.06.2018.

Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road. http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380414.htm. Son erişim tarihi, 10.06.2018.

Wang S (2019). China's Antarctic Program and the Antarctic Treaty System. <https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/chinas-antarctic-program-and-antarctic-treaty-system-23526>. Son erişim tarihi, 10.07.2020.

Wishnick E (2017). *China's Interests and Goals in the Arctic: Implications for the United States*. Pennsylvania: U.S. Army War College Press.

Wishnick E (2019). Russia and the Arctic in China's Quest for Great-Power Status. İçinde: A J Tellis, A Szalwinski ve M Wills (der), *Strategic Asia 2019: China's Expanding Strategic Ambitions*, Seattle & Washington DC: The National Bureau of Asian Research, 49-78.

Sezen S (2021). Çin Arktika'da: Arktika İpek Yolu. *Mülkiye Dergisi*, 45 (2), 389-418.

Wither J K (2018). Svalbard. *The RUSI Journal*, 163 (5), 28-37.

Workman D (2020). Top 15 Crude Oil Suppliers to China, July 11. <http://www.worldstopexports.com/top-15-crude-oil-suppliers-to-china/>. Son erişim tarihi, 23.07.2020.

Xi J (2017). Improve our Ability to Participate in Global Governance. *The Governance of China*, Vol. II, Beijing: Foreign Language Press, 487-490.

Zhang C (2020). China's "Arctic Silk Road" projects. <https://chinadialogueocean.net/12569-chinas-arctic-silk-road-projects/>. Son erişim tarihi, 10.07.2020.

Zhu Z (2016). *China's new diplomacy: rationale, strategies and significance*, 2nd Ed., Oxon-New York: Routledge.

Ek: Arktika Konseyinde gözlemci ülkelerin politika belgeleri

<i>Gözlemci ülkeler</i>	<i>Politika belgeleri</i>
Birleşik Krallık	Buzun Ötesinde: Birleşik Krallık Arktika Politikası (2018): Değişime Uyarlanma: Birleşik Krallık Arktika Politikası (2013)
Almanya	Almanya Arktika Politikasının İlkeleri: Sorumluluk Almak, Fırsatları Yakalamak (2013)
Kore Cumhuriyeti	Kore Cumhuriyeti Arktika Politikası (2013)
Hollanda	Kutup Pozisyonu NL 2.0: Hollanda Kutup Programı 2016-2020 Stratejisi (2014)
Fransa	Büyük Arktika Mücadelesi: Ulusal Arktika Yolharitası (2015)
Japonya	Japonya'nın Arktika Politikası (2015)
İtalya	İtalyan Arktika Stratejisine Doğru: Ulusal İlkeler, 2015 (güncelleme 2016)
İspanya	İspanya Kutup Stratejisi İlkeleri (2016)
Çin Halk Cumhuriyeti	Çin'in Arktika Politikası (2018)

Kaynak: Heininen vd., 2020: 24.

Meksika'nın "Bilinmeyen Kirli Savaşı": Latin Amerika'da "İstisnai" Bir Örnek

Ester Ruben, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-3891-5842,
e-posta: esterrub@gmail.com

Onur Ağkaya, (Sorumlu Yazar), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0003-3044-5978,
e-posta: onuragkaya@gmail.com

Özet

Soğuk Savaş döneminde, Latin Amerika'da iç savaşlar ve askerî darbeler doruğa ulaşmış, siyasal istikrarsızlık, şiddet ve insan hakları ihlalleri bölgenin bugün dahi süren kronik sorunları hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Latin Amerika'daki şiddet eylemlerinin çoğu, devletlerin politikaları biçiminde tezahür etmiş ve en çok bilinen örnekleri Arjantin ve Şili'de olmak üzere "kirli savaş"lar yaşanmıştır. Meksika'da ise büyük problemler içerse ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir istisnaya atıfta bulunulmuş ve ülkede bir kirli savaş yaşanmadığı görüşü yakın zamana kadar kabul görmüştür. Bu çalışmada, az bilinmesine ve gerçekleştiği yakın zamana kadar resmî olarak reddedilmesine rağmen 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişinin, güvenlik güçleri tarafından işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğradığı bu dönemin, kirli savaş olduğu savunulmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, Meksika'da kurumların ve güvenlik politikalarının dönüşümleri ve göreceli olarak daha savunmasız olan muhalif grupların nasıl devlet şiddetinin hedefi hâline geldiği incelenmektedir. Aynı doğrultuda, Meksika'da 1940'lerden itibaren ulusal ordu ve diğer güvenlik mekanizmalarının belirli dönemlerde âtil kaldığı, 1960'lerden sonra ise ABD'nin, Meksika'ya uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik baskı ve yardım yapması sonucunda söz konusu kurumların modernize edildiği anlatılmaktadır. 1970'lerden itibaren ise muhalif gruplara karşı uygulanan işkence ve infaz yöntemlerinin nasıl uyuşturucu ticaretiyle uğraşan, ancak göreceli olarak daha savunmasız durumdaki gruplara uygulandığı tanıtılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Meksika, Ordu, Siyasal Şiddet, Kirli Savaş, Uyuşturucu Trafikiği.

Mexico's 'Unknown Dirty War': An 'Exceptional' Case in Latin America

Abstract

Civil wars and military coups culminated in Latin America during the Cold War era while political instability, violence and human rights violations have become ongoing chronic problems of the region even today. Additionally, most of the violent practices were perpetrated as nation-states' policies and numerous "dirty wars", of which well-known examples are the cases in Argentina and Chile, occurred. On the other hand, the Mexican case was considered as an exception since the country maintained a democratic regime, despite its deficiencies, and being widely criticized. Moreover, the argument that the country did not experience a dirty war was widely accepted. This article argues, on the contrary, that the historical process from the early 1960s to the mid-1980s during which thousands of people were exposed to severe human rights violations including tortures and extrajudicial killings at the hands of security forces is a dirty war even though its existence is categorically unknown and denied officially until recently. In this respect, this article scrutinises the transformation of institutions and security policies and how respectively more vulnerable dissident groups became the target of state-violence in Mexico. Accordingly, it is contended that the military and diverse security mechanisms were ineffective from the 1940s, and these organisations were modernised due to both pressure and aids from the US to prevent drug trafficking following the 1960s in Mexico. The article lastly explores how from the 1970s the torture and execution strategies practised on the dissident groups were operated against the more vulnerable groups among the drug traffickers.

Keywords: Mexico, Military, Political Violence, Dirty War, Drug-Trafficking.

Giriş

Bağımsızlıklarını kazanmalarından itibaren, Latin Amerika ülkelerinde isyanlardan devrimlere, askerî darbelerden günümüzdeki toplumsal hareketlere kadar farklı siyasal şiddet formlarının merkezî bir konumu olmuştur. Dünyanın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında, düşük-silah teknolojisiyle ve küçük ordularla vuku bulan birkaç örnek haricinde, devletler arasında savaş nispeten az gerçekleşmiş ve Latin Amerikalı ülkeler birbirleriyle savaşmaktan kaçınmıştır (vom Hau, 2014: 159). Buna rağmen, Soğuk Savaş döneminde ve son on yıllardaki iç savaşların ve kriminal faaliyetlerin yoğunluğu bu bölgede doruğa ulaşmış, siyasal istikrarsızlık, şiddet ve insan hakları ihlalleri bölgenin kronik sorunları hâline gelmiştir. Bununla birlikte, Latin Amerika'daki şiddet eylemlerinin çoğu, 1940'lardan itibaren "kirli savaş" olarak adlandırılan devlet politikaları biçiminde tezahür etmiştir.

Bu tarihsel kompozisyon içinde, 1910 Devrimi'nden sonra tesis edilen siyasal rejimi sürdürmesi, 1934'ten itibaren bütün başkanların sürelerini tamamladıktan sonra seçimle görevden ayrılmaları ve her ne kadar çok büyük problemler içerse ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir "Meksika farklılığı"ndan söz edilmiştir (Levy ve Székely, 1982: 1; Hybel, 2020: 5). Çok yakın bir zamana dek, yine aynı sebeplerden yola çıkılarak, Meksika'nın, Latin Amerika'nın genelinde vuku bulduğu üzere, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra askerî yönetim vesayeti altına girmemesi ve sol veya komünizm eğilimli grupların çok görünür olmaması gibi gerekçelerle, Meksika'da bir kirli savaş yaşanmadığı görüşü yaygın biçimde kabul görmüştür. Ne var ki, az bilinmesine ve gerçekleştiği, 2000'li yıllara kadar resmî olarak reddedilmesine rağmen (Calderón, Cedillo vd., 2012) 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişinin, güvenlik güçleri tarafından hukuksuz olarak gözaltına alınma, işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğradığı bu dönem, giderek artan biçimde, kirli savaş olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, Meksika'da 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar devam eden sürecin bir kirli savaş olduğu ve görece savunmasız olan belirli grupları hedef alındığı savunulmaktadır. Çalışmanın amacı, Meksika'da gerçekleşen kirli savaş tarihsel bir perspektifle değerlendirilerek günümüzde bu ülkede süregiden şiddet olaylarının açıklanmasına yönelik çıkarımlarda bulunmaktır. Çalışma, dört kısımdan oluşmaktadır: ilk kısımda kirli savaş kavramı ve olgusu Latin Amerika özelinde tartışılacak, ikinci kısımda Meksika'da 1960'lardan önceki sosyo-politik şartlar kısaca tanıtılacak ve daha sonra, "Kirli Savaş"ın ortaya çıkışı ve gelişimi değerlendirilecektir. Çalışmanın son kısmında, sürekli artarak militerleşen politikaların somut örneklerinin uyuşturucu ticaretini önlemeye yönelik stratejilerle birleşmesi ve söz konusu faaliyetlerin bugünkü dönüşümdeki rolü değerlendirilecektir.

Yöntem

1929'dan 2000'e kadar *Partido Revolucionario Institucional* (PRI) [Kurumsal Devrimci Parti] tarafından yönetilen Meksika'da, resmî kurumlar, ülkede bir kirli savaşın yaşandığına yönelik argümanları yakın bir zamana kadar reddetmişlerdir (Cedillo, 2013). 2000'deki başkanlık seçimlerini kazanarak göreve gelen *Partido Acción Nacional* (PAN) [Ulusal Hareket Partisi] adayı Vicente Fox, ülkede devam etmekte olan insan hakları ihlallerine karşı gerekli adımların atılacağı sözünü vermiş ve kirli savaşın varlığına yönelik iddiaların araştırılmasının da bunun bir parçası olduğunu dile getirmiştir (HRW, 2006). Bu doğrultuda, 2001'den itibaren resmî belgelerin bulunduğu arşivler kısmî ve "kontROLSÜZ" olarak açılmaya başlanmış ve 2002'de *Fiscalía Especial para Movimientos Sociales y Políticos del Pasado* (FEMOSPP) [Geçmişteki Toplumsal ve Siyasal Hareketlerin Araştırılması için Özel Savcılık] kurulmuştur (Mendoza García, 2016). Bu imkânlar dahilinde

hazırlanarak 27 Kasım 2001’de sunulan *Comisión Nacional de Derechos Humanos* (CNDH) [Ulusal İnsan Hakları Komisyonu] ve FEMOSPP raporlarıyla birlikte, Meksika’da, devlet, kirli savaşın gerçekleştiğini dolaylı olarak kabul etmiştir (HRW, 2006: 77; Ovalle, 2014: 45). Buna rağmen, raporlarda isnat edilen suçlara dair bugüne yakın zamana kadar cezai yaptırım uygulanmamıştır (Cedillo, 2013; Karl, 2014) ve Kirli Savaş’a dair erişilebilen kaynaklar, bugün dahi oldukça sınırlıdır. Bu çalışmanın temel argümanı Meksika’da 1960’lardan 1980’li yılların ortalarına dek bir kirli savaşın vuku bulduğudur. Bu doğrultuda, çalışmanın ilk kısmında kirli savaş kavramı ele alınmakta ve daha sonra CNDH’nin raporuna ek olarak, Meksika’daki Kirli Savaş’a yönelik sayıları artan etnografik çalışmalardan faydalanılmaktadır.

Kirli Savaş Kavramı ve Latin Amerika’daki Örnekleri

Kirli savaş kavramı, tarihsel bağlamda, Arjantin’de 1976 ve 1983 yılları arasında süren askerî diktatörlük rejiminin muhalif gruplara karşı uyguladığı sistematik terörizmi anlatmak için ortaya çıkmıştır; ancak, zamanla Paraguay (1954-1989), Brezilya (1964-1985), Bolivya (1971-1981), Uruguay (1973-1985) ve Şili’deki (1973-1990) süreçler de birer kirli savaş olarak anılmaya başlanmıştır (Kohut ve Vilella, 2010). Bununla birlikte, kavram, yalnızca Latin Amerika’daki süreçlere özgü değildir ve başta Afrika kıtası olmak üzere dünyanın farklı bölgelerindeki terör stratejilerine dayanan, genellikle devlet-kaynaklı baskıcı politikaları ve uygulamalarını içeren tarihsel süreçleri anlatmak için kullanılır hâle gelmiştir (Decker, 2010; Kieh, Jr., 2016). Bunlara ek olarak, Büyük Britanya ve Fransa gibi ülkelerin kolonyal yönetimleri sırasında ve aynı şekilde ABD’nin, bilhassa Soğuk Savaş sırasında sınırları ötesinde komünist rejimlere karşı ve 2001’den sonra terörizmi önleme politikaları dahilinde uyguladığı, infaz ve işkenceye dayalı beden üzerindeki sistematik pratikler de kirli savaş olarak anılmaya başlanmıştır (McSherry, 1999; Anderson, 2005; Blakeley, 2009: 81; Riegler, 2013).

Kavramın çıkış noktası olarak kabul gören Arjantin’de hazırlanan hakikat komisyonunun raporunu temel alan Kaiser (2010: 25), bir çatışmanın kirli savaş olarak tanımlaması için genelde “kötücül iki eşitsiz taraf” varsayımının kullanıldığı ve bu iki ya da daha çok taraflardan birinin genellikle daha büyük kapasiteye ve kaynaklara sahip olanın devlet olduğuna dikkat çekmektedir. Yine, Arjantin’deki süreci konu edinen çalışmasında Finchelstein’in (2014: 3) dikkat çektiği üzere, bugüne kadarki tarihsel pratiklere bakıldığında, kirli savaş olarak anılan örneklerin hemen hepsinde, faşist ideolojiye sahip devletlerin, sol veya komünist ideolojiye bağlı nüfusları ve etnik grupları hedef alarak soykırıma varan terör eylemleri gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu noktada hatırlanması gereken, genellikle bu kompozisyon içindeki iki ya da daha çok tarafın savaşırken benzer taktikler kullandığı; ancak, bir tarafın, diğer tarafı “yok etmek” için hedef aldığı ve çatışmanın bedelini çoğunlukla işbirlikçi olmakla suçlanan sivillerin ödediğidir (Kaiser, 2010: 25-26). Kolombiya’da, Liberya’da, Fildişi Sahili

Cumhuriyeti ve Sierra Leone'deki iç savaşlar sırasında göreceli olarak eşitsiz muharip grupların uyguladığı sistematik infaz ve toplu katliam pratikleri de kirli savaş tekniklerinin en büyük kurbanlarının siviller olduğunu ortaya koymaktadır (Grupo de Memoria Histórica, 2013; 15; Kieh, Jr., 2016).

Latin Amerika özeline bakıldığında, insan haklarına yönelik ağır ihlallerin genel olarak, bölgedeki birçok ülkedeki askerî darbelerin, kaçırılmaların, kaybolmaların, ölüm mangalarının ve iç savaşların eseri olduğu görülmektedir. Makro bir bakışla 1900'dan 2000'e dek Latin Amerika'daki yirmi ülkede tam 167 darbe gerçekleşmiştir (Smith, 2005: 77). Bağımsızlığını kazandıktan sonra, tarihte, askerî yönetim altına girmemiş tek bir Latin Amerika ülkesi bulunmamaktadır.¹ 1940'ların başından itibaren Kolombiya'da (1947'den bugüne), Paraguay'da (1954-1989), Şili'de (1973-1989), Arjantin'de (1966-1973; 1976-1983), Guatemala'da (1960-1996), Nikaragua'da (1978-1990), El Salvador'da (1980-1992) ve Peru'da gerçekleşen iç çatışmalarda, genellikle muhalif grupları hedef alan kirli savaşların sonucunda yüz binlerce insan işkenceye uğramış, zorla "kaybedilmiş"², öldürülmüş ve milyonlarcası da yerlerinden zorla edilmiştir (Chasteen, 2016: 309-322). Bu tarihsel konfigürasyon içinde, 1910 Devrimi'nden sonra kurulan siyasal rejimini sürdürmesi, 1934'ten itibaren seçimle göreve gelen bütün başkanların sürelerini tamamladıktan sonra seçimle görevden ayrılmaları ve her ne kadar çok büyük problemler içerse ve tartışmalara konu olsa da demokratik bir görünüm sürdürmesine bağlı olarak bir "Meksika farklılığı"ndan söz edilmiştir (Levy ve Székely, 1982: 1; Hybel, 2020: 5). Aynı sebeplerden yola çıkılarak, Meksika'nın, Latin Amerika'nın genelinde yaşandığı üzere, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra askerî yönetim vesayeti altına girmemesi ve sol veya komünizm eğilimli grupların eylemlerinin çok görünür olmaması gibi gerekçelerle, Meksika'da bir kirli savaş yaşanmadığı kabul görmekteydi. Ne var ki, Meksika'da sivil toplum tarafından az bilinmesine (Karl, 2014: 9; Mendoza García, 2016: 138)³ ve gerçekleştiği, 2000'li yıllara kadar resmî olarak reddedilmesine ve devlet tarafından sürekli olarak gizlenmesine rağmen (Calderón, Cedillo vd., 2012) 1960'lı yılların başından 1980'li yılların ortalarına kadar Meksika'da binlerce kişi, güvenlik güçleri tarafından hukuksuz olarak gözaltına alınmış, işkence ve yargısız infaz gibi ağır insan hakları ihlallerine uğramıştır. Bu dönem, giderek artan biçimde ve kendi külliyatını zenginleştirerek kirli savaş olarak değerlendirilmeye başlamıştır.

Özetlemek adına; genellikle Latin Amerika'da, Soğuk Savaş döneminde iki eşitsiz taraftan, daha büyük kapasiteye sahip olanın -devlet- diğeri ya da diğerlerini -sol veya komünist ideolojiye bağlı nüfuslar ve etnik gruplar- hedef alarak yok etmek amacıyla uyguladığı terörizme dayalı eylemler, tarihsel ve kavramsal olarak kirli savaş olarak anılmıştır. Bu konfigürasyon içinde, Meksika'da siyasal rejim değişmeden sürmüş; askerî bir darbe gerçekleşmemiş ve büyük

sorunlarına karşın demokratik bir görünümün sürdüğü kabul edilmiştir. Aslında, 1960'lerden başlayarak 1980'lerin ortalarına kadar Meksika'da bir kirli savaş gerçekleşmiş; ancak, hem gerilla hareketlerinin görünürlük kazanamamaları hem de resmî olarak varlıkları ve kendilerine karşı sürdürülen kirli savaş taktiklerinin kabul edilmemesi ve bunlara ek olarak sivil toplum tarafından fazla bilinmemesine bağlı olarak burada bir kirli savaşın gerçekleştiği yakın zamana kadar kabul edilmemiştir. Ne var ki, 2000'li yıllarında başından itibaren, ülkede göreve gelen yeni yönetimin resmî arşivleri kısmen açmasına bağlı olarak, Kirli Savaş'ın vuku bulduğu kabul edilmeye başlanmış ve giderek artan biçimde bu tarihsel gerçekliklere yönelik araştırmalar ve tartışmalar artmaya başlamıştır. Bu bağlamda, bu çalışmada, Meksika'da 1960'lerden 1980'lerin ortalarına kadar devam tarihsel sürecin başta Latin Amerika'daki diğer örnekler olmak üzere diğer kirli savaş parametrelerine uyduğu ve bir kirli savaş olduğu savunulmaktadır. Çalışmanın müteakip kısımlarında, Meksika'da gerçekleşen kirli savaş, tarihsel bir perspektifle değerlendirilecektir.

Meksika'da Kirli Savaş Öncesindeki Sosyo-Politik Yapı

Meksika'da yaklaşık iki milyon insanın ölümüyle sonuçlanan bir iç savaş ve Devrim'den sonra (Knight, 2013: 25) ortaya çıkan 1917 tarihli anayasa, vatandaşların sosyal, ekonomik ve kültürel refahının arttırılması için merkezî yönetime sorumluluk yüklemekte, toprak reformunu, ulaşılabilir ücretsiz eğitimi, sağlık hizmetlerinin yanında asgari ücretleri, işçilerin sosyal güvenlik, örgütlenme ve grev haklarını güvence altına almaktaydı (Hamnett, 1999: 222-223). Ne var ki, anayasanın öngördüğü "temsile dayalı yönetim ve barışçıl geçişin yerine lokal patronaja dayalı, özel iktidar ağlarının ve silahlı siyasal hiziplerin iktidar ya da Devrim'e karşı mücadele edeceği" ve *caudillo* ya da *cacique* tipi siyasete⁴ dönüleceğinin emareleri henüz 1920'li yıllarda ortaya çıkmış durumdaydı (Hamnett, 1999: 226-227). Bu sosyo-politik durum, 1924 ve 1928 yılları arasında başkanlık görevini sürdüren, ancak, görev süresi bittikten sonra da perde arkasında ülkeyi yönetmeye devam ettiği kabul gören Plutarco Elías Calles'in temellerini attığı ve 1929'da *Partido Nacional Revolucionario* (PNR) [Ulusal Devrimci Parti] olarak kurulan parti "elitler arasında bir pakt"ın gerçekleştirilmesinin ilk adımı olmuştur (Meyer, 2000a: 833-834). Yeni kurulan parti, dış borçları her geçen gün artan genç rejimin varlığı ve devamlılığı için merkezî yönetimin güçlü kalmasına dayanan ve büyük toprak sahipleri, sermayedarlar ve aynı zamanda siyasi nüfuz sahibi elitler arasındaki işbirliğini, ancak, aynı zamanda bu elitler ve örgütlenmiş işçilerin de sisteme eklenmesini sağlayan zorunlu "bürokrasi ve işçiler" ittifakının somut hâliydi (Hamnett, 1999: 236; Meyer, 2000a: 852). Bu, aynı zamanda, daha sonra, güçlü bir parti ile birlikte sermaye sahiplerini de işçileri ve köylüleri de hem sisteme

entegre eden hem de taleplerini ve çıkarlarını regüle edebilen bir korporatizmin tesis edilmesi ve başarılı biçimde işleminin ilk adımıdır.

Elitler arasındaki pakt, Lázaro Cárdenas'ın 1934 ve 1940 yılları arasındaki başkanlığı döneminde ve sonrasında daha da geliştirilmiştir. Cárdenas, kendi döneminde, önce Calles'in yönetimdeki etkisini tamamen sonlandırmış ve daha sonra tüm Meksika toplumunu çiftçiler, mavi-yakalılar, beyaz-yakalılar ve ordu şeklinde sınıflandırarak sınırlı kalan elitler ittifakının genişlemesini sağlayacak adımları atmıştır (Ai Camp, 1992: 21). Bu bağlamda, Cárdenas'ın başkanlık döneminde oluşturulan kurumlar, büyük kısmını aktivizme yakın olan petrol işçilerinin oluşturduğu mavi-yakalılar; toprak sahipleri ve köylüler; son olarak da beyaz-yakalılar, girişimciler ve bürokratlar adı 1946'da *Partido Revolucionario Institucional* (PRI) [Kurumsal Devrimci Parti] olarak değişecek olan parti çatısı altında birleşmesinde aygıt görevi görmüştür (Hybel, 2020: 112).⁵ Daha önce değinildiği gibi, PNR çatısı altında temelleri atılan korporatist yapılanma, devletin stabilize edilmesini kolaylaştırırken partinin de sistemin merkezinde kalarak konsolide edilmesini, seçimlerdeki başarısını ve ayrıca siyasal ve ekonomik taleplerin farklı partiler yerine sendikalar kanalıyla iletilmesini sistemsel hâle getirmesi nedeniyle de kolayca harekete geçebilen işçi ve köylü gruplarının bastırılmasını sağlamıştır (Levy ve Bruhn, 2006: 73-79; Natal, 2018: 98-99). Ne var ki, devletin partiyle bütünleştiği bu korporatist yapılanma, kaçınılmaz olarak beraberinde, hiyerarşik işleyişin artmasını, bölgesel kayırmacılığı, nepotizmi, klientalizmi ve kronikleşecek olan yolsuzluk kültürünü zamanla daha da yaygınlaştırmıştır (Russell, 2010: 389; 451).

Yukarıda değinilenlere ek olarak, eski bir general olan Cárdenas, ordu içinde kendisine bağlı yüksek rütbeli askerlerin de yardımıyla önce yapısal bir düzenleme gerçekleştirmiş, sonra da bu kurum ile parti arasındaki ilişkileri sivil otorite lehine dengelemiş ve ordunun siyasetteki etkinliğini en az seviyeye kadar azaltmayı başarmıştır (Ai Camp, 1992: 22-24). Ayrıca, bu dönemde yapılan, ordunun bütçeden aldığı payın düşürülmesi gibi diğer düzenlemeler, Meksika'da ulusal ordunun modernizasyonunu göreceli olarak geciktirmiştir. Yine bunlara ek olarak, yüksek rütbeli askerlerin siyasetle olan ilişkisi, aslında, öncelikli olarak PNR ve sonrasında PRI içinde devam etmiştir. Bunun en somut göstergelerinden ikisi; 1946'da Miguel Alemán seçilene kadar göreve gelen tüm başkanların ordu kökenli olması ve bu tarihe kadar birçok bakanlık ve valilik görevlerine de eski askerlerin gelmiş olmasıdır (Levy ve Székely, 1982: 40). Bu bağlamda, ordunun siyasetteki etkinliğinin azaldığı geçerli bir argüman olmakla birlikte, askerlerin de tıpkı diğer sektörler gibi parti korporatizminin bir tamamlayıcı unsuru olduğunun söylenmesi mümkündür.

Meyer'in (2000b: 914) isabetli biçimde dikkat çektiği gibi İkinci Dünya Savaşı sırasında ve Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında potansiyel bir harici düşmanın var olmaması, Meksika ulusal ordusunun atıl kalmasına neden olan bir başka unsurdur. Dolayısıyla, ulusal orduya yapılan yatırımların tekrar artması ve kurumun operasyonel kapasitesini geliştirmesi, öncelikli olarak uyuşturucu trafiğinin ve sol yanlısı veya komünist rejim tesisini hedefleyen grupların engellenmesi için askerlerin kullanılması yönünde ABD tarafından baskı yapılmasıyla mümkün olacaktır. Söz konusu durum, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinileceği üzere, Meksika'da uyuşturucu trafiğini engellemeye yönelik politikalarla rejim karşıtlarına karşı sürdürülen kirli savaşın iç içe geçmesine neden olacaktır.

Son olarak, Meksika'da, Devrim'den sonraki en önemli gündem, toprakların yeniden dağıtılmasıydı. 1929 yılı itibariyle toprak reformunun başarısızlığa uğradığı düşünülmekteydi ve 1930'da, Plutarco Calles, hükümetle yaptığı görüşmede gelecek yıllar için söz konusu düzenlemenin sonlandırılması gerektiğini iletmış bulunmaktaydı (Meyer, 2000a: 842). Bunun üzerine, birçok eyalet *ejidos* adı verilen kooperatif arazilerde tarım yapılmasını ve toprak reformunu durdurmuştur. Cárdenas döneminde, 1935'ten itibaren göreceli olarak sınırlı sayıda toprak yeniden dağıtılmış; ancak, 1940'tan itibaren toprak reformu tamamen sonlanmıştır.⁶ Dolayısıyla, 1940'lardan itibaren, PRI'nin görünürde sağladığı mutabakat, aslında belirli grupların daha da güvencesiz hâle gelmesi ve bu grupların taleplerine karşı daha kapalı bir siyasal yapılanmaya işaret etmekteydi. Bu bağlamda, 1950'lerin ortalarından itibaren güvencesiz durumdaki Meksikalılar'a karşı "devletin, düzeni bozanlara karşı tolerans göstermeme politikası" (Fehrenbach, 1995 [2014]: 680) şiddetlenmiş, "yolsuzluğa, şiddete ve anayasa tarafından güvence altına alınan sosyal reformların yerini eş-dost kapitalizmi"nin alması ise (Aviña, 2014: 4) daha da görülür hâle gelmiştir. Söz konusu unsurlar, zamanla Meksika'da muhalif oluşumları ve toplumsal hareketleri tetikleyecektir.

Meksika'da Kirli Savaş

1920 ve 2000 yılları arasında, her ne kadar farklı siyasi partiler varlıklarını sürdürmüş, genel ve yerel seçimler gerçekleştirilmiş olsa da Meksika'da tek bir parti tarafından yönetilen ve siyasete yön verilen çok kusurlu demokratik bir rejim sürdürülmüştür. PRI'nin korporatizmine dayalı ve "yumuşak diktatörlük"⁷ olarak anılan rejim, çoğulculuğun ya da liberal demokrasinin gereklerini karşılamaktan ziyade (Natal, 2018: 100), hem siyasi hem de ekonomik istikrarı öncelemiştir (Levy ve Székely, 1982; Magaloni, 2006). Bununla birlikte, ülkede tek bir darbenin gerçekleşmemiş olması ve kusurlarına ve zayıflıklarına rağmen rejimin varlığını

sürdürebilmesine de bağlı olarak Meksika, Soğuk Savaş'ın etkisinden nispeten uzak kalabilmeyi başarmış bir ülke olarak değerlendirilmiştir (Ovalle, 2019: 44; Hybel, 2020: 5). Öte yandan, daha önce bahsedildiği üzere, 1930'larda ve 1940'lardaki sosyal reformların akabinde, hükümetlerin zahiri olarak yaptığı; anayasanın halkçı ve ulusal vaatlerini toplumun daha alt tabakalarını gözeterek gerçekleştirmektir (Keller, 2015: 14). Ancak, Meksika'nın siyasi tarihi zaten "farklı ve azımsanamayacak kırsal ve kentsel direniş hareketleri"yle dolu durumdaydı (Schmidt ve Schmidt, 2007). Yine, daha önce değinildiği gibi ulusal ordunun siyasetteki etkinliği azaltılmış olmasına rağmen askerler, 1920'lerden itibaren özellikle kırsal alanlarda "grevlerin kırılması, göstericilerin dağıtılması, protestocuların korkutulması ve hatta öldürülmesinde" (Keller, 2015: 23) son derece aktif durumdaydı. Dolayısıyla, 1950'lerde ve 1960'larda kentlerde ortaya çıkan büyük çaptaki demiryolu işçileri ve öğretmenlerin protestolarının şiddet kullanarak bastırılmasında da kolluk kuvvetleri etkin görevler almaya devam edecektir (Calderón ve Cedillo, 2012: 3).⁸

Bu kompozisyon içinde, Latin Amerika'daki diğer ülkelerde ve özellikle Kolombiya'daki kadar uzun süreli ve yaygın olmasa da Meksika'daki *campesinos* [köylüler] da 1960'ların ilk yıllarından itibaren en başta Guerrero Eyaleti'nde⁹ olmak üzere PRI'nin ayrımcılığa ve şiddete dayalı politikalarına karşı gerilla grupları oluşturmaya başlamıştır. Ancak, *yel cacique*'ler, *pistoleros*¹⁰, *guardias blancas* ya da bilhassa *Brigada Blanca* adı verilen paramiliter oluşumlar¹¹ ve *porras*¹² adı verilen çeteler ile işbirliği içinde hareket eden Meksikalı kurumlar ve güvenlik güçleri, gerilla faaliyetlerine de aşırı şiddet kullanarak karşılık vermiştir (Pansters, 2012: 32; Gillingham, 2012: 84; Keller, 2015: 24). Bunların en çok bilinenlerinden biri, 1962'de güvenlik güçlerinin, Morelos Eyaleti'ndeki *campesino* gerilla hareketinin lideri Rubén Jaramillo Méndez'i, hamile eşini ve üç oğlunu öldürmesidir (Coerver vd., 2004: 302; Procuraduría General de la República en México [PGR], 2006: 297). Devrim zamanında Emiliano Zapata'yla birlikte savaşmış olan Jaramillo'nun infaz edilmesi, muhalif gruplara karşı ilerleyen yıllarda uygulanacak olan sistematik şiddete dair sembolik bir örnek oluşturması açısından önem arz etmektedir. 1963 ve 1967 yılları arasında, Meksika'nın kırsal ve kentsel bölgelerinde güvenlik güçlerinin muhalif gruplara karşı uyguladığı şiddet işkenceler ve infazlarla daha da ağırlaşarak devam etmiştir (Aviña, 2012: 41).

Schmidt ve Schmidt'in (2007: 6) dikkat çektiği gibi Meksika, 1968'deki ulusal çaptaki öğrenci hareketlerinden "hemen sonra birden bire uyanmış devinimsiz bir toplum" olmamıştır. Özellikle 1962'den itibaren, Meksika toplumunun orta sınıfı, belli meslek kollarına mensup oluşumlar, bilhassa öğrenciler ve üniversiteli gruplar; PRI'nin giderek artan siyasal, ekonomik ve sosyal baskısına karşı

protestolar düzenlemeye başlamıştır (Hamnett, 1999: 268; Meyer, 2000b: 902). Kırsal bölgelerdeki isyanlara ve gerilla hareketlerine tereddüt etmeden ve hesap verebilirliği tartışmalı biçimde şiddet kullanılarak karşılık verilirken, bilhassa 1963'ten sonra güvenlik güçlerinin kırsal bölgede yalnızca gerilla gruplarına karşı değil sivillere de yönelik şiddet eylemleri, kısa zaman içinde kentsel bölgelerde de *modus operandiye* dönüşmüştür. Aralarında şiddet içeren protestoların da görüldüğü 1956 ve 1958'deki¹³ kitlesel öğrenci hareketleri, kolluk kuvvetleriyle öğrenciler arasındaki çatışmaların ilk örneklerini oluşturmuştur. 15 Mayıs 1963'te Morelia'da bir öğrenci ve 1966'da Michoacán'da bir başka öğrenci polis tarafından açılan ateş sonucu öldürülmüştür (Guevara-Niebla, 1988: 28-32). Ancak, 1967'de, güvenlik güçlerinin, Sonora Üniversitesi'nde başlayan öğrenci protestolarını kampüsü işgal ederek sonlandırması, devletin, kitlesel eylemlere karşı politikalarının seyrine dair sembolik bir kırılma noktasıdır (Guevara-Niebla, 1988: 33-34). Bu şartlarda, sürekli artan toplumsal hareketlilik ve protestolara önlem olarak 1968'de, başkent Mexico City'de *granaderos* adı verilen özel bir "ayaklanma karşıtı polis gücü" kurulmuştur (Hamnett, 1999: 270).

1968'de, toplumdaki eşitsizliklere ve anti-demokratik yönetime karşı harekete geçen ve toplumun çok daha geniş katmanlarıyla birleşmeyi başaran ulusal çaptaki öğrenci protestolarının yoğunlaşmasını takip eden dönemde, *granaderos* ve bu birliklere destek veren federal güvenlik güçleri, protestocu kalabalıkların üstüne ve toplantı yapıldığı iddia edilen binalara otomatik silahlarla ve hatta bazukalarla ateş açmaya başlamıştır (Poniatowska, 1971 [2012]: 38; Kirkwood, 2000: 189-190). 1968 Mayıs ve Temmuz arasındaki dönem göstericilerle güvenlik güçleri arasında, tarafların birbirine Molotof kokteylleri ve bombalar atarak tırmandırdığı sokak çatışmalarıyla geçmiştir. Ülkede, Olimpiyat Oyunları'nın düzenlenmesinden çok kısa bir süre önce olan 2 Ekim 1968'de, Mexico City'deki *Plaza de las Tres Culturas*'da (Tlatelolco Meydanı) toplanan yaklaşık on bin kişilik grubun üstüne güvenlik güçleri tarafından yayılım ateşi açılmış; yüzlerce insan ölürken binlercesi yaralanmıştır (Fehrenbach, 2014: 681; Kirkwood, 2000: 190-191; Doyle, 2003c: 67). Yaklaşık 8.000 göstericiye karşı 10.000'e yakın kolluk kuvvetinin hazır bulunduğu saldırı bittikten hemen sonra, polis, asker ve temizlik görevlileri, merkezî birimlerden gelen emirler üzerine, "cesetleri meydandan kaldırıp büyük bir temizlik operasyonuna girişmişlerdir" (Aguayo Quezada, 2001: 138). Katliamın devamında öğrenci gruplarının liderleri gözaltına alınarak içinde "o yıllarda, hükümetin çizdiği düzenin dışında hareket etmeye cesaret eden kişilerden yalnızca gerilla mensuplarının değil, öğrenciler, akademisyenler, muhalif siyasetçiler, işçi sendikaları üyelerinin" tutulduğu Kara Kale olarak bilinen hapishaneye götürülmüştür (Doyle, 2003c: 61). Bu şekilde, ailelerinin

kendilerinden haber alamadığı yüzlerce öğrenci, zorla kaybedilenlerin arasına katılmıştır (Doyle, 1998; Poniatowska, 2012: 82; 193; 307).¹⁴

1963 ve 1969 yılları arasında İçişleri Bakanı olarak görev yapan ve 1970’te başkanlık görevine gelen Luis Echeverría’nın demokratikleşme sözü, üniversitelerin yönetimine dair uygulamalarıyla birlikte daha da sorgulanır hâle gelmiştir. 1968 Tlatelolco Katliamı’ndan üç yıl sonra, Mexico City’deki *Corpus Christi* festivali sırasında üniversiteler bölgesi olarak bilinen *Casco de Santo Tomás*’da bir araya gelen binlerce öğrenci, Meksika ordusu ve ABD gizli servislerinin yardımlarıyla eğitilen *Los Halcones* adlı paramiliter grubun (Doyle, 2003a) saldırısına uğramıştır.¹⁵ Öğrencilerden en az kırk tanesi ölmüş, yüzlercesi yaralanmıştır (Guevara-Niebla, 1988: 53-54; Pensado, 2008: 385).

Öğrenciler, her geçen yıl Meksika’nın en savunmasız ve şiddete hedef olan gruplarından birine dönüşürken, güvenlik güçlerinin kırsal bölgelerde *campesinos* ve gerilla hareketlerine karşı uygulamaları çok daha şiddetli ve aşırı boyutlara ulaşmıştır. Castellanos’un formüle ettiği gibi “Guerrero’daki *campesinos*un baskı altına alınması, Mexico City’deki beyaz/*mestizo*¹⁶ öğrencilerden daha kolaydı” (alıntılayan Knight, 2013: 43). Yine bu noktada not edilmesi gereken bir önemli unsur, güvenlik güçlerinin tüm öğrencileri değil, bilhassa solcu grupları hedef almasıdır. Doyle’un (2003b) “havuç ve sopa stratejisi” benzetmesini yaptığı hükümet politikaları uyarınca, 1960’ların ortalarından itibaren oldukça hareketli olan öğrenci gruplarının bulunduğu ve “direniş komiteleri”nin var olduğu *Universidad Nacional Autónoma de México* yönetimi “Marksist fikirleri ve komünist sistemi reddeden ve Meksika Devrimi’ni ve yönetimin programlarını destekleyen öğrenci kulüplerine finansal destek sağlanacağını” açıklamıştır. Aynı şekilde, bu dönemde, hem üniversite yönetimleri hem de istihbarat örgütleri, üniversitelerde sol-karşıtı öğrenci grupları organize etmiş ve diğer muhalif grupların hükümet karşıtı toplantılarına engel olmaya çalışmıştır (Ibid).

Yukarıda değinilen, Meksika tarihinde sembolik izler bırakan toplu katliamlar öğrencileri silahlı mücadeleye doğru itmiş (Calderón ve Cedillo, 2012: 3) ve gerilla oluşumları hem kırsal hem de kentsel bölgelerde yoğunlaşmıştır (Aguayo Quezada, 2001: 169-172; Cedillo, 2013). 1967’den 1983’e dek gerilla grupları, tanınan iş insanlarının, diplomatların ve siyasetçilerin kaçırılmasının ve infazının yanında, banka soygunları, fidye ve haraç toplamayı içeren taktiklere başvurmuştur (Robinet, 2012: 136-139; Aviña, 2012: 53-54). 1972 ve 1974 yılları arasında, kırsal alandaki gerillaların organize pusu eylemleri sonucunda 150 kadar asker öldürülmüştür (Sierra Guzmán, 2012: 190). *Partido de los Pobres*’in [Fakirlerin Partisi] Lucio Cabañas’ın liderliğini yaptığı *Brigada Campesina de*

Ajusticiamiento gibi Guerrero Eyaleti'nin kırsal bölgesinde ya da kentlerde aktif olan *La Liga Comunista 21 de Septiembre*¹⁷ gibi gerilla gruplarının düzenli olarak artan şiddet eylemleri karşısında Meksika hükümetleri ve kurumlar daha da şiddetli karşılıklar vermeye başlamıştır (CNDH, 2001: 7-8).

Sonora, Chihuahua, Guerrero, Oaxaca, ve Chiapas eyaletlerindeki köylü grupları ve dolayısıyla tüm nüfus, uçaklarla yapılan düşük irtifalı bombardıman operasyonlarının hedeflerine dönüşmüş¹⁸, güvenlik güçlerinin köyleri yakması ve aralıksız baskılar öncelikli asayiş stratejilerine dönüşmüştür (Ibid). Gözaltına alınan gerilla üyeleri ya da işbirliği yaptığı düşünülen kişiler, "*los vuelos de la muerte*" [ölüm uçuşları] adı verilen pratiklerle uçaklardan Pasifik Okyanusu'na atılmıştır. Ayrıca, Aviña'nın (2014: 5-13) belirttiği gibi "küçük köylerde, tecavüz, zorla kaybetmeler, infazlar ve işkencenin sürekli olduğu devlet eliyle terör sonucunda sayıları çok fazla olan kurbanlar ortaya çıkmış; katliamlar ise gündelik şiddet'e dönüşmüştür.¹⁹20 Yalnızca gerilla olduklarından şüphelenilen kişiler değil, bu kişilerin yakınları da hukuka aykırı biçimde alıkonulmuş, hem kentsel hem de kırsal bölgelerde "elektrik şokları, suni boğma, öldürme tehdidiyle alay edilme ve cinsel istismar"la işkenceye maruz kalmış, zorla kaybedilmiş ya da "toplu mezarlara gömülmüş ya da yakılmıştır" (Calderón ve Cedillo, 2012: 8; McCormick, 2017: 70-73). Böyle bir kompozisyonda, kentlerde gözaltına alınan gerilla üyeleri bilinmeyen hapishanelere gönderilmiş, bazıları öldürülerek diğer muhalif gruplara mesaj vermek için sokaklara bırakılmış; kırsal bölgelerde yakalananlar ise ya askerî üslerde tutulmuş ya da uçaklardan okyanusa atılmıştır (Sierra Guzmán, 2012: 194; Cedillo, 2013: 73). Bunlara ek olarak, kendilerinden bilgi alınmaya çalışılan tutukluların küçük yaşta çocukları ya da eşleri işkence odalarına sokulmuş; tutuklunun işkenceye direnç gösterebildiği durumlarda odadaki aile üyelerine işkence yapılmıştır.²¹ Son olarak, operasyonların yoğun olduğu Atoyac gibi yerlerde görev yaptığı esnada işkencelere ve kurbanların zorla kaybedilmesine iştirak eden ya da şahit olan askerler de bilgilerin gizli kalması amacıyla gerilla üyeleri gibi zorla kaybedilmiştir.²²

Sonuç olarak, sayıca ve bilinirlik itibarıyla Latin Amerika'da, özellikle Arjantin ve Şili gibi ülkelerde aynı yıllarda yaşananlar kadar yoğun olmasa da Meksika'da, devletin 1964'ten ve 1980'li yılların ortalarına kadar süren, örnekleri verilen şiddete dayalı stratejileri ve askerî operasyonları, etkileri ve sonuçları göz önüne alındığında tam anlamıyla kirli savaştır. Söz konusu savaş boyunca, sayıları tam olarak bilinmese de tahminen 7.000 kişi işkence kurbanı olmuş; 3.000 kadar kişi öldürülmüş ya da zorla kaybedilmiştir (HRW, 2006: 72; Calderón ve Cedillo, 2012: 8; Cedillo, 2013: 71).²³

Özetlemek adına, 1929'dan itibaren PRI'nin belirli grupları eşit ve adil paylaşımdan mahrum bırakan, nepotizm ve klientalizm içeren politikalarının sonucunda, 1960'lardan itibaren hem kırsal hem de kentsel bölgelerde silahlı gerilla grupları ortaya çıkmıştır. Bu gerilla gruplarının eylemleri ve varlığı kirli savaş taktikleriyle bir biçimde bastırılmış olsa da 1980'lerden itibaren ekonomik istikrarın aşınmasının olumsuz etkilerinin yanında insan haklarına, özgürlüklere ve eşitliğe gereken önemin verilmemesi konuları eleştirilere daha da açık hâle gelmiştir. Dolayısıyla, bu durum, 2000'de başkanlık seçimlerini kazanan Vicente Fox ve PAN'a yönelik beklentiler oluşturmuştur. Fox yönetiminin, beklentilere yönelik attığı somut adımlardan biri, çalışmanın başında da değinildiği üzere 2001'den itibaren resmî belgelerin bulunduğu arşivlerin kısmî olarak açılması ve *Comisión Nacional de Derechos Humanos* (2001) (İnsan Hakları Ulusal Komisyonu) tarafından kirli savaşla ilgili bir rapor yazılması olmuştur. Rapor, 1963'ten 1985' kadar 275 kişinin güvenlik güçlerinin elindeyken işkence sonucu öldürüldüğünü kayıtlara geçirmiştir. Ancak, başta kirli savaşın kurbanlarının yakınlarının, daha sonra sivil toplum temsilcilerinin ve entelektüellerin bir hakikat komisyonu oluşturulması önerisi Fox yönetimi tarafından geçiştirilmiştir (Doyle, 2003c: 68-69; Karl, 2014). 2002'de, *Fiscalía Especial para Movimientos Sociales y Políticos del Pasado* (FEMOSPP) [Geçmişteki Toplumsal ve Siyasal Hareketler İçin Özel Savcılık] kurulmuş ve geçmişe yönelik 532 olayla ilgili soruşturma başlatılmıştır. Buna yönelik olarak, kirli savaş döneminde başkanlık görevini sürdürenler arasında sadece Luis Echeverría yargılanmış; ancak, 2009'da hakkındaki bütün suçlamalar düşürülmüştür (El País, 2009). Dolayısıyla, 2000'den sonra iki dönem boyunca önce Fox daha sonra 2006'da göreve gelen Felipe Calderón dönemlerinde kirli savaşın varlığı üstü kapalı olarak kabul edilerek insan haklarına yönelik adımlar atılmış olsa da adaletin sağlanması adına beklentiler gerçekleşmemiştir.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde, kirli savaş taktiklerinin, uyuşturucu trafiğini önlemeye dair politikalar ve operasyonlarda nasıl kullanıldığı ve bugün Meksika'da süregiden şiddet dalgasının ilk örnekleri sunularak analiz edilecektir.

Kirli Savaştan, Uyuşturucu Savaşlarına

Çalışmanın önceki bölümlerinde değinildiği gibi kirli savaş taktikleri, 1960'lardan itibaren hem Meksika ordusunun hem de *Dirección Federal de Seguridad* (DFS)'in yürüttüğü operasyonlarda *modus operandi*ye dönüşmüştür. Dolayısıyla, Meksika'da bugün devam eden uyuşturucu trafiğine yönelik çatışmaların aşırı boyutlara ulaşan bilançosunda devletin belirli kurumlarında kökleşmiş olan suçların cezasız kalması ve yolsuzluk kültürünün etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için kirli savaş taktiklerinin, gerilla karşıtı operasyonlardan uyuşturucu trafiğinin önlenmesine nasıl taşındığının daha iyi anlaşılması gerekmektedir.

Önceki kısımlarda değinildiği üzere; siyasetteki etkinliğinin azaltılması, bütçeden aldığı payın düşürülmesi, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında potansiyel bir harici düşmanın var olmaması gibi unsurlar, Meksika'da ulusal ordunun modernizasyonunu göreceli olarak geciktirmiştir. Ancak, ABD'nin, uyuşturucu trafiğinin engellenmesinde askerlerin kullanılması için Meksika devletine baskı yapmasına paralel olarak, 1960'lardan itibaren ulusal orduya para, ekipman ve bilhassa istihbarat eğitimi yönünden tekrar yatırım yapılmaya başlanmıştır (Sierra Guzmán, 2012: 184-185). Bu bağlamda, bir dönem boyunca operasyonel kapasitesi zayıf ve âtıl kalan Meksika ulusal ordusunun yenilenmesi ve kendini test etmesi, hem rejim karşıtı muhalif grupların bastırılması hem de uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik operasyonlarla birlikte ilerlemiştir. Dolayısıyla, muhalif gruplara karşı sürdürülen kirli savaş taktikleri, 1970'lerden itibaren kaçınılmaz biçimde sonraki süreçte ulusal güvenliğin bir bileşeni ve tamamlayıcısı hâline gelmeye başlamıştır.

Kadroların ve ekipmanların geniş çaplı biçimde yenilenmesine ek olarak Meksika güvenlik güçlerinin yeniden yapılanmasında, yeni kurumlar oluşturulmuş ve bunların etkinliği artmıştır. Bunlar arasında en birincil olanı ve ön plana en çok çıkanı, 1947'de kurulan *Dirección Federal de Seguridad* (DFS) [Federal Güvenlik Bürosu] olmuştur. ABD'deki *Federal Bureau of Investigation*'ı (FBI) [Federal Soruşturma Bürosu] model alınarak kurulan ve mensuplarının hemen hepsi asker ya da askerî okul mezunu olan DFS (Aguayo Quezada, 2001: 62-68), aktif kaldığı kırk yıl boyunca hem FBI hem de *Central Intelligence Agency* (CIA) [Merkezî İstihbarat Ajansı] ile söz konusu komünist ideolojiye sahip gruplara karşı operasyonlar olduğunda yakın ilişkiler ve işbirliği içinde bulunmuştur (Keller, 2015: 25-27).

DFS mensupları, muhalif grupları sınıflandırma işine ek olarak, göz altına alınan ve tutuklanan mahkumları bizzat sorgulamış ve ayrıca, hapishanelerde ve askerî üslerde tutulan mahkumlara işkence yapmıştır (McCormick, 2017: 77-79; Ovalle, 2019: 55). DFS'nin rolü, 1970'lerin sonlarında gerilla hareketlerinin kısmen bitirilmesi ve uyuşturucu trafiğine karşı politikaların önceliğinin artması üzerine evrilmiştir. Ne var ki bu değişim, Meksika'da faaliyet gösteren uyuşturucu ticareti yapan örgütlere karşı mücadeleyi değil; bunların korunması ve uyuşturucu trafiği pazarının düzenlenmesi yönünde olmuştur. ABD'nin CIA, FBI ve *Drug Enforcement Agency* (DEA) kurumları, DFS mensuplarının uyuşturucu kaçakçılarını koruduğu ve ticaretten pay aldıklarını birden çok kez raporlamışlardır (Ai Camp, 1992: 97). O kadar ki, DEA ajanları yaptıkları operasyonlar sırasında yakaladıkları uyuşturucu kaçakçılarının çoğunun DFS kimlikleri taşıdıkları için şikayet etmek durumunda kalmışlardır (Vigil, 2014: 57).

Öte yandan, Meksika ordusunun, uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik operasyonlardaki rolü düzenli biçimde artmıştır. Aslına bakılırsa, ordunun, bu tip operasyonlarındaki katılımına dair ilk örnek, 1938’de, Lázaro Cárdenas’ın başkanlığı döneminde Sonora’da tespit edilen marihuana ekili tarlaların yok edilmesidir (López-González, 2012: 72). 1940’ların ortalarına kadar ise askerlerin operasyonlarda rol olması daha ziyade, yüksek rütbeli askerlerin bireysel inisiyatifleriyle gerçekleşmiştir (Astorga, 2003: 44-53). 1947’den itibaren ise Meksika ordusu ve bilhassa hava kuvvetleri, federal polis güçlerinin gerçekleştirdiği operasyonlara destek vermiştir (Mendoza Cortés, 2016: 18-19). 1960’lara gelindiğinde 300 kadar asker eradikasyon çalışmaları için görevlendirilirken bu sayı, 1970’lerde 5.000’e kadar çıkmıştır (Fondevilla ve Quintana-Navarrete, 2015: 521).

Özellikle, ABD’de Başkan Richard Nixon’ın Meksika’yı işbirliğine zorlayan sert politikalarının etkisi²⁴ ve daha sonraki yıllarda ABD yardımlarıyla gerçekleştirilen kontrgerilla operasyonların ciddi sonuçlar vermesine bağlı olarak Luis Echeverría (1970-1976) ve José López Portillo (1976-1982) dönemlerinde, Meksika ordusunun uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik kullanımı katlanarak artmıştır.²⁵ Meksika tarafından, ABD’nin isteklerine karşılık veren ilk geniş çaplı operasyon, 1969’da *Cooperación* adı altında gerçekleştirilmiş; ancak, beklenen sonuçlara yaklaşamamıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 65). 1973’ten 1978’e kadar geçen sürede, operasyonel ve taktiksel kapasitesini arttırması için Meksika ordusuna ABD tarafından yaklaşık 50 milyon dolarlık yardım ve ekipman desteği sağlanmıştır (Ai Camp, 1992: 58). Yine de bu tarihlerde, ABD’nin sürekli artan baskılarına rağmen, ordunun, uyuşturucu ticaretinin önlenmesindeki rolü, genellikle, marihuana ekili alanların kökünden sökülmesi ibaret kalmıştır.

Meksika’nın uyuşturucu trafiğine yönelik operasyonlarını arttırmasındaki diğer unsurlar arasında, başta DFS olmak üzere, kurumlar içinde sürekli olarak artmakta olan yolsuzluk kültürünün genişlemesi bulunmaktadır. 1976’da *Operación Cóndor*’un başlatılacağını duyuran Meksika hükümeti yetkilisi, operasyonun düzenlenme sebepleri arasında trafiğe bağlı yolsuzluğun genişlemesine açıkça dikkat çekmiştir (Craig, 1980: 347). Daha çok DFS’yle özdeşleşen uyuşturucu kaçakçılarıyla yapılan işbirliği, daha sonra bahsedileceği üzere, Meksika’da, devletin varlığını inkâr edemeyeceği ve taşıyamayacağı bir seviyeye ulaşacaktır. İkinci olarak, 1975’ten itibaren Meksika, tüm dünyadaki en büyük eroin üreticisi ve koridoruna dönüşmüştür (Fernández-Velázquez, 2018: 67). Dolayısıyla, ülkenin uluslararası kamuoyundaki imajının düzeltilmesi için uyuşturucu trafiğinin engellenmesine yönelik somut adımlar atılması kaçılmaz hâle gelmiştir.

Ocak 1977’de düzenlenen *Operación Cóndor*’un birinci safhası, Meksika’da Kirli Savaş’ın, uyuşturucu trafiğinin önlenmesindeki politikalar ve operasyonlarla iç içe geçtiğini gösteren en somut ve önemli örnektir. Uyuşturucu ticaretinin Meksika’daki merkezi olarak görülen ve on binlerce hektarlık alanın marihuana ekili olduğu Sinaloa eyaletine düzenlenen eradikasyon operasyonu sırasında, tarlalara, ABD tarafından sağlanan uçaklardan 2-4-D olarak bilinen kimyasal asit atılmış ve askerler afyon ve kenevir tohumlarını sökmüşlerdir. Yasadışı olarak kabul edilen maddeleri yetiştiren *campesino* gruplarının askerlere direnmesi üzerine, yüzlerce kişi evlerine zorla girilerek göz altına alınmış, gerilla olmakla suçlanan kişilere uygulanan tekniklerle işkence edilmiş ve birçoğu zorla kaybedilmiştir (Boullosa ve Carmen, 2015: 45-46).²⁶ Aynı zamanda, askerlerin, zorla girdikleri birçok evde yağma gerçekleştirdikleri ve kadınlara ve kız çocuklarına cinsel istismarda buldukları kayıtlara geçmiştir (Craig, 1980; Grillo, a. g. s.). Bunlara ek olarak, gerilla karşıtı operasyonlarda sıkça tekrarlanan –gerilla sempatizanı olduğundan şüphelenilen kişilerin kesin kanıtlar olmadan tutuklanması gibi– pratikler *Operación Cóndor* sırasında sıklıkla ifa edilmiştir. Bu kez, yasadışı olmayan farklı zirai ürünler yetiştirdiği bilinen *campesinolar*, marihuana ya da afyon yetiştiren kişilerle birlikte gözaltına alınmış ve askerî üslerde işkenceye uğramıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 77).

Operación Cóndor, Osorno’nun (2009: 69) dikkat çektiği gibi kontrgerilla operasyon taktiklerinin, uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik operasyon ve stratejilerde de uygulanmasının bu uygulamaların sürekli hâle geleceğinin kanıtıdır; ancak, operasyonlar başlamadan önce, operasyonların hedefinin *narcos* olarak anılan asıl tacirlerin olduğunun açıklanmasına rağmen, bu grupların doğrudan hedef alınmaması, kaçakçıların, güvenlik güçleriyle olan işbirliği yaptığının açık bir kanıtı niteliğindedir.²⁷ Operasyonun bir diğer önemli sonucu yarattığı “balon etkisi”dir.²⁸ 1977’nin başından itibaren Sinaloa’da marihuana ve afyon ekili alanların havadan tespit edilmesi ve güvenlik güçleri tarafından hedef alınmasının sonucu olarak, *narcos* grupları, bu maddelerin üretimini karayoluyla ulaşmanın daha zor olduğu bölgelerde yapmaya başlamıştır. Aynı zamanda, yüksek oranlarda kaçakçılık yapan ve yıllık kazançları milyon dolarlara ulaşan organize *narcos* örgütleri, DFS’nin de yardımıyla faaliyetlerini denetimlerin daha gevşek olduğu Guadalajara şehrine taşımışlardır (Aguayo Quezada, 2001: 222-223). Söz konusu yerleşim, Meksika’da bugün devam eden uyuşturucu savaşlarına neden olacak olan Meksika’nın ilk büyük kartelinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacaktır (Grillo, 2011: 86). Guadalajara Karteli olarak anılan yapı, sonraki yıllarda Kolombiya’daki diğer büyük kartellerle işbirliği yaparak kârlarını milyar dolarlara çıkarmış ve aynı zamanda diğer şehirlerde büyük marihuana üretim tesisleri oluşturmuştur. Kartelin bu denli büyümesi,

önceleri göreceli olarak lokal ölçekte kalan yolsuzlukların ulusal boyuta ulaşmasına yol açmıştır. Bu dönemde, uyuşturucu trafiğinin regüle edilmesi ve kaçakçıların ticarete sorunsuz olarak devam edebilmesini sağlayan en büyük organizasyon ise DFS olmuştur (Aguayo Quezada, 2001: 237-238).

Operación Cóndor, Meksika'daki kirli savaş örneğinin Soğuk Savaş döneminde Latin Amerika'daki diğer örneklerden farklılaştığı en önemli göstergelerden biridir. 1970'lerden itibaren Condor Operasyonu altında, başta Arjantin ve Brezilya olmak üzere Uruguay, Paraguay, Bolivya ve Şili'de askerî darbeler, junta rejimleri ve bunların sol ve komünizm yanlısı hareketleri bastırmak için kullandığı kirli savaş taktikleri ABD yönetimi tarafından desteklenirken (Blakeley, 2009: 101-102), Meksika'da aynı isimle gerçekleştirilen operasyon tamamen narkotik amaçlı olmuştur. Öte yandan, sözü geçen Latin Amerikalı ülkelerdeki askerî rejimler kendi varlıklarını sürdürebilmek için ABD'nin kendilerine dikte ettiği politikaları ve kaynakları kullanırken, Meksika'daki hükümetler, göreceli olarak bu ülkenin etkisinden uzak bir dış politika izleyebilmiştir (Karl, 2014). Bununla bağlantılı olarak, ABD'nin Condor Planı altında diğer Latin Amerika ülkelerinde, sol ve komünizm karşıtı operasyonları desteklerken, Meksika'ya yönelik politikalarının yine, uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Son olarak, daha önce değinildiği gibi, diğer Latin Amerika ülkelerindeki sol ve komünizm yanlısı gerilla hareketleri daha görünür iken, Meksika'daki fraksiyonların hem devletin bunları daha az görünür kılma politikasına bağlı olarak (Cedillo, 2013) hem de bölgedeki diğer örgütlere kıyasla daha sınırlı kapasitelere sahip olmaları ve eylemler gerçekleştirebilmeleri itibarıyla Meksika'daki Kirli Savaş hem daha az "bilinmekte"dir hem de "istisnai"dir. Arjantin ve Şili ve bilhassa da Kolombiya'daki çatışmalar başta olmak üzere, Latin Amerika'daki diğer kirli savaş süreçlerine dair ciddi bir akademik ve entelektüel külliyat meydana gelmiş olmasına rağmen, Meksika'daki Kirli Savaş'a dair tartışmaların ve araştırmaların görece daha yeni ve sınırlı olması söz konusu durumun bir diğer göstergesidir.

1985 yılı, Meksika'da hem Kirli Savaş hem de uyuşturucu trafiğinin önlenmesine yönelik mücadelede kırılma ve yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. 1984'te, Chihuahua Eyaleti'nde binlerce işçinin çalıştığı bir marihuana tarlasının güvenlik güçleri tarafından imha edilmesinin ardından, DEA'nın Meksika'da görev yapan ajanı Enrique Camarena, DFS mensupları ve polis güçlerinin de yardımcı olduğu uyuşturucu kaçakçıları tarafından öldürülmüştür (Aguayo Quezada, 2001: 242; Vigil, 2014: 57). Buna karşılık, ABD 1969'da başlattığı sert politikalara dönüş sinyalleri vermiş ve hem yozlaşmışlığı hem kirli savaş taktiklerini sivillere karşı sürdürdüğü hem de uyuşturucu trafiğini kolladığı bilinen DFS'nin faaliyetlerine son verilmiştir.²⁹ Yine, aynı yıldan itibaren, Meksika'da bilinen ilk büyük organize

uyuşturucu ticareti örgütü olan Guadalajara Karteli sıkı politikalar izlenerek dağıtılmıştır. 1986 yılına gelindiğinde ise Meksika devleti, politikasını ABD'nin kendi doktrini ile uyumlaştırarak uyuşturucu ticaretini ulusal güvenlik sorunu olarak kabul etmiştir (Mendoza Cortés, 2016: 44). 1987'de o zamanki Meksika ulusal ordusu personelinin yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan 25.000 kadar askerin uyuşturucu trafiğinin önlenmesi için yürütülen operasyonlara katıldığı görülmektedir (Ai Camp, 1992: 91; Fondevilla ve Quintana-Navarrate, a.g.s.). Sonuç olarak, 1985 yılında, DFS'nin kapatılması Meksika'da hem Kirli Savaş'ın sona erdiği hem de uyuşturucu trafiğine karşı mücadelede yeni bir tarihsel ve siyasi sürecin başladığı tarih olarak kabul edilebilir.

Her ne kadar DFS dağıtılmış olsa dahi kurumun birçok mensubu Meksika'da aktif görevler almaya devam etmişlerdir (Aguayo Quezada, 2001: 243-246). Guadalajara uyuşturucu şebekesi dağıtıldıktan sonra, temellerini DFS'nin atmış olduğu devletin regüle edici rolü *plaza* adı verilen sistem altında büyümeye devam etmiştir.³⁰ 1990'ların ortalarına kadar *plaza* sistemi uyuşturucu trafiğiyle ilişkili şiddetin göreceli olarak sınırlandırılmasında ya da görünürliğünün azalmasında önemli bir rol oynamıştır (Durán-Martínez, 2018). 1990'ların ortalarından itibaren ise PRI'nin yerel seçimlerde ve önce 1988'deki başkanlık seçimlerinde zayıflayan³¹ ve 2000'de seçimleri kaybetmesine bağlı olarak hem uyuşturucu trafiğinin hem de bu faaliyete bağlı olan şiddetin dinamikleri değişmiş, aktör sayısının artmasıyla birlikte de 2000'li yılların başından itibaren, Meksika, bilançosu her geçen yıl artmakta olan bir şiddet sarmalının içine girmiştir.³² Yine aynı dönemde, 1994'te başlayarak bugüne kadar devam eden Chiapas'ta başlayan Zapatista ayaklanmasına (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*), işkence gören *Partido de Revolución Democrática* (PRD) üyelerine, ekoloji aktivistlerine karşı uygulanan sistematik şiddet ve işkenceler (HRW, 1997: 6-7; 2006: 118) ve bu kişilerin uyuşturucu taciri gibi gösterilmeye çalışılması girişimleri (HRW, 2008: 28-29) Meksika'daki durumu takip eden birçok sivil toplum temsilcisi ve akademisyenin, isabetli bir biçimde, kesintili bir tarihsel süreç de olsa 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadarki kirli savaşla birlikte okunmasına (HRW, 2011; Boyce, Banister ve Slack, 2015; Wright, 2018; Teague, 2019) neden olmaktadır. Söz konusu tartışmanın çok yeni, çok yönlü ve birçok çalışmaya konu oluşturacak mahiyette olduğu hatırlatılarak, bu çalışmada ele alındığı itibarıyla, özellikle kanun koruyucu kurumların kirli savaştan itibaren geliştirdiği suçların cezasız kalması ve yolsuzluk kültürünün, Meksika'da bugün de devam eden şiddete negatif anlamda çok büyük katkısı olduğu söylenmekle yetinilecektir.

Sonuç itibarıyla, bu makalede ele alındığı üzere, Latin Amerika'da Soğuk Savaş dönemi, doğal olarak, her ülkede farklı dinamiklerle yaşanmış ve kendi

özgünlüklerini ortaya koymuştur. Bilançosu ve görünürlüğü, terimin ortaya çıkmasına neden olan Arjantin ve Şili gibi örneklerdeki kadar olmasa da 1960'lardan 1980'lere kadar Meksika'da merkezî hükümetlerin ve güvenlik güçlerinin rejim karşıtı hareketleri bastırmada kullandıkları stratejiler ve pratikler bir kirli savaş örneğidir. 1980'lerin başından itibaren, öncelikle muhalif grupların tamamen dağılması ve daha sonra ABD'nin baskılarıyla birlikte Meksika'da güvenlik politikalarının öncelikli hedefi uyuşturucu trafiği olmuştur. Bu faaliyetin önüne geçilmesi için modernize edilmiş olan ulusal ordu ve giderek güçlenen ve bir noktadan sonra yolsuzluk ve hukuksuzlukla anılan istihbarat servisi olan DFS öncelikli araçlar olarak kullanılmıştır. Bu iki kurumun on yıllardır icra ettiği hukuksuz ve cezasız kalan pratikler 1980'lerin ortalarından itibaren uyuşturucu trafiğinin görece daha korunmasız olan aktörlerine karşı uygulanmaya başlamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Meksika'da 1960'lardan 1980'lerin ortalarına kadar, kanun koruyucu kurumlarının pratikleri sonucunda yaklaşık 10.000 kişinin doğrudan sistematik işkence, yargısız infaz ve toplu katliamların kurbanı olduğu sürecin bir kirli savaş olduğu ve gerilla örgütlerinin militanlarının yanında, görece savunmasız olan önce köylü ve öğrenci gruplarını hedef aldığı savunulmuştur. Literatürde görece yeni biçimde kirli savaş olarak değerlendirilmeye başlayan süreç, sayıları sınırlı olan resmî raporlara ve etnografik çalışmalara dayanılarak tarihsel bir perspektifle değerlendirilmiş ve günümüzde, Meksika'da süregiden şiddet olaylarının açıklanmasına yönelik çıkarımlarda bulunulmuştur. Bunlardan en önemli ikisi; Meksika'da parti merkezli bir korporatizme yaslanarak ülkeyi yetmiş yıl boyunca yöneten PRI'nin ve güvenlik güçlerinin, rejim karşıtı hareketleri bastırmada icra ettikleri stratejilerin ve pratiklerin birer hukuksuzluk ve cezasızlık kültürü yarattığıdır. Bu argümanın en önemli dayanakları söz konusu pratiklerin en önemli aktörlerinden biri olan DFS mensuplarının çoğunun, kurum dağıtıldıktan sonra dahi aktif görevlere atanması ve bugün dahi resmî raporlara göre belgelenen suçların sorumlularının ceza almamış olmasıdır. İkinci olarak; çalışma, 1960'lardan itibaren rejim karşıtı sol veya komünizm tandanslı muhalif gruplara ve gerilla örgütlerine karşı uygulanan strateji ve pratiklerin 1980'lerden itibaren uyuşturucu trafiğini önlemeye yönelik politikalarda da etkin olarak kullanılmaya başlamış olmasıdır. Söz konusu argümanın tarihsel olarak en birincil ve somut örneği, 1977'de Sinaloa şehrine düzenlenen Cándor adlı operasyon sırasında ve sonrasında *campesino* gruplarının zorla gözaltına alınması, işkence edilmesi ve birçoğunun zorla kaybedilmiş olmasıdır. Her ne kadar, bu çalışmanın odaklandığı tarihsel an olan 1980'lerin ortalarından sonra gerçekleşse de 1990'lardaki kırsal bölgelerdeki toplumsal hareketlerin ve

ekoloji aktivizminin temsilcilerinin de uyuşturucu trafiğiyle ilişkilendirilmesi, bu argümanı destekleyen diğer örneklerdir.

Çalışmanın üzerinde durduğu diğer bir nokta, Meksika'da rejim karşıtı toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında Meksika'da siyasal sistemin ve partilerin politikalarının rolüdür. Buna göre, 1929'dan itibaren PRI'nin belirli grupları eşit ve adil paylaşımdan mahrum bırakan, nepotizm ve klientalizm içeren politikalarının sonucunda, 1960'lardan itibaren hem kırsal hem de kentsel bölgelerde silahlı gerilla grupları ortaya çıkmıştır. Bunlar, kirli savaş taktiklerine başvurularak bastırılmıştır. Ancak, 1980'lerden sonra ekonomik istikrarın bozulmasının yarattığı çöküşe ek olarak, insan hakları, özgürlükler ve eşitlik konularının ihmal edilmesi, eleştirilere daha da açık hâle gelmiştir. Dolayısıyla, bu durum, 2000'de başkanlık seçimlerini kazanan Vicente Fox ve PAN'a yönelik beklentiler oluşturmuştur. 2001'den itibaren resmî belgelerin bulunduğu arşivleri kısmî olarak açması, CNDH'nin kirli savaşla ilgili bir raporu ve FEMOSPP'nin görevlendirilmesi gibi adımlar, ilk başta olumlu görünse de bir hakikat komisyonunun oluşturulmaması ve suçları sabit olan hiçbir kamu görevlisinin ceza almaması, adaletin sağlanmasını engellemiş ve cezasızlık kültürünü büyütmüştür.

Bugün gelinen noktada, 2018'de başkanlık görevine gelen *Movimiento de Regeneración Nacional* [Ulusal Yenilenme Hareketi] adayı Andrés Manuel López Obrado, kirli savaşa yönelik soruşturmaların tekrar açılacağı, sorumluların hesap vereceği ve bir hakikat komisyonu kurulacağı sözünü vermiştir. 2020'de kurulan CNDH Özel Bürosu'nun, 1966'dan 1999'a kadar geçen sürede yaşananların araştırılacağını açıklaması (La Jornada, 2020), Meksika'da "bilinmeyen kirli savaş"ın hâlâ dinamik bir tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Mevcut ve sonraki yönetimlerin Kirli Savaşa yönelik politikaları ve pratikleri, Meksika'da cezasızlık kültürü ile mücadele edilmesi ve adaletin sağlanması için önemli adımlar olmaya devam edecektir.

Sonnotlar

¹ Latin Amerika'nın modern tarihindeki askerî darbeleri ve askerî yönetim dönemlerini inceleyen Türkçe'ye çevrilmiş önemli bir çalışma için bkz. Alain Rouquié (1986), *Latin Amerika'da Askeri Devlet*, (İstanbul: Alan Yayıncılık) (Çev. Şirin Tekeli).

² "Kaybolmak"la atıfta bulunulan *desaparecidos*'tur. İspanyolca'dan "kaybolmuş" veya "kayıp" şeklinde çevrilebilecek bu terim, bir insan hakları ihlali olarak "genellikle" devlete bağlı birimler tarafından gözaltına alındıktan sonra kendisinden haber alınamayan insanlara göndermede bulunmaktadır. Latin Amerika'da son on yıllarda bugün bile kendilerinden haber alınamayan binlerce kişi, gözaltına alındıktan sonra

güvenlik güçlerinin elinde “zorla” kaybedilmiştir. Yazının bundan sonraki bölümünde “kaybolmak”la aynı terime atıfta bulunulacaktır.

³ 2000 yılında Kirli Savaş kurbanlarının yakınlarının kurduğu ve adalet için destek arayan HIJOS gibi sivil toplum kuruluşlarının Mexico City’deki kampanyalarının sonucunda başkentte yaşayan birçok vatandaşın, ülkede 1960’lardan itibaren gerilla hareketlerinin var olduğu ve devletin, bunlarla kirli savaş stratejileriyle mücadele ettiğine dair bilgisi bulunmadığı ortaya çıkmıştır. O kadar ki, bazı vatandaşlar, söz konusu hareketlerin Arjantin’de 1976-1983 arasındaki kayıplarla ilgili olduklarını varsaymıştır; bkz. Karl (2014).

⁴ *Cacique* yerel şef ya da patron anlamına gelmektedir. 1848-1876 yılları arasında ülkeyi yöneten Porfirio Díaz dönemine kadar çok etkin olan, ancak, Díaz’ın tamamen ortadan kaldırmayıp kendi rejimine yeniden eklediği *caciquismo* ya da *cacicazgo*’nun tarihsel gelişimi ve detaylı bir analizi için bkz. Fehrenbach (2014: 392-701). Buna ek olarak, Levy ve Székely’nin (1982: 38) dikkat çektiği gibi merkezleşmenin ve parti korporatizminin mimarı olan Calles, 1920’lerde, Maduro, Zapata ve Villa gibi önemli siyasi figürlerin ölümlerini örnek göstererek, güçlü konumdaki birçok güçlü *cacique*’yi merkezleşmenin ve işbirliğinin önemine ikna etmiş ve ileride yeni kurulan rejime tehdit oluşturabilecek bu aktörleri hem bastırmış hem de PNR’nin birer müttefiki hâline getirmiştir.

⁵ Söz konusu kurumlar sırasıyla: *Confederación de Trabajadores de México* [Meksika İşçi Konfederasyonu], 1938’de kurulan *Confederación Nacional Campesina* [Ulusal Çiftçi Konfederasyonu], 1943’de kurulan ve fazla heterojen görünmesine rağmen efektif biçimde işleyen *Confederación Nacional de Organizaciones Populares*’dir [Popüler Örgütler Ulusal Konfederasyonu].

⁶ 1921 yılı itibarıyla Meksika’da toprak reformu, bir sosyal güvenlik ve adalet tesisi olduğu kadar 1910’dan beri devam eden iç savaşın yol açtığı zorla yerinden edilen ve göç eden nüfusun topluma ve üretime yeniden entegrasyonu için bir zorunluluk hâlini almıştır. Plutarco Calles dönemine kadar her başkan döneminde tahminen 4 milyon hektar; Calles döneminde 3 milyon hektar; 1928-1930 yılları arasında 1.17 milyon hektar; 1930-1932 arasında 1 milyon hektar; 1932-1934 arasında 2 milyon hektar; Carranza döneminde toplamda 7.6 milyon hektar toprak dağıtılmıştır (Meyer, 2000a: 866).

⁷ Perulu ünlü yazar Mario Vargas Llosa’nın Meksika için yaptığı “*dictadura perfecta*” (mükemmel diktatörlük) (El País, 1990) benzetmesi de literatürde sıkça kullanılmaktadır.

⁸ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bahsedileceği üzere, Eylül 1956’da, anayasal değişiklik için *Instituto Politécnico Nacional*’da başlayan öğrenci hareketi askerlerin liseyi baskısıyla sonlandırılmıştır. Aynı yıl, ilkokul öğretmenlerinin eşitlik ve daha iyi şartlarda çalışma talepleriyle başlayarak tüm ülkeye yayılan *Movimiento Revolucionario del Magisterio* [Öğretmenlerin Devrimci Hareketi] da şiddet kullanılarak bastırılmış ve hareketin liderleri 1958’de hapsedilmişlerdir (Mendoza García, 2016: 127).

⁹ Guerrero Eyaleti, Meksika'nın güneyinde yer alan ve bugün dahi diğere bölgelere kıyasla en az gelişen yerlerden biridir. Armando Bartra'nın yaptığı ve literatürde sıklıkla atıfta bulunulan "Guerrero bronco" [sert Guerrero] nitelemesi eyalette geleneksel hale gelmiş süregiden şiddet olaylarına göndermede yapmaktadır (aktaran Blacker-Hanson, 2012: 102; 111). Gerilla hareketlerinden en büyük ikisi *Asociación Cívica Nacional Revolucionaria* [Ulusal Devrimci Sivil Birliği] ve *Partido de los Pobres* [Fakirlerin Partisi] burada ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, 1950'lerden 1970'lerin ortasına dek Guerrero yoğun gerilla hareketlerinin ve askerî operasyonların merkezi olmuştur (CNDH, 2001: 284-322).

¹⁰ Kiralık katillere verilen isim özel isim.

¹¹ Bunlar, "özel mülk olan arazileri ve PRI'nin kontrol ettiği siyasal mekanizmayı korumak için *cacique*'ler tarafından tutulan kiralık katiller" ve belli kırsal bölgelerde faal olan oluşumlardır (HRW, 1997: 4). Bilhassa, *guardias blancas* olarak anılan grubun 1970'lere dek ikiyüzden fazla Meksikalı'yı infaz ettiği ya da zorla kaçırarak kaybettiği düşünülmektedir (Doyle, 2003b). Ayrıca, bu oluşumların Meksika ordusuyla işbirliği içinde hareket ettiği iddiaları 2004'te Meksika Savunma Bakanı tarafından reddedilmiştir (HRW, 2006: 90); ne var ki, bu grupların, *Dirección Federal de Policía* ve ordunun bizzat müdahil olmasıyla kurulduğu ve 1970'ler ve 1980'ler boyunca bu kurumlarla beraber faaliyet gösterdiği CNDH'nin raporuna yansımıştır (CNDH, 2001: 8-9). Rapora göre Savunma Bakanının varlığını bilhassa inkâr ettiği *Brigada Blanca* denilen birim "Birinci Askerî Üs" olarak anılan merkezde konuşlanmıştı (CNDH, 2001: 9). McCormick'in (2017: 72) aktardığına göre Birinci Askerî Üs, 1961'de, zamanın İçişleri Bakanı Gustavo Díaz Ordaz'ın direktifi üzerine "özel olarak ilgilenilecek mahkumların tutulması" için yapılmıştır.

¹² *Porras*, PRI'nin kampüslerdeki solcu öğrenci gruplarını bastırmak için ve onları "hizaya getirmek için kullandığı" gençlerden oluşan çetelerdir. Bununla birlikte, bu gruplar, yetkililerin tam olarak kontrolüne girmemiştir. *Porras* 1971'deki Corpus Christi Katliamı'ndan sonra dağıtılmıştır (Doyle, 2003a).

¹³ Bunlar arasında en öne çıkanı, öğrencilerin, otobüsler üzerindeki tekelin kırılması ve ulaşım ücretlerinin ucuzlaması talebiyle şoförlerle çatışmalara girdiği ve bir otobüs terminalinin yakılmasına binaen "otobüs hareketi" olarak adlandırılan protestolardır (Keller, 2015: 30-32).

¹⁴ Tlatelolco Katliamı'na ait görsel kayıtlar için bkz. Poniatowska (2012: 48-65).

¹⁵ *Los Halcones* (şahinler) adlı grup üniversitelerdeki muhalif öğrenci gruplarını belirlemek ve baskı altına almak amacıyla kurulmuştur. 1971'deki olayların hemen sonrasında, grubun varlığı ve güvenlik güçleriyle bağlantıları Meksika hükümeti tarafından reddedilmiştir (Sierra Guzmán, 2012: 187-188). Ne var ki, söz konusu iddiaların gerçek olduğu, 2000'den sonra açılan resmî belgelerin açılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre, *Operación Viejo* kapsamında, 250 kişilik polisten oluşan

bir birlik *Los Hacones*'in protestoculara saldırmasını kolaylaştırma görevini ifa etmiştir (HRW, 2006: 65).

¹⁶ Köken olarak “melez” anlamına gelen *mestizo*, İspanyollar'ın Amerika kıtasına yayılırken buradaki yerli nüfuslarla olan ilişkilerinden doğan kişileri anlatmak için kullanılmaktadır. Tarihsel sürece bakıldığında, babaları genelde Avrupalı olan bu kişilerin 16. yüzyılda “ikinci sınıf” ve “arada kalmış” kişiler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, *mestizolar*, başta Meksika'da olmak üzere 19. yüzyıldaki bağımsızlık hareketlerinde kendilerini tam birer Amerikalı olarak görerek önemli roller oynayacak ve zaman içinde bu coğrafyadaki statüleri göreceli olarak yükselecektir (Chasteen, 2016: 45-46; 206).

¹⁷ “*Liga Comunista 23 de Septiembre* [23 Eylül Komünist ligi] ya da kısaca *Liga*, 15 Mart 1973'te Guadalajara'da kurulmuş Marxist–Leninist kentsel/kırsal gerilla hareketidir ve aşağı yukarı 1983'e kadar faal kalmıştır. LC23S, *Partido de los Pobres* gibi Soğuk Savaş döneminde Meksika'da faaliyetlerine devam eden en büyük otuz kadar gerilla gruplarının en büyüklerinden biridir” (Mendoza García, 2016: 128). Bağımsız olan silahlı devrimci grupların ve ağırlıklı olarak öğrencilerin koalisyonuyla kurulan *Liga*, Meksika'da, komünist formda bir devrimin gerekliliğini savunmuştur (Aguayo Quezada, 2001: 169-172). Örgüt, *Procesos, Guajiros, Enfermos, Frente Estudiantil Revolucionario* (Devrimci Öğrenci Cephesi, FER), *Movimiento Armado Revolucionario-23 de Septiembre* (23 Eylül Silahlı Devrimci Hareketi, MAR-23S), *Lacandones* ve *Macías* adlı grubun bir araya gelmesiyle oluşmuştur. 1973 yılı itibarıyla, bu hareketlerden bazıları zayen aşırı radikallığe dönmüş durumdaydı. Dolayısıyla, “*Liga*, oluşumundan itibaren, Soğuk Savaş döneminde Meksika'daki en radikal hareketlerden biridir” (Robinet, 2012: 129-130).

¹⁸ 1971 ve 1975 yılları arasında, gerilla gruplarının faal olduğu köylerin Meksika Hava Kuvvetleri tarafından bombalanması PGR'nin kirli savaş hakkındaki raporunda kayda geçirilmiştir (PGR, 2006: 320-333; 372-386).

¹⁹ Daha önce değinildiği gibi en büyük gerilla gruplarından birinin lideri olan Lucio Cabañas Barrientos'un 1967'de başlattığı silahlı direnişin sebebi de söz konusu katliamlardan biridir. Atoyac Katliamı olarak bilinen olayda, Cabañas'ın kardeşinin de aralarında olduğu yedi protestocu polislin aşırı şiddet içeren müdahalesi sonucu öldürülmüştür (Aviña, 2012: 52-53).

²⁰ Aviña'nın (2014: 3) aktığı gibi: “(...) en son askerî kontrol noktalarında ya da gizli hapishanelerde görülen yüzlerce *Guerrerenes* (Guerrerolu) hâlâ kayıp durumdadır. Atoyac gibi köylü topluluklarının bulunduğu bölgelerin etrafında beliren, işkence edilerek öldürülmüş kurbanların cansız bedenleri ya da benzinin işkence edilmek için kullanılan bir araç olduğunu kanıtlayan, kömür hâline gelinceye dek yakılmış cesetler, geride kalanları devleti gücünü sorgulamaktan ya da buna karşı çıkmaktan alıkoymak için kullanılmıştır. Bir hayatın değeri, böyle zamanlarda, rejim mesaj vermek için kullandığı aygıtlara dönüşmüş gibi görünmektedir. Günlerce işkence edilmiş ve hapsedilmiş bir *campesinonun* (köylünün) bedeninin verdiği mesajda “düzgün davran ve çalışmaya git”

okunmaktadır". Konuyla ilgili ayrıca bkz. K. Doyle (2003). *The Dawn of Mexico's Dirty War: Lucio Cabañas and the Party of the Poor*.

²¹ McCormick'in (2017) etnografik çalışması, tutuklulara uygulanan işkence tekniklerine dair ayrıntılı ve önemli bir kaynak sunmaktadır.

²² Atoyac de Álvarez'deki gerilla karşıtı operasyonlarda tahminen 25.000 asker görev yapmış ve bunlardan 34'ü zorla kaybedilmenin kurbanları olmuştur. Bölgeyi 1975'te ziyaret eden Başkan Luis Echeverría askerlerin bulunmasını isteyen protestocu aile yakınlarına gerekenin yapılacağı sözünü vermiş, ancak, bununla ilgili herhangi bir adım atılmamıştır (Karl, 2014).

²³ Bu noktada, Mendoza García'nın (2016: 135) isabetli biçimde ifade ettiği üzere "rakamlar, onları kullanan kişilerin kullanımına göre farklılık göstermektedir" uyarısında bulunulmalıdır.

²⁴ Bunlar arasında en belirleyicileri olarak Nixon döneminin uyuşturucuya karşı topyekû savaş ve Meksika'yı bu savaşta daha etkin rol alması için zorlamak amacıyla Eylül 1969'da başlatılan "*Intercept*" Operasyonu sayılabilir. *Intercept* ile birlikte, yaklaşık 2.000 müfettiş Meksika sınır kontrol noktalarına gönderilmiş ve geçiş yapan araçlar ve içindekiler en ufak ayrıntılarına kadar incelenmiştir. Kilometrelerce kuyrukların olduğu sınırlarda insanların mahsur kalması ve Meksika ticaretinin olumsuz olarak etkilenmesinden sonra Başkan Echeverría işbirliğine hazır olduklarını duyurmuştur (Boullosa ve Carmen, 2015).

²⁵ Söz konusu dönemlerde gerçekleştirilen askerî operasyonların ayrıntılı bir sunumu ve analizi için bkz. Mendoza Cortés (2016).

²⁶ Culiacán Hukukçular Birliği'nin hazırladığı rapora göre gözaltına alınan 457 kişiye "elektrik şokları, vücutlarının kimyasal madde ve ateşle yakılması ve suni boğma" teknikleri uygulanmıştır (aktaran Grillo, 2011: 55).

²⁷ Resmî açıklamalara göre 42 uyuşturucu kaçakçısı yakalanmıştır (Fernández-Velázquez, 2018: 68). Ancak, bir üstteki dipnotta da belirtildiği üzere toplamda gözaltına alınan kişi sayısı çok daha fazladır.

²⁸ Balon etkisi, uyuşturucu trafiğine karşı mücadelede, belirli bir bölgeye çok yoğun biçimde müdahalede bulunmasının ardından, ticaretin daha parçalı hâle gelmesini, yeni bölgelere yayılmasını ve farklı aktörlerin dahil olmasını anlatmak için kullanılan bir benzetmedir (Durán-Martínez, 2018: 9).

²⁹ DFS'nin uyuşturucu trafiğindeki rolü öyle bir noktaya gelmiştir ki Başkan Miguel de la Madrid dahi kurumu savunmanın ve varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığını belirterek faaliyetlerine son vermiştir (Aguayo Quezada, 2001: 247).

³⁰ *Plaza* genel itibarıyla uyuşturucunun taşındığı ve genelde burayı kontrol eden gruba ve güvenlik güçlerine vergi ve haraç ödenen sisteme verilen addir. Campbell'ın (2009:

23) aktardığı gibi “Plazayı kontrol etmek, (bölgedeki) uyuşturucu baronuna ve emniyet amirine daha güçsüz olan kaçakçılardan “*piso*” (kira bedeli) alma hakkı sağlar. Bir *plaza*, rekabet edilmesine ve karşı girişimlerde bulunan gruplar olmasına rağmen, belirli bir zamanda genellikle bir güçlü kartel tarafından elde tutulur. Bu durum hızlı olarak değişmeye müsaittir. Rakip kartellerin *plazayı* ele geçirme ya da kendi nakliyelerini buradan taşıma girişimleri Meksika’da son zamanlarda görülen şiddetin ana kaynağını oluşturmaktadır. Bir *plazayı* kontrol eden en güçlü konumdaki kartelin gücü, buradaki polis ya da askerler tarafından korunmasından kaynaklanmaktadır. Yetkililer, hava ve karayolu üzerinden yapılacak nakliye için gereken belgeleri sağlarken kaçakçılar havalimanlarında ve boşaltma bölgelerinde, ayrıca karayollarında, kontrol noktalarında ve sınır geçişlerinde serbestçe hareket ederler”.

³¹ Söz konusu seçimlerde yaşananlar ve PRI’yle özdeşleşen “seçimlerde usulsüzlük âdeti”ne yönelik bir değerlendirme için bkz. Russell (2010: 482-491).

³² *Plaza* sisteminin daha çok yerel dinamiklere göre işlemesi argümanı (bkz. 30. dipnot), 2000 yılında başkan seçilen Vicente Fox döneminde kendini daha açık biçimde göstermiştir. Belirli örgütleri koruduğuna yönelik iddialarda bulunan Fox’un, söz konusu örgütlerle bağlantılarının 1991 yılında Guanajuato seçimlerinde başladığı öne sürülmektedir (Hernández, 2010: 317).

Kaynakça

Aguayo Quezada S (2001). *La Charola: Una historia de los servicios de inteligencia en México*. México City. D.F.: Grijalbo.

Ai Camp R (1992). *Generals in the Palacio: The Military in Modern Mexico*. New York: Oxford University Press.

Amnesty International (2018). *Amnesty International Report 2017/2018: The State of World’s Human Rights*. <https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/6700/2018/en/> Son erişim tarihi, 17/09/2019.

Amnesty International (2019). *Mexico: When Words Are Not Enough. The Human Rights Situation in One Year into the New Government*. <https://www.amnesty.org/download/Documents/AMR4111262019ENGLISH.PDF> Son erişim tarihi, 17/09/2019.

Anderson D (2005). *Histories of the Hanged: The Dirty War in Kenya and the End of Empire*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.

Astorga L (2003). *Drogas sin Fronteras*. Debolsillo (eBook).

Aviña A (2012). Seizing Hold of Memories in Moments of Danger: Guerrillas and Revolution in Guerrero, Mexico. İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 40-59.

Ruben E ve Ağkaya O (2021). Meksika’nın “Bilinmeyen Kirli Savaşı”: Latin Amerika’da “İstisnai” Bir Örnek. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 419-448. 443

Aviña A (2014). *Specters of Revolution, Peasant Guerrillas in the Cold War Mexican Countryside*. New York: Oxford University Press.

Blacker-Hanson O (2012). The Intellectual Roots of Guerrero's Cold War Rebellion. *Journal of Iberian and Latin American Research*, 18 (2), 101-117. <https://doi.org/10.1080/13260219.2012.740823>.

Blakeley R (2009). *State Terrorism and Neoliberalism: The North in the South*. New York: Routledge.

Boullosa C and Wallace M. (2015). *A Narco History: How the United States and Mexico Jointly Created the "Mexican Drug War"*. OR Books (eBook).

Boyce G A, Banister J M, Slack J (2015). You and What Army? Violence, The State, and Mexico's War on Drugs. *Territory, Politics, Governance*, 3 (4), 446-468. <https://doi.org/10.1080/21622671.2015.1058723>.

Calderón F H ve Cedillo A (2012). Introduction: The Unknown Mexican Dirty War. İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 1-18.

Campbell H (2009). *Drug War Zone: Frontline Dispatches from the Streets of El Paso and Juárez*. Austin: University of Texas Press.

Cedillo A (2013). Tracing the Dirty War's Disappeared: The Documents of *Operación Diamante*. *Journal of Iberian and Latin American Research*, 19 (1), 71-90. DOI: 10.1080/13260219.2013.805722.

Chasteen J C (2016). *Born in Blood and Fire: A Concise History of Latin America*. 4. baskı. New York: W. W. Norton & Company.

Coerver D M vd. (2004). *Mexico: An Encyclopedia of Contemporary Culture and History*. California: ABC-CLIO.

Comisión Nacional de los Derechos Humanos México (2001). *Informe Especial Sobre las Quejas en Materia de Desapariciones Forzadas Ocurridas en la Decada de los 70 y Principios de los 80*. http://www.cndh.org.mx/sites/all/doc/recomendaciones/2001/rec_2001_026.pdf Son erişim tarihi, 16/03/2020.

Craig R (1980). Operation Condor: Mexico's Antidrug Campaign Enters a New Era. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 22 (3), 345-363. DOI: 10.2307/165493.

Decker A (2010). Idi Amin's Dirty War: Subversion, Sabotage, and the Battle to Keep Uganda Clean, 1971-1979. *The International Journal of African Historical Studies*, 43 (3), 489-513. DOI: 10.2307/23046822.

Doyle K (1998). Tlatelolco Massacre: Declassified U.S. Documents on Mexico and the Events Of 1968. <https://nsarchive2.gwu.edu//NSAEBB/NSAEBB10/intro.html>. Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003a). The Corpus Christi Massacre: Mexico's Attack on its Student Movement. June 10, 1971. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB91/> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003b). Human Rights and the Dirty War in Mexico. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB89/index2.htm> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Doyle K (2003c). "Forgetting Is Not Justice": Mexico Bares Its Secret Past. *World Policy Journal*, 20 (2), 61-72.

Durán-Martínez A (2018). *The Politics of Drug Violence: Criminals, Cops and Politicians in Colombia and Mexico*. New York: Oxford University Press.

El País (1990). Vargas Llosa: "México es la dictadura perfecta", 1 Eylül. https://elpais.com/diario/1990/09/01/cultura/652140001_850215.html. Son erişim tarihi, 11/07/2020.

El País (2009). El ex presidente Echeverría, absuelto de los cargos de genocidio por la matanza de Tlatelolco, 27 Mart. https://elpais.com/internacional/2009/03/27/actualidad/1238108412_850215.html. Son erişim tarihi, 20/03/2020.

Fehrenbach T R (1995 [2014]). *Fire and Blood: A History of Mexico*. Open Road (eBook).

Fernández-Velázquez J A (2018). La Operación Cóndor en los altos de Sinaloa: La labor del estado durante los primeros años de la campaña antidroga. *Ra Ximhai*, 14 (1), 63-84.

Finchelstein F (2014). *The ideological origins of the dirty war: fascism, populism, and dictatorship in twentieth century Argentina*. New York: Oxford University Press.

Gillingham P (2012). Who Killed Crispín Aguilar? *Violence and Order in the Postrevolutionary Countryside*. İçinde: W G Pansters (der), *Violence, Coercion, and State-Making in Twentieth-Century Mexico: The Other Half of the Centaur*. Stanford: Stanford University Press, 78-92 (eBook).

Grillo I (2011). *El Narco: Inside Mexico's Criminal Insurgency*. New York: Bloomsbury Press (eBook).

Grupo de Memoria Histórica (GMH), [Comisión Nacional de Reparación y Reconciliación] (2013). *¡Basta Ya! Colombia: Memorias de guerra y dignidad*. Bogotá D. C. Imprenta Nacional.

Guevara-Niebla G (1988). *La democracia en la calle: Crónica del movimiento estudiantil mexicano*. México City: Siglo XXI Editores.

Hamnett B R (1999). *A Concise History of Mexico*. New York: Cambridge University Press.

Hybel A R (2020). *The Challenges of Creating Democracies in the Americas: The United States, Mexico, Colombia, Venezuela, Costa Rica, and Guatemala*. Palgrave Macmillan (eBook), <https://doi.org/10.1007/978-3-030-21233-9>.

Human Rights Watch (1997). *Implausible Deniability: State Responsibility for Rural Violence in Mexico*. <https://www.hrw.org/reports/1997/mexico/> Son erişim tarihi, 24/01/2020.

Human Rights Watch (2006). *Lost in Transition: Bold Ambitions, Limited Results for Human Rights Under Fox*. <https://www.hrw.org/reports/2006/mexico0506/mexico0506web.pdf>. Son erişim tarihi, 23/01/2020.

Human Rights Watch (2011). *Neither Rights Nor Security: Killings, Torture, and Disappearances in Mexico's "War on Drugs"*. https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/mexico1111webwcover_0.pdf. Son erişim tarihi, 17/02/2020.

Human Rights Watch (2013). *Mexico's Disappeared: The Enduring Cost of a Crisis Ignored*. <https://www.hrw.org/report/2013/02/20/mexicos-disappeared/ending-cost-crisis-ignored> Son erişim tarihi, 11/03/2020.

Kaiser S (2005). *Postmemories of terror: a new generation copes with the legacy of the "Dirty War"*. New York: Palgrave Macmillan.

Karl S (2014). Missing in Mexico: Denied victims, neglected stories. *Culture & History Digital Journal*, 3 (2). <http://dx.doi.org/10.3989/chdj.2014.018>.

Keller R (2015). *Mexico's Cold War: Cuba, the United States, and the Legacy of the Mexican Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kieh Jr. G K (2016). Civilians and Civil Wars in Africa: The Cases of Liberia, Sierra Leone, and Côte D'Ivoire. *Peace Research*, 48 (1), 203-228.

Kirkwood B (2000). *The History of Mexico*. Westport: Greenwood Press.

Knight A (2013). War, Violence and Homicide in Modern Mexico. İçinde: E A Johnson vd. (der), *Murder and Violence in Modern Latin America*. Londra: Wiley-Blackwell, 12-48. <https://doi.org/10.1111/blr.12106>.

Kohut D ve Vilella O (2010). *Historical Dictionaries of War, Revolution, and Civil Unrest*. 2nd edition, Lanham: The Scarecrow Press.

La Jornada (2020). Crea CNDH oficina especial para investigar "guerra sucia", 9 Ocak. <https://www.jornada.com.mx/ultimas/politica/2020/01/09/crea-cndh-oficina-especial-para-investigar-guerra-sucia-6235.html>. Son erişim tarihi, 22/07/2020.

Levy D ve Bruhn K (2006). *Mexico: The Struggle for Democratic Development*. 2. baskı. Berkeley: University of California Press.

Levy D ve Székely G (1982). *Mexico: Paradoxes of Stability and Change*. Boulder: Westview Profiles.

López-González J A (2012). Civil-Military Relations and the Militarization of Public Security in Mexico, 1989–2010: Challenges to Democracy. İçinde: G Philip and S Berruecos (der), *Mexico's Struggle for Public Security: Organized Crime and State Responses*. New York: Palgrave Macmillan, 71-97.

Magaloni B (2006). *Voting for autocracy: Hegemonic party survival and its demise in Mexico*. New York. Cambridge University Press.

McCormick G (2017). The Last Door: *Political Prisoners and the Use of Torture in Mexico's Dirty War*. *The Americas*, 74 (1), 57–81. DOI:10.1017/tam.2016.80.

McSherry J P (1999). Operation Condor: Clandestine Inter-American System. *Social Justice*, 26 (4), 144-174.

Mendoza Cortés A P (2016). Operaciones del Ejército mexicano contra el tráfico de drogas: revisión y actualidad. *Revista "Política y Estrategia"*, 128, 17-53.

Mendoza García J (2016). Reconstructing the Collective Memory of Mexico's Dirty War: Ideologization, Clandestine Detention, and Torture. *Latin American Perspectives*, 43 (6), 124-140. <https://doi.org/10.1177/0094582X16669137>.

Meyer L (2000a). La institucionalización del Nuevo régimen. İçinde: *Historia General de México*. México D. F.: El Colegio de México, 823-879.

Meyer L (2000b). De la estabilidad al cambio. İçinde: *Historia General de México*. México D. F.: El Colegio de México. 881-943.

Natal A (2018). Civil Society and Political Representation in Mexico. İçinde: A Albala (der), *Civil Society and Political Representation in Latin America (2010-2015): Towards a Divorce Between Social Movements and Political Parties?* Springer (eBook), 95-114.

Osorno D (2009). *El cártel de Sinaloa: Una historia del uso político del narco*. México, D. F.: Grijalbo.

Ovalle C (2019). Política De Contrainsurgencia Y Desaparición Forzada En México En La Década De 1970. *Estudios Interdisciplinarios De América Latina Y El Caribe*, 30 (1), 43-71.

Pansters W G (2012). Zones of State-Making: *Violence, Coercion, and Hegemony in Twentieth-Century Mexico*. İçinde: W G Pansters (der), *Violence, Coercion, and State-Making in Twentieth-Century Mexico: The Other Half of the Centaur*. Stanford: Stanford University Press, 17-42, (eBook).

Pensado J (2008). Political Violence and Student Culture in Mexico: The Consolidation of Porrismo During the 1950s and 1960s. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago: University of Chicago.

Poniatowska E (1971 [2012]). *La noche de Tlatelolco: Testimonios de historia oral*. México City, D. F.: ERA (eBook).

Ruben E ve Ağkaya O (2021). Meksika'nın "Bilinmeyen Kirli Savaşı": Latin Amerika'da "İstisnai" Bir Örnek. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 419-448. 447

Procuraduría General de la República en México (2006). *Informe Especial de la Comisión Nacional de Los Derechos Humanos Sobre Desaparición de Personas y Fosas Clandestinas en México*. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB209/index.htm#informe>. Son erişim tarihi, 10/04/2020.

Riegler T (2012). The State as a Terrorist: France and the Red Hand. *Perspectives on Terrorism*, 6 (6), 22-33.

Robinet R (2012). A Revolutionary Group Fighting Against a Revolutionary State: The September 23rd Communist League Against the PRI-State (1973-1975). İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 129-147.

Russell P L (2010). *The History of Mexico: From Pre-Conquest to Present*. New York: Routledge.

Schmidt A C ve Schmidt A (2007). Translating Fear: A Mexican Narrative of Militancy, Horror, and Redemption. İçinde: *Surviving Mexico's Dirty War: A Political Prisoner's Memoir*. Philadelphia: Temple University Press, 1-17.

Sierra Guzmán J L (2012). Armed Forces and Counterinsurgency: Origins of the Dirty War (1965-1982). İçinde: F H Calderón ve A Cedillo (der), *Challenging Authoritarianism in Mexico: Revolutionary Struggles and the Dirty War, 1964-1982*. New York: Routledge, 182-197.

Teague A (2019). Mexico's Dirty War on Drugs: Source Control and Dissidence in Drug Enforcement. *The Social History of Alcohol and Drugs*. DOI: 10.1086/702693.

Wright M W (2018). Against the Evils of Democracy: Fighting Forced Disappearance and Neoliberal Terror in Mexico. *Annals of the American Association of Geographers*, 108 (2), 327-336. DOI: 10.1080/24694452.2017.1365584.

Vigil M (2014). *Deal: In a Deadly Game of Working Undercover, DEA Special Agent Michael Vigil Recounts Standing Face to Face with Treacherous Drug Lords Who Began Their Conversation with "If You Are A Special Agent We Will Kill You"*. Bloomington: iUniverse LLC (eBook).

vom Hau M (2014) New Perspectives on Violence and State Power in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 56 (4), 159-168.

Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi

Emirali Karadoğan, Tez-Koop-İş Sendikası, ORCID: 0000-0003-1952-1626, e-posta: emiralikaradogan@gmail.com

Özet

Covid-19 pandemisi çalışma yaşamını ve emekçi kitleleri derinden etkiledi. Yeterli sosyal korumanın sağlanamaması nedeniyle emekçi ve yoksul kesimler sağlıkları pahasına çalışmak zorunda bırakılmışlardır. Pandemi sürecinde işçilerin büyük bir kısmı gelir kayıpları yaşarken, buna karşın kısa çalışma ödeneğinden gelir kaybı yaşayanların büyük çoğunluğu faydalanamamıştır. Diğer bir ifade ile pandeminin emekçi kitlelerin gelirini olumsuz etkilediğini ve gelir güvencesizliği yarattığını söylemek mümkündür. Bu süreçte çalışanlara yönelik yeterli önlemin alınıp alınmadığı da bir tartışma konusudur. Ancak veriler, yeterli önlemin alınmadığına işaret etmektedir. İşyerlerinde yeterince önlem alınmadığı, bu nedenle işçilerden koronavirüse yakalananların sayısının her geçen gün arttığı yapılan araştırmalarla da ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda işçilerin kendilerini ve işlerini tehlikede gördüklerine dair bulgular da elde edilmiştir. Pandemiden korunmanın en etkili yolunun hijyen, maske ve mesafe kurallarına uyulması gerektiği bilinmektedir. Fakat toplu bir şekilde çalışılan işyerlerinde bunun sağlan(a) madığına dair belirtiler var. Madenlerde, fabrikalarda, marketlerde, AVM’lerde işçilerin sermaye birikimi adına tehlikeye atıldığı ve eksik önlemler nedeniyle işyerlerindeki işçilere arasında Covid-19 vakalarının her gün arttığı ifade edilmektedir.

Sıkı önlemlerin alındığı pandeminin ilk dönemlerinin ardından, yeni normalleşmeyle birlikte ilk açılan yerler alışveriş merkezleri olmuştur. Alışveriş merkezleri günümüzde kent yaşamı bağlamında hem ticaretin hem de sosyalleşmenin ana merkezleri konumuna gelmiştir. Bu da alışveriş merkezlerini birer çekim alanı haline getirmektedir. Buradan yüksek bir bulaşma ve yayılma gösteren Covid-19 pandemisi için de benzer bir çekim alanı niteliğine geldiğini ifade etmek mümkündür. Böyle bir durumda alışveriş merkezlerinde çalışanları da farklı tehlike ve riskler beklemektedir. Bu çalışmada pandemi koşullarında çalışmak zorunda kalan alışveriş merkezi işçilerinin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan önlemlerin niteliği analiz edilecektir. Bu amaçla öncelikle alışveriş merkezlerinde sunulan emeğin niteliği tartışılacaktır. Ardından AVM çalışanlarına ilişkin yapılmış olan çalışmalar ile pandemi sürecinin genel çalışma koşullarına dair literatür taraması yapılacaktır. Çalışmada daha sonra, alışveriş merkezlerinde çalışanlara dair alınan önlemler ve çalışma koşullarını tespit etmeye dair yapmış olduğumuz alan çalışmasının bulgularının aktarımı ve analizi yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Covid-19, pandemi, koronavirüs, Alışveriş Veriş Merkezi (AVM) çalışanları, çalışma koşulları.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Evaluation of Working Conditions and Measures Taken in Covid-19 Pandemic Through a Field Study for Shopping Mall Workers

Abstract

The Covid-19 pandemic deeply affected working life and working masses. Due to the lack of adequate social protection, the proletariat and poor were forced to work at the expense of their health. During the pandemic, the majority of workers experienced income losses, while the vast majority of those who lost income from short-term work allowance did not benefit. In other words, it is possible to say that the pandemic has negatively affected the income of the working masses and created income insecurity. Whether adequate measures are taken against employees in this process is also a matter of debate. However, the data indicates that not enough measures have been taken. It has also been demonstrated by researches that not enough measures are taken in the workplace, and therefore the number of people who contract coronavirus from workers is increasing day by day. In these studies, there are also findings that workers see themselves and their jobs as in danger. It is known that the most effective way to protect against the pandemic should be to observe hygiene, mask and distance rules. However, there are indications that this is not achieved in workplaces where collective work is done. It is stated that workers are endangered in the name of capital accumulation in mines, factories, markets, shopping malls and covid-19 cases of workers in the workplace increase every day due to incomplete measures.

After the early periods of pandemic, where strict measures were taken, shopping centers were the first places to open with the new normalization. Shopping centers have become the main centers of both trade and socialization in the context of urban life today. This makes shopping malls an attractive area. From this point, it is possible to say that it has become a similar attraction area for the Covid-19 pandemic, which has a high level of transmission and spread. In such a case, different dangers and risks await employees in shopping centers. In this study, the working conditions of the mall workers who had to work under pandemic conditions and the nature of the measures taken against them will be analyzed. For this purpose, the nature of the labor offered primarily in shopping malls will be discussed. Then there will be a literature review of the general working conditions of the pandemic process with the studies carried out on mall employees. Later in the study, the transfer and analysis of the findings of the field study on the measures taken on employees in shopping centers and the determination of working conditions will be done. One purpose of this study is to determine the effect of opening shopping centers on the spread of pandemic.

Keywords: Covid-19, pandemic, shopping mall workers, working conditions, workers health and safety

Giriş

Çin’de başlayıp tüm dünyayı bir anda saran COVID-19 pandemisi tüm toplumsal alanları derinden etkilemeye devam etmektedir. Pandeminin ilan edilmesinden bu yana neredeyse bütün ülkeler virüsle mücadele eylem planları hazırlayıp hayata geçirerek, ekonomik kapasiteleri çerçevesinde piyasaları desteklemeye çalışmışlardır. Tüm dünya bir sağlık krizi ile karşı karşıya. Ancak bu kriz, hali hazırda ekonomik krizde olan ülkeleri ve halklarını daha derinden etkiledi ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu nedenle ekonominin durmasını finanse edemeyen Türkiye gibi ülkelerde çarkların pandemiye rağmen yeniden dönmesi için ön saflara koşulan emekçi kesimler, tehlikeli koşullar altında çalışmaya zorlanmaktadır. Sermaye, birikimine devam edebilmek için hükümetle birlikte işyerlerini açık tutma mücadelesi verirken, çalışan emekçi kitleler de pandemi koşullarında istemeseler de çalışmak/hastalık ile açlık arasında sıkışıp kalmış durumdadırlar. Açıkçası bu yönüyle pandemi koşullarında çalışmak, bir emek sermaye mücadelesi niteliğine de bürünmüştür. Bu mücadele neredeyse tüm sektörlerde devam etmektedir. Diğer bir ifade ile yaklaşık 250 yıldır devam eden sınıflar arası mücadele ve menfaat çatışması pandemi koşullarında kendisini iyice görünür kılmıştır.

Bu çalışmada pandemi koşullarında çalışmak zorunda kalan alışveriş merkezi işçilerinin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan koruyucu önlemlerin niteliği araştırılacaktır. Bu amaçla öncelikle alışveriş merkezilerinde sunulan emeğin niteliği tartışılacaktır. Ardından AVM çalışanlarına ilişkin yapılmış olan çalışmalar ile pandemi sürecinin genel çalışma koşullarına dair literatüre bakılacaktır. Çalışmada daha sonra, alışveriş merkezilerinde çalışanlara yönelik alınan önlemlere ve çalışma koşullarını yapmış olduğumuz alan çalışmasının bulguları üzerinden analiz edilecektir.

Son yirmi yılda endüstri ilişkilerindeki neoliberal dönüşümü destekler nitelikte sosyal diyalog kavramının neredeyse alternatifsiz olarak kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Sosyal diyalog işçi sınıfı ile sermaye arasındaki ilişkilerde oluşan problem alanlarının “karşılıklı iyi niyet çerçevesinde ve bu iyi niyetin sonucunda oluşturulan kurumsal mekanizmalar aracılığıyla müzakere yoluyla çözülebileceği, böylece hem sermaye hem de işçi sınıfının kazanım sağlayacağı” ön kabulüne dayanmaktadır. Pandemi sürecinde, çalışma yaşamını düzenleyen iktidarlar ve sermaye sınıfı sosyal diyalogu bir yana bırakarak sermaye sınıfının sınıfsal kaygıları olan kar ve sermaye birikimini güvence altına alacak şekilde hareket ettiklerine dair iddialar bulunmaktadır. Bu çalışmada aynı zamanda bu yönde bir iz sürümü yapılacaktır.

Güvencesizliğin Yeni Mekanları AVM'lerde EmegİN Niteliği

Çağımızın en önemli ekonomik ve sosyal yaşam alanları haline gelen AVM'leri Ersoy (2018) düzenin cazibe merkezleri olarak, Baudrillard (2008: 20), ise bolluğun ve tasarımın sentezi olarak tanımlamaktadır. Yerleşke alanı bakımından dünyanın en büyük yedinci AVM'si SM Megamall'un günlük 800 bin yaya trafiğine sahip olması AVM'lerin günlük yaşamın çekim ve cazibe merkezleri haline geldiğinin en somut göstergesi niteliğindedir. Listenin beşinci sırasındaki Dubai Mall'un 1200 mağaza, 22 sinema, 12 kafe ve restoran, 5 yıldızlı bir otel ve dünyanın en büyük akvaryumuna ev sahipliği yaptığını düşündüğümüzde, bu mekanlara akan tüketici kitlesinin büyüklüğünü de tahmin edebiliriz (www.tourupia.com, 2020).

Günümüzdeki AVM kurgulanışının lüks konutların tamamlayıcısı olarak alışveriş merkezleri ve ofis kuleleri, yeni yatırım alanları arayan büyük sermayenin tepkilerinin sonucu olarak ortaya çıktığı savunulmaktadır (Erkip, 2005: 91). Türkiye'deki veri bunu doğrular niteliktedir. 2020 yılı başı itibarıyla Türkiye'de faaliyette bulunan 436 AVM'nin toplam yatırım değeri 58 milyar dolar ve bunun 18 milyar dolarlık dilimi yabancı sermayeye aittir (Balbay, 2020). 2015 verilerine göre ABD'de 4,36 trilyon dolar değeriindeki perakende satışının 2,4 trilyon dolarının AVM'ler tarafından gerçekleştirildiği, ABD'de yaklaşık 13 milyon kişi diğer bir ifadeyle, toplam istihdamın %9'u, Avrupa Birliği ülkelerinde ise 4 milyon çalışan (yaklaşık %9) AVM'lerde istihdam edilmektedir (Başol ve Saruhan, 2018: 130).

AVM'ler aynı zamanda istihdam yaratan ticaret merkezleri niteliğindedir. Türkiye özelinde de 2017 yılında 385 AVM'de 485 bin kişi istihdam edilirken (Başol ve Saruhan, 2018: 130), 2020 yılı Temmuz ayı itibarıyla faaliyette bulunan 436 AVM'de (www.ayd.org.tr, 2020) yaklaşık 520 bin işçi istihdam edilmektedir¹. Diğer bir ifade ile her AVM'de ortalama 1200 kişi çalışmaktadır.

Endüstri devriminden sonra imalat sektöründeki gelişme, üretim ilişkilerini ve bu bağlamda da toplumsal ilişkileri biçimlendirdi. Ortaya çıkan endüstri toplumu İkinci Dünya Savaşı ertesini yeni bir dönüşüm yaşamaya başladı ve bu dönüşümün de endüstri toplumundan, hizmet toplumuna doğru olduğu müjdeleniyordu (Bosh ve Gergard: 2005: 1). Bu müjdenin temelinde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası işsiz kalan kitleler için daha temiz işyerlerinde, daha iyi bir ücrete sahip çalışma koşulları beklentisi yatıyordu.

Alışveriş merkezleri eskinin fabrika, çarısı ya da fuarının yerini almıştır. Kapitalist sistemi geçmişte fabrika düzeni domine ederken, günümüzde fabrikaların yerini

452 Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

alışveriş merkezleri gibi tüketim mekanları almıştır. Daha da ötesi, AVM'ler ve kumarhaneler tüketim toplumunun yeni katedralleri olarak sunulmaktadır (Ritzer ve Jurgenson: 2010: 13-15).

Sadece mal ve hizmetlerin değil, kişisel boş zamanın değerlendirilmesi de AVM sermayesinin hedefinin merkezindedir. Alışveriş merkezinde ürün satın alınırken aynı zamanda eğlence ve yemek hizmeti de alınabilmektedir. Her şeyi metalaştıran kapitalist sistem boş zamanın değerlendirilmesi seçeneklerini de tüketiciye sunulmak üzere piyasalaştırmayı başarmıştır. Ve bunu da günümüzde AVM'ler üzerinden yapmaktadır. Braverman (2008: 263) kent ortamına sıkışan ve boş zamanlardaki saatleri doldurma araçları niteliğine dönüşen eğlencelerin, gezintilerin piyasaya bağımlı hale geldiğini ve bunların da şirketler tarafından sermayenin genişlemesi için bir üretim sürecine dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.

AVM'ler son on yıllarda kentsel hayatın vazgeçilmez sosyal alanları haline geldi. Sosyal alan kavramının burada kullanımı bilinçli bir tercihtir. Sosyal alanları basit bir anlatımla sosyalleşmenin yaşandığı/sağlandığı mekanlar olarak tanımlayabiliriz. Fakat AVM'lerdeki sosyalleşmenin basit tanımın ötesinde sosyo-ekonomik bir niteliğe büründüğünü ifade etmek gerekir. AVM'ler tüketici tarafından sosyalleşme alanları olarak görülürken, AVM yönetimi ve içerisinde hizmet sunan mağaza/marka sahibi perakendeciler için ise kapitalist üretim ilişkileri altında üretilmiş olan metaların tüketici ile buluşturulduğu ekonomik alanlar olarak görülmektedir. Kapitalist üretim ilişkileri bu mekanlarda en ince ayrıntılarına kadar işlenmektedir.

AVM'leri neoliberalizmin ticaret ana üssü haline getiren olgu, malların serbest dolaşımı çerçevesinde marka değerli çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) ürettiği/ürettirdiği malların tüketiciye aynı zamanda ve aynı mekânda sunulmasıdır. Bu mekanlarda tüketiciyle ürünü buluşturan emekçi kitlelerin hizmetidir. AVM'lerdeki şaşalı görüntü ve hizmet kalitesi emekçi kitlelerin emek gücüne dayanmaktadır. Hizmet sektöründeki AVM emekçileri her ihtiyacın karşılandığı yüzlerce markaya ait mağazalarla birlikte AVM'nin kendi işçisi olarak da çalışmaktadırlar. Bu farklılık da emeğin niteliğinden değil, alıcısından kaynaklanmaktadır. İşçilerin bir kısmı mağazalarda emek gücünü satarken bir kısmı temizlik, bir kısmı güvenlik, bir kısmı da yiyecek içecek ve eğlence alanlarında emek gücünü satmaktadır. Bu farklı çalışma biçimlerine karşın hepsinin ortak paydası devasa iş mekanları olan AVM'lerin emekçileri olmalarıdır. AVM'lerdeki emekçi kitlelerin işçisi oldukları firma temelinde aldıkları ücretler farklılık gösterse de son tahlilde güvencesiz çalışma koşulları bağlamında ortaklaşmaktadırlar.

Hizmet sektöründeki emeğin en belirgin özelliği iletişim becerisi içermesidir. Sürekli güler yüzlü olmak, kadınlar için makyaj, erkeler için ise düzgün giyim ve bakımlı saç sakal zorunluluğu bu sektörde sabit sermayenin bir parçası niteliğindedir. Diğer bir ifade ile bu sektörde duygusal emek yoğun bir şekilde kullanılmaktadır (Cheprasov, 2020). İşverenlerin işletme kültürünün bir parçası olarak işçilerin kendilerini müşteriye ifade etme biçimlerini kontrol etmeleri duygusal emek kullanımını zorunlu kılmıştır (Hochschild, 1983). Duygusal emek sürecinde müşteri aldığı hizmeti çalışanın davranışları üzerinden değerlendirirken, işveren de bu ilişki üzerinden çalışana denetim altına altına tutmaktadır (Bilir, 2018: 27).

AVM’lerde yapılan işlerin niteliğinden çok çalışanların başkalarına hizmet adına güzellik, çekicilik, gibi basmakalıp kadınsı niteliklerin önemli varlıklar haline geldiği bu işyerlerinde yapılan işler, tüketici iletişim meslekleri olarak da tanımlanmaktadır (Durakbaşa ve Cindoğlu, 2002: 84). Hizmet sektöründe çalışanların görünüşleri (makyaj, giyim vb.), tutum ve davranışları emek süreçlerinin en önemli unsuru haline gelebilmektedir. Dolayısıyla AVM’lerde var olan, kapitalist üretim ve hizmet ilişkileri çalışanlardan beklenen tutum ve davranışların yanında, onların varlıklarını da metalaştıran bir niteliğe bürünmüştür.

Güvencesiz Mekanların Aktörleri Kadınlar ve Gençler

AVM’ler daha çok kadın ve genç yaştaki çalışanların istihdam edildiği işyerleridir. Özellikle moda sektörünün gelişimi ve küresel bir boyut kazanmasıyla birlikte tüketiciye sunulan mal ve hizmetin kalitesinden çok, markası öne çıkmaya başlamıştır. Tüketim toplumunun markalar üzerinden kurgulanışı söz konusudur. Günümüzde ‘Fast-Fashion’ olarak tanımlanan moda giyim sektöründe marka ürünlerinin sunulması ve pazarlanmasında kadın ve genç emeği kullanılmaktadır. Bu sektörde yaşa ve cinsiyete dayalı istihdam eğilimi 1990’lardan itibaren kendisini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle müşterilerle iletişimde olan satış ve büro gibi mesleklerin kadınlaşmasına (Feminised) yönelik eğilimin gittikçe arttığı ve bunun perakende sektöründe daha yoğun hissedildiği çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir (Başol ve Saruhan, 2018: 132; Bilir, 2018; Cindoğlu ve Durakbaşa, 1996).

AVM’lerde çalışmada yaş da önemli bir belirleyicidir. Alanda yapılmış olan çalışmalarda AVM’lerde çalışanların daha çok 15-24 yaş grubundaki gençlerin olduğu görülmüştür (Özkaplan vd. 2020: 80-81; Başol ve Saruhan, 2018: 132). Gençlerin daha temiz, daha görünür, daha hayatın içinde gördükleri AVM’leri çalışma hayatının ilk durağı olarak görüp tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

AVM'lerin çalışanların eğitim düzeyi bağlamında da diğer sektörlerden ciddi bir şekilde ayrıştığı görülmektedir. AVM çalışanlarına yönelik daha önce yapılmış olan çalışmalarda lise eğitim düzeyine sahip işçilerin yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir (Başçı, 2019: 10; Özkaplan vd. 2020: 81). Burada özellikle eğitimin mesleki nitelik gerektiren bir eğitim yoğunlaşması olmadığını açıkça belirtmek gerekir. Çünkü AVM'lerde yapılan işler teknik bir nitelikten çok, sunuma ve pazarlamaya dayalıdır. Bu nedenle çalışandan beklenen çok da nitelik gerektirmeyen, tekrara dayalı işlerin sorunsuz yerine getirilmesini sağlayacak eğitim düzeyi ve sunum becerisidir. Diğer yandan eğitim sistemindeki 12 yıllık zorunlu eğitim gereği özellikle büyük kentlerde işgücünün eğitimi de asgari bir düzeyde yoğunlaşmaktadır. Bu asgari düzeyin de çalışmaların yapılmış olduğu dönemlerde, lise olması olasıdır.

AVM işçileri düzensiz bir şekilde uzun sürelerle ve yoğun çalışmaktadırlar. AVM'lerin genellikle 10:00-22:00 saatleri arasında hizmet verdiği bilinmektedir. İşyerlerinde tam zamanlı çalışanların 12 saat çalışması elbette hem mevzuat gereği hem de sağlık bakımından mümkün değildir. Bu nedenle çalışmalar vardiyalar halinde yerine getirilmekte ve çalışma süresine bağlı olarak da bir ya da iki mola verilebilmektedir. Ancak bu molalar düzenli bir şekilde ve yeterli sürede kullanılamamaktadır (Başçı, 2019: 9-12). Sürekli ayakta durularak yapılan bir iş sürecinde mola zamanlarında oturabilmenin çok kıymetli olduğunu ayrıca belirtmek gerekir.

AVM'lerde kısmi süreli çalışma (part-time) yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu tip bir çalışma özellikle işverenlerce yoğun bir şekilde talep edilmektedir (Başçı, 2019: 14). İşsizliğin yoğun olduğu Türkiye gibi ülkelerde kayıt dışı, diğer bir ifade ile sigortasız çalışma olgusu oldukça yüksektir. AVM'leri bu bağlamda değerlendirdiğimizde AVM'lerin hizmet sektörünün sınırlı sayıdaki güvenceli işyerleri arasında olduğu görülmektedir (Özkaplan vd. 2020: 80-81,93). Diğer bir ifade ile AVM'leri kayıtlı çalışmanın kural haline geldiği istisnai çalışma mekanları olarak da tanımlayabiliriz.

AVM Çalışma Koşullarının Katlanılamaz Oluşu İşçi Devir Hızını Yükseltmektedir

AVM'lerde aynı işyerinde uzun süreli çalışmanın nadir görüldüğü yapılan çalışmalarla da ortaya konmuştur (Başçı, 2018: 128; Özkaplan vd. 2020: 95). Uzun çalışma süreleri, yoğun bir bedensel denetim, esnek, geçici, saatlerce ayakta durmak, askıları düzeltmeye yönelik ve kasalarda ürünlerin okutulup poşetlere doldurulması gibi tekrara dayalı hareketlerin varlığı, çalışanlar açısından çalışma koşullarını katlanılamaz hale getirmektedir. Bu durum da AVM'lerde işçi devir hızının yüksek olmasına neden olmaktadır.

AVM'lerde sunulan hizmetin temeli perakende ticarettir. Burada doğrudan müşterilerle ilişki kurulması nedeniyle, üretime dayalı işyerlerinden farklı olarak işveren baskısının yanında bir de müşterilerin olumsuz tutum ve davranışlarıyla yüz yüze kalınmaktadır. Mağazalarda müşterilerin sözlü şiddeti ve tacizi en çok karşılaşılan sorun alanları arasında gösterilmektedir (Giacenno ve Di Nunzio, 2002: 4).

AVM'lerde hijyenik, steril, iyi aydınlatılmış, iyi ısıtılmış veya soğutulmuş, kurumsallaşmış bir ortam sunulması özellikle tercih edilmesinde etkili olmaktadır (Gumpert ve Drucker'dan aktaran Durakbaşı ve Cindoğlu, 2002: 82). Diğer yandan alışveriş merkezlerinin güvenli, temiz ve modern görünümü, alt sınıf işçilerinin güvensiz istihdamını görünmez kılmaktadır (Ünsever, 2014: 1).

AVM'lerde çalışma ortamının kötü ve aşırı stresli olduğu, iş yaşam dengesinin bozulduğu, işyerinde çalışma koşullarının iyileştirilmesine dair alınan kararların da uygulanmadığı belirtilmektedir (Başol ve Saruhan, 2018: 140; Özkaplan vd., 2020).

Pandeminin Asıl Kaybedenleri İşçiler: Hem Gelirlerini Hem Sağlıklarını Kaybediyorlar

COVID-19 pandemisinin derinleştirdiği ekonomik ve sosyal krizin etkisi gittikçe ağırlaşmakta ve çalışmak zorunda olan emekçi kitleler yoklukla varlık arasında bir tercihe zorlanmaktadır. Vahşi kapitalizmle birlikte 250 yıl önce başlayan ve artarak devam eden sermayenin kar hırsı nedeniyle emekçi kitlelerin canı pahasına çalıştırılması pandemi sürecinde de kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Toplumun sağlık, gıda ve güvenliği gibi zorunlu işleri olarak tanımlayabileceklerimiz dışındaki iş gruplarının çalışmaya zorlanması, sermayenin kar hırsının bir sonucudur.

Bu süreçte çalışanlara yönelik yeterli önlemin alınıp alınmadığı bir tartışma konusudur. Ancak veriler, yeterli önlemin alınmadığına işaret etmektedir. İşyerlerinde yeterince önlem alınmadığı, bu nedenle işçilerden koronavirüse yakalananların sayısının her geçen gün arttığı yapılan araştırmalarla da ortaya konmuştur. Bu araştırmalarda işçilerin kendilerini ve işlerini tehlikede gördüklerine dair bulgular da elde edilmiştir (DİSKAR, 2020; Karadoğan, 2020). Pandemiden korunmanın en etkili yolunun hijyen, maske ve mesafe kurallarına uyulması gerektiği bilinmektedir. Fakat toplu bir şekilde çalışılan işyerlerinde bunun sağlan(a)madığına dair belirtiler var. Madenlerde, fabrikalarda, marketlerde, AVM'lerde işçilerin sermaye birikimi adına tehlikeye atıldığı ve eksik önlemler nedeniyle işyerlerindeki işçilere dair Covid-19 vakalarının her gün arttığı ifade edilmektedir (Çakır, 2020).

İngiltere, İrlanda ve Türkiye’de salgın sürecinde çalışan işçilere ilişkin yapılan çalışmalarda, işçilerin yeterince korunmadığı, gelir kayıpları yaşadıkları ve artan bir oranda koronavirüse yakalandıklarına dair bulgular elde edilmiştir (BİSAM, 2020; Karadoğan, 2020; Mandate, 2020; USDAW, 2020). Pandemi sürecinde işçilerin büyük bir kısmı gelir kayıpları yaşarken, buna karşın kısa çalışma ödeneğinden ise gelir kaybı yaşayanların büyük çoğunluğu faydalanamamıştır (BİSAM, 2020; DİSK-AR, 2020). Sonuç olarak pandeminin emekçi kitlelerin gelirini olumsuz etkilediğini ve gelir güvencesizliği yarattığını söyleyebiliriz.

Yukarıda pandemi sürecinde yapılan çalışmaların bulgularının birbiri ile örtüştüğü, ülke ve sektörlerden bağımsız olarak ekonomik, sosyal ve işçi sağlığı ve güvenliği bağlamında işçilere dair yeterli korumanın sağlanamadığı görülmektedir. Kriz dönemlerinin yükünün kapitalist devlet ve sermaye sınıfı tarafından işçi sınıfının sırtına yüklendiğine dair şu görüş durumu açıklar niteliktedir:

Kriz dönemleri, emekçi kitleler bakımından, yaşamlarının doğrudan tehdit altında kaldığı zamanlardır. Zira krizin maliyetini işçi sınıfına yıkmak, sermaye sınıfının refleks davranışdır; bunun için düşünmesine, ölçüp biçmesine, gelecek senaryoları geliştirmesine gerek yoktur. Kapitalist devlet mekanizması da sermaye refleksine uygun şekilde işler (Özüğurlu, 2020).

Uluslararası işçi sendikaları Konfederasyonu (ITUC) yapmış olduğu bir çalışmada, küresel düzeyde, hükümetlerin artık desteklerden çekildiğini, işyerlerinde işten atmaların artarak devam ettiğini ortaya koymuştur (ITUC, 2020).

Pandemi Sürecinde AVM Çalışanlarına Dair Alan Araştırması: AVM Çalışanları hem Pandemiye hem de Maliyetini Yükleniyorlar

Çalışmanın bu kısmında pandemi sürecinde AVM’lerde çalışan işçilerin çalışma koşulları ve onlara yönelik alınan koruyucu önlemlere dair bir alan araştırmasının bulguları aktarılacak ve analiz edilecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nicel ve nitel araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır. Bu doğrultuda nicel araştırma için AVM’lerde çalışan 410 işçiye kapalı ve açık uçlu sorulardan oluşan on-line bir anket uygulanmıştır. Anketler doğrudan AVM işçilerine ulaştırılmıştır. Covid-19 Pandemisinin dayatmış olduğu koşullarda yüz yüze anket yapmanın hem işçilerin hem de anketi yapacak anketörlerin sağlıklarını tehlikeye atma tehlikesi nedeniyle on-line anket yöntemi tercih edilmiştir. Anket çalışması 06 Haziran - 15 Ağustos 2020 tarihleri arasında yapılmıştır.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Anket katılımcılarına kartopu örnekleme tekniği ile ulaşılmış ve anket formu katılımcıların doğrudan e-posta adreslerine gönderilmiştir. Diğer yandan LinkedIn sosyal medya platformunda yazarın iletişim ağında bulunan AVM çalışanlarına da aynı zamanda anketler e-posta üzerinden gönderilmiştir. Anket gönderilen toplam 1854 AVM çalışanından 410'u anketi on-line doldurmuştur. Anket yanıtları SPSS 22 istatistik programına aktarılmış ve analiz edilmiştir.

Anketleri dolduran 410 işçi, Türkiye'nin 31 farklı kentindeki AVM'lerde ve 38 farklı markada çalışmaktadır. Türkiye'de güncel verilere göre faaliyette bulunan 436 AVM'de yaklaşık 520 bin işçi istihdam edilmektedir. 410 yanıt istatistiksel geçerlilik koşullarını sağlamaktadır. Güvenirlilik analizi SPSS 22 programında Croncbah's Alpha değeri 0,846 çıkmıştır. Böylece yapmış olduğumuz çalışma güvenilirlik ve geçerlilik koşullarını sağlar niteliktedir. Diğer yandan bu çalışmada elde edilen bulguların araştırma örnekleme dair olduğunu belirtmeliyiz.

Anketin cinsiyet başlıklı sorusunda 'LGBTİ Birey'inde yer alması, anketin gönderildiği bazı işçiler tarafından sert bir dille eleştirilmiş ve bu nedenle ankete yanıt vermek istemedikleri bilgisi de araştırmacıya iletilmiştir.

Diğer yandan ankete yanıt vermek istemeyen bir başka grup işçinin de iş kaybı yaşamamak ve işyerinde mimlenmemek için ankete yanıt vermedikleri geri dönen e-posta yanıtlarından anlaşılmıştır. Pandemi koşulları ve bu koşulların egemen sınıflar lehine siyasi iktidar tarafından dayatmış olduğu kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin emekçi kitlelerde gelir kaybına neden olmasının yanında işçilere ulaşılması bağlamında alan çalışmasının yapılmasını ayrıca güçleştirmiştir.

Çalışmanın nitel kısmı için rastlantısal (Random) seçilmiş 15 işçi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler üç işçi ile yüz yüze on iki işçi ile de telefonla gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmeler pandemi kurallarına uygun bir şekilde fiziki mesafe korunarak, maskeli bir şekilde açık havada gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın ilk kısmında AVM düzeyinde alınan önlemlere dair bulgular, daha sonra mağazalar/işyerleri özelinde açılış öncesi ve sonrası alınan önlemler değerlendirilecektir. Ardından işçilerin pandemi sürecindeki çalışma koşullarına dair verilerin değerlendirilmesi ve analizi yapılarak çalışma sona erdirilecektir.

Sosyo-Ekonomik Bulgular:

- i. AVM’lerde Sermaye Birikimi Kadın ve Genç Emeği Üzerinden Yükselmektedir

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı oldukça düşüktür². Ancak hizmet sektörü genele göre farklı bir cinsiyet dağılımına sahiptir. Tablo 1’de ankete katılanların cinsiyet dağılımları verilmiştir. Yaptığımız çalışmada örneklemin cinsiyet dağılımında anlamlı bir farklılığın olmadığı, kadın ve erkek çalışan oranlarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Anket katılımcılarının %48,5’i kadın, %50,5’i erkek ve %1’ de LGBTİ bireydir.

Tablo 1: Cinsiyet dağılımı

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kadın	198	48,5
Erkek	206	50,5
LGBTİ Birey	4	1
Toplam	408	100

Literatür kısmında, AVM’lerde kadın çalışanların yoğun olduğuna yönelik bulguları destekler nitelikte bir veri elde edilmiştir.

Bu çalışmada farklı cinsel yönelimli bireyleri de dikkate alarak cinsiyetle ilgili soruya ‘LGBTİ Birey’ seçeneği eklenmiştir. AVM’lerdeki önde gelen uluslararası giyim markaları Inditex ve H&M, LGBTİ bireylerin tercih ettiği ve edildiği işyerleridir. Bu markalar cinsiyet ayrımcılığına karşı duruş sergilediklerini kendi yayınlarında de özellikle vurgulamaktadırlar (Inditex, 2020; H&M, 2018).

AVM’lerde genç emek yoğun bir hizmet sunulduğu görülmektedir. Tablo 2’de de görüldüğü gibi çalışanların yaklaşık %26’sı 25 yaşın, %64’ü 30 yaşın, %88,1’i de 35 yaşın altındadır. Çalışanların en küçüğünün 18 yaşında, en büyüğünün de 48 yaşında olduğu görülmüştür. Ancak 48 yaşındaki işçinin AVM içerisinde hizmet veren bir markette (gıda perakendecisi) çalıştığını belirlemek isteriz.

Tablo 2: Yaş dağılımı

	Sıklık	Yüzdeler (%)
18-24	104	25,9
25-29	153	38,1
30-34	97	24,1
35-39	35	8,7
40+	13	3,2
Toplam	402	100

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

AVM’lerde genç emeğinin kullanımına dair literatür bulguları çalışmamızda da doğrulanmıştır. Gençlerin çalışmak için AVM’leri tercih etmelerinde, AVM’lerin cazibe merkezi ve popüler kültürün vücut bulduğu mekanlar olmasının etkisi büyüktür. Diğer yandan herhangi bir mesleki ve teknik eğitim almamış gençlerin vasıf gerektirmeyen ve kendilerince sanayiden daha temiz ve güvenli olarak gördükleri AVM’leri ilk iş deneyimleri için tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

ii. AVM’ler: Eğitimli Kadın İşgücünün Mekânları

AVM çalışanlarının yaklaşık üçte biri (%31,8) lise, yaklaşık yarısı (%48,3’ü) lisans mezunudur. Genel anlamda baktığımızda ankete katılan AVM çalışanlarının yaklaşık %66’sı lise üstü, yani yüksek öğretim mezunudur. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse AVM’lerde eğitimli işgücü istihdam edilmektedir.

Tablo 3: Eğitim düzeyi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
İlkokul	2	0,5
Yüksek lisans öğrencisi	2	0,5
Ortaokul	6	1,5
Lise	128	31,8
Önlisans	45	11,2
Lisans	194	48,3
Yüksek Lisans	12	3,0
Lise öğrencisi	1	0,2
Lisans öğrencisi	12	3,0
Toplam	402	100

Literatür kısmında değinmiş olduğumuz çalışmalarda elde edilen bulgularda AVM’lerde lise eğitim düzeyine sahip işçilerin yoğunlukta olduğu görülmüştü. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada AVM’lerde çalışanların eğitim düzeylerinde liseden yüksek öğretime, üniversiteye doğru bir yükselmenin olduğunu ortaya koymuştur. Buradan yine literatür kısmına atıf yapmak gerekirse, bizim çalışmamızda eğitim yoğunlaşması üniversite düzeyinde gerçekleşmiştir. Aslında bunun bir başka sorunun varlığı nedeniyle gerçekleştiğini belirtmekte fayda var: İşsizlik ve genç işsizliği. Gençler artık üniversite bitirmiş olsalar da kendi mesleklerinde iş bulamadıkları için daha vasıfsız ve geçici işlerde şanslarını denemek zorunda kalmaktadırlar.

Cinsiyetler arası eğitim dağılımında, kadınların daha eğitimli olduğu Tablo 4’te görülmektedir. Kadınların yaklaşık %73’ü, erkeklerin yaklaşık %59’u lise üstü, üniversite düzeyinde eğitime sahiptir.

Tablo 4: Eğitim düzeyi cinsiyet dağılımı

	Cinsiyetiniz					
	Kadın	(%)	Erkek	(%)	LGBTİ Birey	(%)
İlkokul	0	0	2	1,0	0	0
Yüksek lisans Öğrencisi	0	0	2	1,0	0	0
Ortaokul	2	1	3	1,5	1	25
Lise	51	26,2	77	38,1	0	0
Önlisans	25	12,8	20	9,9	0	0
Lisans	103	52,8	88	43,6	2	50
Yüksek Lisans	5	2,6	6	3,0	1	25
Doktora	0	0	0	0	0	0
Lise öğrencisi	0	0	1	0,5	0	0
Lisans öğrencisi	9	4,6	3	1,5	0	0
Toplam	195	100,0	202	100,0	4	100,0

iii. Çalışma Statüsü: Kısmi Zamanlı (Part-Time) Çalışma AVM'lerde Bir Kural Haline Dönüşmüştür

AVM'ler dahil perakende ticaret sektöründe tam zamanlı çalışmanın yanında kısmi zamanlı çalışma (part-time) yoğun bir şekilde tercih edilmektedir. Tablo 5'te görüldüğü gibi ankete yanıt verenlerin yaklaşık %22'si kısmi süreli çalıştığını ifade etmiştir.

Tablo 5. Çalışma statüsü

	Sıklık	Yüzdelerik (%)
Tam zamanlı (Full-Time)	313	77,7
Kısmi zamanlı (Part-time)	90	22,3
Toplam	403	100

Kısmi süreli çalışma özellikle çok uluslu perakende tekstil ticaret (moda giyim) markalarında tercih edilmektedir. Örneğin, firma bazında incelendiğinde ankete katılanlar arasında İspanya orijinli Inditex firması çalışanı yanıtlayıcıların yaklaşık %56'sının part-time statüsünde çalıştırıldığı tespit edilmiştir. AVM'lerde ve özellikle de buralardaki çok uluslu markalar için yarı zamanlı çalışmanın bir kural haline geldiğini söylemek mümkündür. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) bir raporunda yer alan bu yöndeki ifade tesadüfi değildir: "bu yüzdendir ki gelişmekte olan ülkelerde geçici ve güvencesiz istihdam bir kuraldır; genel

eğilim sabit dönemli-sözleşmeli ve yarı zamanlı istihdam yönündedir” (Aktaran Özüğurlu, 2009:124).

Tablo 6: Cinsiyete bağlı çalışma statüsü (Crosstabulation)

Cinsiyet	Çalışma statünüz		Toplam
	Tam zamanlı (Full-Time)	Yarı zamanlı (Part-time)	
Kadın	46,2%	57,8%	48,8%
Erkek	52,9%	41,1%	50,2%
LGBTİ Birey	1,0%	1,1%	1,0%

Tablo 6’de Cinsiyet ve çalışma statüsünü çapraz tablo olarak incelediğimizde, kısmi zamanlı çalışanların %57,8’inin kadın olduğu görülmektedir. Kadınların kısmi süreli çalışmada yer almasında işveren talebinin dışında toplumsal cinsiyet rolleri de bu tercihi zorunlu kılıyor. Görüşmecilerden Zehra bu yönde görüşlerini dile getirirken evdeki bakım işlerinin kendisini part-time çalışmaya zorladığını vurgulamıştır. Zehra bu konudaki görüşlerini “6 yıldır çalışıyorum ama full time çalışmaya kendim geçmek istemiyorum. Evde küçük çocuğum var, günümün yarısını bu şekilde onunla geçiriyorum, günün yarısında annem ancak bakabiliyor” ifadeleri ile dile getirmiştir.

iv. İşçi Devir Hızı Yüksek Ama İşgücü Akışı AVM’lerdeki İşyerleri Arasında Gerçekleşiyor

AVM’lerde çalışmanın kısa sürdüğü aşağıdaki Tablo 7’de görülmektedir. Yanıtlayıcıların yaklaşık %74’ü 5 yıldan, yaklaşık %94’ü ise 10 yıldan az süredir mevcut işyerinde çalışmaktadır. Uzun sürelerle çalışmanın istisnai bir durum olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: İşyerinde çalışma süresi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
1 yıldan az	35	8,8
1-4 yıl	260	65,0
5-9 yıl	81	20,3
10-14 yıl	20	5,0
15-19	1	0,3
20 yıl ve üzeri	3	0,8
Toplam	400	100,0

Aşağıdaki Tablo 8’de görüldüğü gibi bir önceki tabloda farklı bir sonuç karşımıza çıkıyor. Yukarıdaki tabloda işçilerin işyerlerindeki kıdemlerinin daha düşük olmasına karşın sektördeki kıdemleri oldukça yüksektir. Özellikle 5 yıldan az sektör tecrübesi olanların oranı yaklaşık %41 iken, aynı süreye denk düşen işyeri kıdemi yaklaşık %73’tür.

Tablo 8: Sektörde çalışma süresi

	Sıklık	Yüzdellik (%)
1 yıldan az	15	3,7
1-4 yıl	151	37,6
5-9 yıl	153	38,1
10-14 yıl	60	14,9
15-19 yıl	15	3,7
20 yıl ve üzeri	8	2,0
Toplam	402	100,0

İşçi devir hızına etki eden faktörler literatür kısmındaki bulgularla uyumlu çıkmıştır. Görüşmecilerin işten ayrılma ya da ayrılabilme gerekçelerine baktığımızda kötü çalışma koşulları ve emeğinin karşılığını alamamak olduğu görülüyor. Yoğun çalışmaya karşın çalışma rejimindeki kuralızsızlık ve düzensizliğin işçilerin iş değiştirmesine etki eden unsurlar arasında olduğu dile getirilen görüşlerden de anlaşılmaktadır. Diğer yandan kendi mesleğinde iş bulamayıp, işsiz kalmamak için bu işi yaptığını ifade eden görüşmeciler, daha önce AVM’lerde çalışma tercihlerine etki eden bu yöndeki görüşümüzü destekler niteliktedir.

Sürekli ayaktasın, koşuşturuyorsun. Hafta tatilin belli değil, sürekli şiften değişiyor. Bu işe çok fazla dayanabileceğimi düşünmüyorum (Zehra).

Radyo sinema TV okudum, öğrenciyken başlamıştım, okul bitince de devam ettim. Sürekli yapılabilecek bir iş değil. Çok yorucu ve emeğimin karşılığını aldığımı düşünmüyorum. Kendi alanımda iş bulabilirsem hemen bırakırım (Ahmet).

İşçiler bu işe önce bir hevesle ve isteyerek başlarken zamanla iş yoğunluğu ve çalışma koşullarının ağırlığı nedeniyle işin sürdürülemezliğini tecrübeyle öğreniyorlar. Bu da işçi devir hızını ve işyerindeki kalış süresini olumsuz etkilemektedir.

Hem işyeri hem de sektör kıdemlerine baktığımızda iki bulgu elde ediyoruz. Birincisi ister işyerinde olsun ister sektörde olsun 10 yılın üzerinde çalışmanın istisnai olduğu, ikincisi ise birinci bulguya bağlı olarak işçi devir hızlarının yüksek

olduğudur. Literatür taramasındaki bulgulara paralel bir veri elde edilmiştir. AVM’lerdeki mağazalarda işçi devir hızı yüksek olmasına karşın, sektörde aynı oranda olmaması, farklı bir bulguya, AVM’ler deki işyerleri arasında akışkan bir işgücünün varlığına işaret etmektedir. Bir işyerinden ayrılan bir işçi AVM içerisinde ya da sektörde bir başka markada hemen iş bulabilmektedir. Bu rahatlık da işçinin işi beğenmediğinde işi hemen bırakmasına ve işçi devir hızının artmasına etki etmektedir. Gamze “Daha önce LC Waikiki’de çalışıyordum... sonra buraya geçtim” ifadeleri ile bu geçişkenliğin varlığını doğrulamıştır.

v. AVM Çalışanlarının Ücretleri Asgari Ücret Düzeyinin Üzerindedir

Ücretlerin düşüklüğü ve yüksekliği işçilerin işin zorluklarına katlanmalarında belirleyicidir. Ücretler yüksek olduğu sürece çalışma koşulları ne kadar kötü olsa da işin sahiplenilmesi artar. Yoğun işsizliğin genel ücretler üzerinde azaltıcı yönde baskı yaptığı bilinmektedir. Buna karşın AVM’lerdeki ücretlerin asgari ücret düzeyinde olduğunun tespiti önemlidir. Kısmi süreli (Part-Time) çalışanların almış oldukları ücretler asgari ücret düzeyinin altındadır. Ancak Inditex ve H&M gibi çok uluslu şirketlerin bazılarında saat ücreti yüksek olduğu için, ek yardımlarla bir part-time işçinin aylık geliri asgari ücretin üzerine çıkabilmekte hatta aşabilmektedir. Anketimize yanıt veren tam zamanlı çalışanların ücretlerinin ortalaması 3308,19 TL, part-time çalışanların ortalama ücreti ise 1912,18 TL düzeyinde çıkmıştır.

Tablo 9: Ortalama aylık gelir

	Sıklık	Yüzdellik (%)
0-1500	32	8,2
1501-2000	27	6,9
2001-2323	17	4,3
2324-3000	202	51,7
3001-3500	36	9,2
3501-4000	33	8,4
4001-5000	26	6,6
5001-6000	8	2,0
6001-8000	6	1,5
8001 ve üzeri	4	1,0
Toplam	391	100

Yukarıdaki Tablo 9’da görüldüğü gibi, AVM çalışanlarının %71’i 3000 TL ve altında bir ücret geliri elde etmesine karşın ortalama ücretlerin (3308,19 TL) asgari

ücretin yaklaşık %40 üzerinde olduğu görülüyor³. Bu da AVM’lerdeki mevcut ücretlerin asgari ücretten olumlu yönde saptığına işaret etmektedir. Çalışanların işyerindeki devir hızlarının yüksek olmasına karşın sektörde kalmalarını belirleyen en önemli değişkenlerden birinin yüksek ücret düzeylerinin olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan daha sonraki kısımda da değineceğimiz gibi AVM’lerde sendikali işyerlerinin bulunması ve sendikali işyerlerinde çalışan işçilerin ücretlerinin sendikasız işyerlerine oranla yüksek olmasının da ücret ortalamasının yüksek çıkmasına etki ettiğini açıkça belirtmeliyiz.

vi. AVM’lerde Örgütlü ya da Örgütlenme Çalışması Yapan Sendikalar Var

Tablo 10’daki verilere göre yanıtlayıcıların %44,7’si çalıştığı işyerlerinde örgütlü ya da örgütlenen bir sendika olduğu yönünde işaretleme yapmışlardır. AVM’lerde de mağazaları bulunan Inditex, Koton ve Boyner çalışanlarına yönelik sendikal örgütlenme çalışmalarının sürdüğü bilinmektedir. Diğer yandan AVM’lerde bulunan Migros, Carrefoursa, Media&Markt ve H&M sendikali ve toplu iş sözleşmesi olan işyerleridir.

Tablo 10: İşyerinizde örgütlü bir sendika var mı?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Evet	182	44,7
Hayır	225	55,3
Toplam	407	100

Diğer yandan aşağıdaki Tablo 11’de görüldüğü gibi sendikal örgütlenmesi bitmiş ve toplu iş sözleşmesi kapsamına alınmış olan yanıtlayıcıların oranı %29,2’dir.

Tablo 11: İşyerinizde sendika tarafından sizin adınıza imzalanmış bir toplu iş sözleşmesi var mı?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Evet	117	29,2
Hayır	284	70,8
Toplam	401	100

Tablo 10 ve Tablo 11 oranları arasındaki farklılık henüz sendikal örgütlenme çalışmalarının mevzuatın zorunlu kıldığı işyeri veya işletme barajı düzeyine erişilmemesinden kaynaklanmaktadır. Son dönemlerde AVM’lerde daha fazla sendikal talebin olması dikkat çekicidir. Bu talebin oluşması sadece pandemi dönemi ile değil, literatür kısmında da ifade edildiği gibi pandemi öncesi genel çalışma koşullarının kötü olması ile de doğrudan ilintilidir.

vii. Kısa Çalışma Ödeneği ve Ücretsiz İzin Uygulaması: İşverene Ödül, İşçiye Ceza

Pandemi sürecinde hükümet tarafından önlem paketi içerisinde kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin uygulaması da devreye sokuldu. Bu uygulamalardan özellikle mart ayından itibaren kapanan AVM markaları ve onların işçileri de faydalandı. AVM'lerin kapanmasının ardından marka işverenlerinin hem kısa çalışma ödeneğine hem de ücretsiz izin uygulamasına başvurduğu aşağıdaki tabloda da açıkça görülmektedir.

Tablo 12'ye göre ankete yanıt veren işçilerin yaklaşık %84'ü gibi yüksek bir oranı kısa çalışma ödeneği aldığını ifade etmiştir. Bu süreçte ücretsiz izne gönderilenlerin oranı ise yaklaşık %6'dır. Ancak şunu açıkça belirtmeliyiz ki ücretsiz izin uygulaması kısa çalışma uygulamasından daha sonra gündeme geldi. Sonraki dönemlerde bu oranın daha fazla olması muhtemeldir.

Tablo 12: Salgın döneminde AVM'ler kapalı olduğu dönemde

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kısa çalışma ödeneği aldım	334	83,7
Ücretsiz izne gönderildim	23	5,8
Gelir getirici hiçbir düzenlemeden faydalanamadım	19	4,8
Yıllık iznim kullandırıldı	22	5,5
İşten çıkarıldım	1	0,3
Toplam	399	100

Diğer yandan işverenlerin kendilerini zorunlu yıllık izne çıkardığını ifade edenlerin oranı da %5,5; hiçbir uygulamadan faydalanmadığını belirten, diğer bir ifade ile tüm gelirini kaybedenlerin oranı da %4,8'dir. Her ne kadar işten çıkarma yasaklandıysa da işten çıkarıldığını ifade eden katılımcı olduğu da görülmüştür.

AVM'lerin kapalı olduğu dönemde kısa çalışma ödeneği koşullarını sağlayan işçilerin büyük bir bölümü bu ödenekten faydalanmıştır. AVM'lerin açılması ile birlikte tüm işçiler çalışmaya başla(ya)madı. Raporlu ve kronik rahatsızlığı olanlar idari izinli sayıldı. Çalışmasında sakınca olmayan işçilerin bir kısmı işe çağrıldı, bir kısmı kısa çalışma ödeneğinden faydalandırıldı, bir kısmı da ücretsiz izne gönderildi. Hem kısa çalışma ödeneği hem de ücretsiz izin uygulaması işçilerin gelirleri üzerinde bir tehdit unsuru niteliğine bürünmüştür. Emeği ile

geçinmek zorunda olan emekçi kitlelerin gelirinde yaşanacak herhangi bir kayıp, tüm yaşam koşullarını derinden etkilemektedir. Yapılan görüşmelerden işçilerin hem gelir kayıpları ile tehdit edildikleri hem de pandemi koşullarında çalışmada ayrımcılığa uğradıkları tespit edilmiştir:

Mağaza müdürü “satışlarımız çok düşük, daha yoğun çalışmak zorundasınız, hastalık bahanesi ile geleni fazla tutmam ücretsiz izne gönderirim” dedi (Deniz).

Bizim mağaza AVM’lerle birlikte kapandı. Full çalışan arkadaşlarımız kısa çalışma ödeneği aldı ama biz part-time çalışanlar bildirilmediği için bir gelir alamadık. Şirket bize avans yatırdı. Ancak onu da işe başladığımız an maaşlarımızdan kesmeye başladı (Mahmut).

Diğer yandan kısa çalışma ödeneğinin bir kayırmacılık, bir ödül niteliğinde kullanıldığına dair çarpıcı görüşler de dile getirilmiştir. Kısa çalışma ödeneği ile aylık ücret arasındaki farkın işverenlerce karşılandığı ve bir gelir kaybının yaşanmadığı işyerlerinde bu tür tutumlar özellikle dile getirilmiştir:

Mağazamız açıldıktan sonra çalışanların yarısı işe başladı, yarısı ise kısa çalışma ödeneği alarak evde oturuyor. Mağaza müdürü kendisine yakın olanları kısa çalışma ödeneği ile evde tutuyor, benim gibi muhalif olanları cezalandırır gibi sürekli işe getiriyor. Çalıştırdığı işçilere eşit davranmıyor (Şahin).

Kısaca görüşmecilerin ifadelerinden yöneticilerin, çalışanlarına karşı ya pandemiyle yüz yüze bırakmayla ya da ücretsiz izne göndererek daha düşük bir ücrete mahkûm etmeye yönelik tehditkâr tutumlar takındıkları anlaşılmaktadır.

viii. Pandemi Süreci Çalışanlarda Gelir Kaybına Yol Açtı. Sokağa Çıkma Yasasında Çalışılmayan Günlerin Yükü Çalışanların Sırtına Yüklendi

Pandemi süreci emeği ile geçinen kitleleri derinden etkiledi. İşini kaybedenlerin dışında büyük bir kısım işçi de çalışmasına karşın, gelir kaybı yaşamıştır. Ankete katılanlardan pandemi sürecinde gelir kaybı yaşadığını belirtenlerin oranı yaklaşık %70’tir. Bu veri diğer sektörlerde yapılmış olan çalışmalarla uyumlu çıkmıştır.

Pandemi sürecinde gelir kaybı yaşadığını ifade edenlerin bu derece yüksek oluşu, pandeminin yükünün işçi sınıfının sırtına yüklendiğinin göstergesi niteliğindedir. Gelir kaybının sadece kısa çalışma uygulaması ve ücretsiz izne gönderilme nedeniyle olmadığı görülmüştür. Ülke genelinde yaşanan zorunlu kapanmalarda işe gidilmeyen günlerin bedeli işçilerin ya ücretinden kesilmiş ya da haftalık/yıllık ücretli izinlerinden düşülmüştür. Burada işverenin pandemi nedeniyle kapanma dönemlerinin maliyetini işçinin hak ve menfaatlerinden

tahsil ettiğini açıkça ifade edebiliriz. Görüşmecilerin bu yöndeki ifadeleri dikkat çekicidir:

Tablo 12: Salgın sürecinde gelirinizde bir düşme oldu mu?

	Sıklık	Geçerli Yüzdelerik (%)
Gelirim düştü	281	69,9
Gelirim düşmedi	121	30,1
Toplam	402	100

Hani bazı günler ve hafta sonları sokağa çıkma yasaklanmıştı. O zamanlar AVM'ler ve bizim mağazalar da kapalı kaldı. Mağazanın kapalı olduğu günleri maaşlarımızdan kestiler (Duygu).

Bizim mağazaların çalışmadığı günler, sanki bizim kararımızmış gibi, eksik olan çalışma saatlerimizi denkleştirme ile tamamladılar (Deniz).

Kapalı kaldığımız günleri hafta tatilimizden düştüler (Zeynep).

Buna karşın istisna olarak bazı firmaların çalışanlarının hak kayıplarını gidermeye ve engellemeye çalıştığını Aslı; "Bizim gelirimizde bir düşme olmadı. Kısa çalışma döneminde işe gitmemiş olsak bile, firma kısa çalışma ödeneği ile maaşımızın arasındaki farkı hesaplarımıza yatırdı" ifadeleri ile dile getirmiştir.

AVM ve Mağazalarda Alınan Önlemlere Dair Bulgular

i. AVM'lerde Denetim Yetersiz, Önlem Ateş Ölçmek!

AVM'lerin açılmasıyla birlikte girişlerde maske ve ateş ölçüm kontrollerinin yapılması ve içeride de sosyal mesafeye dikkat edilmesi bir zorunluluk olarak tespit edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Bu ölçüm ve kontroller hem çalışanlara hem de müşterilere ilişkin önlemlerdir.

Tablo 14'te AVM girişlerinde genel olarak ateş ölçümü yapıldığı verilen yanıtlardan anlaşılabilir. Birlikte ateş ölçümünün yapılmadığını ifade edenlerin oranı %13,5'tir. Burada özellikle yapılmayan ölçüm oranı aktarılmıştır. Bunun temel nedeni eksikliğin yaratacağı tehlike ve risklere dikkat çekmektir. Buradan da bazı AVM'lerde ateş ölçümünün dahi yapılmadığı ve genel sağlığın tehlikeye atıldığı görülmektedir.

Tablo 14: AVM girişinde düzenli bir şekilde ateşiniz ölçülüyor mu?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Evet	353	86,5
Hayır	55	13,5
Toplam	408	100

Ortak kullanım alanı niteliğindeki yemek alanlarının ve tuvaletlerin temizliği ve hijyeni pandemiyle mücadelede kritik öneme sahiptir. Özellikle kapalı alanın da kapalı hücre niteliğindeki tuvaletler, her kattaki müşteriler dahil tüm çalışanların zorunlu kullanım alanlarıdır.

Her ne kadar AVM yönetimlerince ateş ölçümünü dikkatli bir şekilde yapılmaya çalışıldığı görülse de yemek alanları ve tuvaletler gibi ortak kullanım alanlarında yeterli önlemlerin alınmadığını ifade edenlerin oranı %66,3'tür. Diğer bir ifade ile aşağıda Tablo 15'te de görüldüğü gibi katılımcıların üçte ikisine göre ortak kullanım alanlarında alınan önlemler yeterli düzeyde değildir.

Tablo 15: AVM Yemek alanları ve tuvalet gibi ortak kullanım alanlarında alınan önlemler yeterli

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	153	37,4
Katılmıyorum	118	28,9
Fikrim yok	62	15,2
Katılıyorum	65	15,9
Kesinlikle katılıyorum	11	2,7
Toplam	409	100

AVM'lerin ortak kullanım alanlarını çalışanlar değil, özellikle müşteriler kullanmaktadır. Müşterilerin de geçici uğrak alanı gördükleri mekanlarda temizlik ve hijyen kurallarına uymadıkları görülüyor. Ortak mekanların temizliği ile ilgili AVM yönetimlerinin gerekli özeni göstermediği görüşmecilerin ifadelerinde açık bir şekilde ortaya konmaktadır:

Bizim AVM'de sadece girişte bir ateş ölçülüyor. Yemek katlarında yeterli

temizlik yapıldığını söylemek mümkün değil, müşteriler birbiri ile çok yakın ve dokundukları her şey öylece kalıyor. Yeterince temizlenmiyor. Tuvaletler daha kötü (Ezgi).

AVM’de ortak alanların temizliği ve denetimi yetersiz. Bakıyorsunuz bir şeyler yapılıyor denetim için ama her şeyin göstermelik olduğunu biz biliyor ve görüyoruz (Baran).

Yemek alanları ve tuvaletler gibi ortak kullanım alanlarında yeterli önlem alınmadığını ifade edenlerle, AVM’lerdeki denetimlerin yetersiz olduğunu ifade edenlerin oranı birbirine yakın ve %62,6 düzeyindedir. Aşağıdaki Tablo 16’da da görüldüğü gibi kurallara uyulup gerekli denetimlerin yapıldığını ifade edenlerin oranı yaklaşık %20’dir. Diğer bir ifade ile ankete katılanların yaklaşık üçte ikisi yeterli önlemin alındığını düşünmüyor.

Tablo 16: AVM yönetimlerince kurallara uyulup uyulmadığı ile ilgili yeterli denetimler yapılmaktadır.

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	137	33,5
Katılmıyorum	119	29,1
Fikrim yok	69	16,9
Katılıyorum	70	17,1
Kesinlikle katılıyorum	14	3,4
Toplam	409	100

AVM’lerde alınan önlemlerin geneline yönelik değerlendirme yapıldığında, aşağıdaki Tablo 17’de görüldüğü gibi önlemlerin yetersiz ve kötü olduğunu ifade edenlerin oranı yaklaşık %63’tür. Yanıtlayıcılara göre AVM yönetimleri hem önlemlerin alınmasında hem de alınan önlemlerin denetlenmesinde yetersiz kalmaktadır.

AVM yatırımcıları pandemi sürecinde kapalı kalmaktan dolayı sıkıntılarını dile getirmiş ve normalleşmenin ilk adımı olarak AVM’lerin açılması gerektiğini talep etmişlerdi. AVM’lerde açılmaya yönelik gerekli önlemlerin alındığını ve güvenli yerler olduğunu savunmuşlardı. Çalışmamızda da görüldüğü gibi AVM sermayesi savunduğu önlemleri almakta ve denetlemekte yetersiz kalmıştır. Bu yetersizliğin pandeminin yayılmasına katkı sağladığı/sağlayacağı ifade etmek mümkündür.

Tablo 17: AVM genelinde COvid-19 salgınına karşı çalışanları korumaya yönelik alınan tedbirleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Çok iyi	23	5,6
İyi, fakat daha iyi olabilir	127	31,1
Yetersiz	185	45,2
Oldukça kötü	74	18,1
Toplam	409	100

- ii. İşyerleri Yeterli Önlem Alınmadan Açıldı: “Mağazalarda Yeterli Önlem Alınmadan, Temizlikte Yaparım, Dezenfektasyon İşlemi de”

11 Mayıs'tan itibaren AVM'ler açılmaya başladı. Yalnız açılma kararı alındığında, çalışan kesimlerin hem kendi hem de birlikte yaşadıkları hane halkının sağlıklarıyla ilgili kaygılarının olması muhtemeldir. Bu nedenle işe başlama kararının alınması koronavirüs tehlikesine karşı çalışanları ikileme bırakmıştır. İşverenler ilk başlarda tüm işçileri işe çağırılmamışlardır. İşyerini gönüllülerle açmaya çalışan işverenlerin varlığına karşın, işyerine işverenleri tarafından zorunlu çağırıldıklarını ifade edenlerin oranı tablo 18'de görüldüğü gibi %63,5'tir.

Tablo 18: AVM'ler açıldığında, şirketiniz çalışma tercihinizi:

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Bize bıraktı	148	36,5
Zorunlu geleceksiniz dendi	257	63,5
Toplam	405	100

Kronik hastalığı bulunanların çalışmamalarına ilişkin önlemler alınmış gibi görünse de pratikte karşılığını bulduğunu söylemek mümkün değildir. AVM'lerin açılması kararının ardından işverenlerin bir kısmı çalışanlarını zorunlu işe çağırmıştır.

AVM'lerin açılacağını duyduğumda çok korktum ve işe gelmek istemedim. İlk başta “Sadece gönüllüleri çağıracağız” demişlerdi. Ancak AVM'ler açılınca pek kimse gelmek istemeyince zorunlu bizi çağırıldılar. “Ben astım hastasıyım” dedim, ama yine de çağırıldılar. O zamanda korktuk halen de korkuyoruz hasta oluruz diye (Helin).

Burada gelmeyi kabul edenlerin, olası bir gelir kaybında yaşamları derinden etkilenecek işçiler olduğunu söylemek mümkündür. Sermaye burada maliyet ve işçi sağlığı açısından bir tercih yapmış ve sınıfsal tercihi gereği işçilerin sağlığını değil, maliyetlerini kurtarıp sermaye birikimini sürdüreceği yolu seçmiştir. İşçiler işe gelme kararında da hastalık ve yoksulluk tercihi arasında sıkışmışlardır. Zorunlu bir tercihe zorlanan işçiler hasta olmaktan korkmalarına karşın, yakın yoksulluktan⁴ korunmayı seçmişlerdir.

- iii. İşyerlerindeki Temel İşçi Sağlığı ve Güvenliği Önlemleri: Maske, Dezenfektan ve Eldiven

İşçilerin pandemi koşullarında çalışmak zorunda bırakılması, AVM'lerle birlikte elbette AVM'lerdeki mağazalarda alınan tedbirleri de önemli kılmaktadır. Yukarıda AVM'lerde alınan önlemlerin yetersiz olduğu bulgulanmıştır.

AVM'lerin ani bir kararla açılması tartışmalı bir şekilde olmuştur. Bu ani karara karşın AVM'ler açılmadan önce yapılması gereken işlemler ve alınması gereken önlemler vardı. İşyerinin temizlik ve dezenfektasyonunun açılış öncesi yapılmış olması hem çalışanlar hem de müşteriler bakımından önemlidir. Tablo 19'da görüldüğü gibi ankete verilen yanıtların %65,2'si açılış öncesi mağazalarının temizlik ve dezenfektasyon işleminin yapıldığına yönelikken, yanıtların %21,6'sı, diğer bir ifade ile ankete katılanların beşte biri yaklaşık iki ay kapalı kalan mağazalarda var olan iş yükünün yanında bir de mağaza temizliği ve dezenfektasyon işleminin çalışanlara yaptırıldığını belirtmişlerdir.

Tablo 19: İşyeriniz açıldığında temizlik ve dezenfektasyon işlemi

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Biz işe başladığımız gün uzmanlar tarafından yapıldı	53	13,2
İşe başladığımız gün biz yaptık	87	21,6
İşe başlamadan önce yapılmıştı.	262	65,2
Toplam	402	100

Mağazaların temizliğinin yaratmış olduğu iş yükü bir yana tozlu ve küflü ortamda koronavirüs dışında farklı kimyasallara maruz kaldıkları görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılmıştır.

Mağazayı açtığımız zaman ürünlerin önemli bir kısmının küflendiğini ve çürüdüğünü gördük. O pis koku içerisinde bu ürünleri hem topladık hem de mağaza içerisinde temizlik yaptık. Neyi soluduğumuzu bilmiyorum ama çok kötü kokuyordu içerisi. AVM'deki diğer arkadaşlarla da görüştük, onların mağazalarında da benzer şeylerle karşılaşmışlar (Aslı).

Aşağıda Tablo 20'de sırasıyla ankete katılanların yaklaşık %33'ü pandemi koşullarını içeren herhangi bir işçi sağlığı ve güvenliği eğitiminin verilmediğini, sadece %20'si risk analizinin yapıldığını, %74'ü de işyerinde alınan ve alınması gereken önlemlere dair fikirlerinin sorulmadığını ve sürece dahil edilmediklerini ifade etmişlerdir. Kişisel koruyucu donanımlarla (KKD) ilgili eğitim verildiğini ifade edenlerin oranı yaklaşık %67'iken, katılımcıların yaklaşık dörtte biri bu yönde bir eğitim almadıklarına dair görüş beyan etmişlerdir.

Tablo 20: İşyerlerindeki işçi sağlığı ve güvenliğine ilişkin temel önlemler

AVM'lerin açılması kararı verildiğinde Covid-19 salgını konulu İşçi Sağlığı ve Güvenliği eğitimi	Sıklık	Yüzdeler (%)
AVM'ler açılmadan önce verildi	215	52,8
AVM'ler açılınca işyerimizde verildi	59	14,5
Herhangi bir eğitim verilmedi	133	32,7
Toplam	407	100
AVM'lerin açılması kararı verildiğinde işyerinizde Covid-19'a yönelik risk analizi yapıldı mı?		
Evet	82	20
Hayır	103	25,1
Bilgim yok	225	54,9
Toplam	410	100
İşyerinizde alınması gereken önlemlerle ilgili sizin fikriniz de soruldu mu?		
Evet	105	25,7
Hayır	304	74,3
Toplam	409	100
İşyerinde dağıtılan KKD'lerle ilgili eğitim verildi mi?		
Evet	274	67,3
Hayır	133	32,7
Toplam	407	100

İşverenlerin işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerini maliyet unsuru olarak gördükleri bilindik bir gerçekliktir. Özellikle pandemi döneminde işyerlerinde işçi sağlığı ve güvenliği ile ilgili eğitimlerin verilmemesi ve risk analizinin yapılmaması işçilerin sağlıklarının hiçe sayıldığını ortaya koymaktadır. İşverenlerin somut önlemler ve eğitimler vermek yerine, sosyal ağ üzerinden birkaç broşür ve duyuru ile görev yerine getirdiği tespit edilmiştir. Mülakat yaptığımız görüşmeciler de temel işçi sağlığı ve güvenliğine dair önlem ve eğitimlerin verilmediğini ifade etmişlerdir:

Pandemi ile ilgili özel bir eğitim verilmedi. Sadece bazı broşürler basmışlar getirip görebileceğimiz ortak alanlara astılar. Bir de telefon uygulamasından yazılı birkaç uyarı mesajı gönderdiler (Baran).

Eğitim falan vermediler. Maskeleri ve dezenfektan verip bunları kullanın dediler (Aslı).

Tüm bu verilerden açılış öncesi yeterli önlemin alınmadığı, gerekli işçi sağlığı ve güvenliği eğitimlerinin verilmemesi, işyerlerinde, işçilerin bir belirsizlik içerisinde çalışmak zorunda bırakıldıkları görülmüştür.

İşyerlerinde/Mağazalarda Alınan Önlemlere Dair Bulgular: Çalışanlar Ağır İş Yükü Altında Eksik Personel ve Yetersiz Önlemlerle Pandemiye Meydan Okuyor

- i. Mağaza İçerisinde Çalışanları Korumaya Dair Ateş Ölçümü Yetersiz, Maske Dağıtımı Yeterli Ancak Maskeler Kullanılsız.

Tablo 21’de ankete katılan işçilerin %61,3’ü işyerlerinde düzenli ateş ölçümü yapıldığını belirtmelerine karşın, yaklaşık beşte ikisi (%38,8’i) ateş ölçümünün düzenli bir şekilde yapılmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 21: İşyerinizde düzenli bir şekilde ateşinizi ölçülüyor mu?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Evet	250	61,3
Hayır	119	29,2
Bazen ölçülüyor	39	9,6
Toplam	408	100,0

AVM’lerdeki ateş ölçümü ile kıyaslandığında işyerlerinde/mağazalarda daha esnek ve yetersiz ölçüm yapıldığı tespit edilmiştir. Ateş ölçümündeki bu olumsuz tabloya karşın katılımcıların maske (%85), dezenfektan (%91), eldiven (%76) gibi kişisel koruyucu donanımlara (KKD) büyük oranda erişebildikleri

aşağıdaki Tablo 22’de görülmektedir. Ancak yine de işçilerin yeterli düzeyde KKD’lere ulaştıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Özellikle bu pandemi koşullarında tek bir işçinin dahi KKD’lere erişememesinin, o işçiyi tüm çalışanlar ve müşteriler için bir tehlike kaynağı haline getirmiş olması olasıdır.

Tablo 22: İşyerimizde ihtiyaç duyulan maske, el dezenfektanı ve eldivene ulaşma durumu

İşyerimizde ihtiyaç duyulan maske yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	21	5,2
Katılmıyorum	20	4,9
Kararsızım	20	4,9
Katılıyorum	136	33,4
Kesinlikle katılıyorum	210	51,6
Toplam	407	100
İşyerimizde ihtiyaç duyulan el dezenfektanı yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz		
Kesinlikle katılmıyorum	12	2,9
Katılmıyorum	14	3,4
Kararsızım	12	2,9
Katılıyorum	147	36,1
Kesinlikle katılıyorum	222	54,5
Toplam	407	100
İşyerimizde ihtiyaç duyulan eldiven yeterli ve her zaman ulaşabiliyoruz		
Kesinlikle katılmıyorum	28	6,9
Katılmıyorum	34	8,4
Kararsızım	35	8,6
Katılıyorum	122	30,0
Kesinlikle katılıyorum	188	46,2
Toplam	407	100

Ne ateş ölçümü ne de KKD’lerin sağlanması gerçek anlamda işçiyi korumak için değil, aksine bir görevin göstermelik yerine getirilmesi için yapıldığı görüşmelerin ifadelerinden anlaşılmaktadır:

AVM girişinde ölçüyorlar, ancak işyerinde ölçüm yapılmıyor. İşe gelirken ateşim olmayabilir, ancak gün içinde yükselmediği ne malum? (Baran).

Maske dağıttılar ama gelen maskeler çok kötü. Ölçüleri çok küçük; ağzınızı kapatsanız burnunuz açıkta kalıyor, burnunuzu kapatsanız ağzınız açıkta kalıyor (Duygu).

Maskeler çok kokuyor, bir de içerisi çok havasız olunca insan bayılacak gibi oluyor (Şahin).

Sonuç olarak işyerlerinde KKD'lerin yeterince karşılanmadığı, karşılananların da kullanışsız olduğu tespit edilmiştir.

ii. Havalandırmasız Ortamda İşçilerin Sadece Fiziki Değil, Ruh Sağlıkları da Tehdit Altında

AVM'lerin istisnalar dışında büyük çoğunluğu kapalı mekanlardır. Bu tip işyerlerinde en önemli konulardan birisi de havalandırma ve klima sistemlerinin varlığı ve işlerliğidir. Diğer yandan literatür kısmında görüldüğü gibi normal zamanlarda özellikle temiz ve hijyenik ortamlar olması tercih edilmelerine olumlu etki etmektedir. Koronavirüs pandemisi sürecinde bu nitelikler daha da önemli bir hale gelmiştir.

İşyerlerinde yeterince temizlik ve havalandırmanın yapılmadığını belirten katılımcıların oranı Tablo 23'te de görüldüğü gibi %44'tür. Kararsızları dışarda bıraktığımızda yanıt veren katılımcıların sadece %35'ine yakını temizlik ve havalandırmanın yeterli yapıldığı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 23: Mağaza içerisinde yeterli düzeyde temizlik ve havalandırma yapıyor

	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	90	22,1
Katılmıyorum	89	21,9
Kararsızım	84	20,6
Katılıyorum	86	21,1
Kesinlikle katılıyorum	58	14,3
Toplam	407	100

AVM mağazaları kapalı işyerleri olmasının en büyük sıkıntılarından birisi havalandırma olarak karşımıza çıkıyor. Gün boyu kapalı ortamda temiz hava ve gün ışığından uzak kalan işçiler pandemi ile birlikte bir de havalandırmanın yetersizliği nedeniyle çeşitli sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Özellikle uzun süreli vardiya değişimi olmadan tam gün çalışan işçilerin en az 8 saat maske ile çalışması onların sadece fiziki değil, ruh sağlıklarını da olumsuz etkilemektedir. Görüşmecilerin bu yöndeki ifadeleri dikkat çekicidir:

Havalandırma büyük sorun zaten normal zamanlarda bile yeterince havalandırma yapılmıyordu, şimdi hem sıcak hem de maske olunca nefes alamıyoruz bayılacak gibi oluyoruz. Ağzımız burnumuz kapalı olunca ateşimiz çıkıyor sanıyoruz. Bu defa da hasta mı olduk diye korkuyoruz (Duygu).

Havalar çok sıcak bir de klimalar da çalışmıyor. 8 saat maske takmak mide bulantısı yapıyor. Baygınlık geçirecek gibi oluyoruz (Elif).

Pandemide kamu otoritelerince alınan önlemlerden birisi de kapalı mekanlarda havalandırma ve klimaların çalıştırılmamasına dairdi. Ancak bu önlem kapalı işyerlerinde uzun süre maskeyle çalışan işçilerin sağlıklarını tehdit eder hale geldiği görülmüştür. Daha önceki kısımda AVM yönetimlerince temizlik ve hijyene dair yeterli önlemlerin alınmadığı görülmüştü. Benzer şekilde mağaza işverenlerinin de bu gerekli önlemleri tam olarak almadıkları tespit edilmiştir.

iii. Kasiyerler Korumasız ve Koronavirüs Bulaşma Tehlikesine Açık Bir Şekilde Çalışmaktadır

Mağaza içerisinde en fazla bulaşın olması muhtemel alanların başında ödeme noktası olan kasalar gelmektedir. Burada tehlikeye maruz kalabilecek çalışanların kasiyerler olduğu açıktır. Mağaza içerisindeki kasalarda pandemiden korunmak için kalkan (Pleksiglas) ve siperlik gibi donanımlar kullanılmaktadır. Tablo 24'te görüldüğü gibi mağaza içerisinde alınması gereken önlemler arasında yer alan kalkan ve siperlik gibi koruyucu donanımların yeterince karşılanmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile kasalarda yeterli ve düzenli koruyucu donanım yerleştirilmediği yönünde görüş bildiren katılımcıların oranı yaklaşık %41'dir.

Tablo 24: Kasa ve kasiyerlere ilişkin önlemler

Kasalarda müşterilerle mesafeyi korumak için kalkan ve siperlik kondu mu?	Sıklık	Yüzdelik (%)
Evet	239	58,7
Hayır	133	32,7
Her kasaya değil	35	8,6
Toplam	407	100
Kasiyerlere siperlik verildi mi?		
Evet	332	81,8
Hayır	64	15,8
Her kasiyere değil	10	2,5
Toplam	406	100
Kasalarda çalışanlara yönelik yeterli önlem alındı		
Kesinlikle katılmıyorum	54	13,3
Katılmıyorum	73	18,0
Kararsızım	90	22,2
Katılıyorum	122	30,0
Kesinlikle katılıyorum	67	16,5
Toplam	406	100

Ankete katılımcıların verdiği yanıtlardan kasa ve kasiyerlere yönelik yeterince önlem alınmadığı görülmektedir. Kasa ve kasiyerlerin yaklaşık üçte biri (%31,3) korumasız ve koronavirüs bulaşma tehlikesine açık bir şekilde çalışmaktadır. Tabloyu farklı bir şekilde değerlendirdiğimizde, katılımcıların yarısından daha azı (%46,6) kasiyerlere yönelik alınan önlemleri yeterli bulmuştur. Müşteriler ve kasiyerler bu noktalarda yakın temas halinde olmaları ihtimalini göz önünde bulundurduğumuzda kasiyerler için yeterli önlemin alınmaması, pandeminin yayılmasına da katkıda bulunması anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile kasaların hem çalışanlar hem de müşteriler için mağaza içindeki en tehlikeli alanlar haline geldiği tespit edilmiştir.

- iv. AVM Çalışanlarına Yönelik Dışsal Tehlike: Müşterilerin Kural Tanımaz Tavrı hem Çalışanların hem de Diğer Müşterilerin Sağlığını Tehdit Ediyor

AVM içerisindeki mağazalarda çalışanlara dair alınması gereken önlemler ve çalışanların uyması gereken kuralların dışında bir de müşterilere yönelik önlemlerin alınması ve onların kurallara uyması bulaşmayı engellemekte kritik öneme sahiptir. Sağlık bakanlığı Covid-19 ile mücadele kapsamında yayımladığı uygulama rehberinde AVM’lerde uyulması gereken kuralları belirlenmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Buna göre mağaza girişlerinde uyarıcı işaretlerin bulunması, mağaza içerisinde 8 metrekareye bir müşteri düşecek şekilde müşteri alınması, sosyal mesafenin korunması ve maske takılması vb. uyulması gereken kurallar olarak sıralanmıştır. Aşağıdaki Tablo 25’te de görüldüğü gibi katılımcıların %37’si işyerinin giriş kapısında alınması gereken önlemlerin alınmadığı ve yaklaşık bir oranda (%35,7) katılımcı da her 8 metre kareye bir müşteri kuralının ihlal edildiği yönünde görüş bildirmişlerdir.

Mağaza içerisinde kalabalığın yaratacağı bulaş etkisini azaltmaya yönelik bu tür önlemlerin her iki mağazadan birisinde alın(a)madığı görülüyor. Mağazalara belli sayıda müşteri alınması istenmesine karşın bunun karşılanması ve takibinin sağlanması başlı başına bir sorun niteliğinde olduğu yapılan görüşmelerden de anlaşılmıştır.

Mağaza içerisinde sınırlı sayıda müşteri olacak deniyor ama ben tek kişi çalışıyorum. Ne girişi kontrol edebiliyorum ne de mağaza içerisindeki müşteri sayısını. “Alamayız” dediğimizde müşteri içeriye kendisini atıyor “bir bakıp çıkacağım” diyor (Helin).

İşveren maliyetlerden kısmak için minimum personelle maksimum verim almaya çalışıyor. Böyle bir durumda kuralların uygulandığını denetlemek ve uygulamak da işçiye kalıyor. Satışa odaklanmış bir işçiye güvenlik gibi özel nitelik gerektiren bir işin yaptırılması işçideki çalışma gerilimini arttırmaktadır.

Tablo 25: Müşterilere dair mağazalarda alınan önlemlerin durumu

Mağaza içerisinde kalabalık oluşmasını engellemek için, dış kapıya içeriye girilmesini engellemek için yeterli önlemler alındı	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	80	19,6
Katılmıyorum	71	17,4
Kararsızım	67	16,4
Katılıyorum	128	31,4
Kesinlikle katılıyorum	62	15,2
Toplam	408	100
Mağaza içerisinde her 8 metre kareye 1 kişi düşecek şekilde müşteri alınıyor		
Kesinlikle katılmıyorum	87	21,3
Katılmıyorum	59	14,4
Kararsızım	77	18,8
Katılıyorum	118	28,9
Kesinlikle katılıyorum	68	16,6
Toplam	409	100

v. Kötü Çalışma Koşullarına Kural Tanımayan Müşteri Şiddeti de Eşlik Ediyor

Ankete katılan yanıtlayıcılara müşterilerin mağaza içerisinde kurallara uyup uymadıklarına yönelik soru, birden fazla seçenek işaretleyebilecekleri şekilde sorulmuştur. Katılımcıların yanıtlarına göre müşterilerin büyük bir oranda sosyal mesafe kuralına uymadıkları (%82,40) aşağıda Tablo 26'da görülmektedir. Genel anlamda da katılımcıların sadece %10'u müşterilerin kurallara uyduklarını ifade etmişlerdir.

YANIT SEÇENEKLERİ	YANITLAR
Kurallara hiç uymuyorlar	48.17% 197
Maske takmıyorlar	67.97% 278
Sosyal mesafe kuralına uymuyorlar	82.40% 337
İçeride yeteri kadar müşteri varken mağazaya girmeye çalışıyorlar	47.92% 196
Kurallara uyuyorlar	10.02% 41
Toplam Yanıtlayan: 409	

Sosyal mesafenin korunması ile birlikte maske takmanın pandemi ile mücadelede en önemli araçlar olduğu bilinmektedir. Anket sonuçlarından da

açıkça görüldüğü gibi müşteriler özellikle bu iki kuralı ihlal etmişlerdir. Tabii ki bu ihlal mağazadaki hem çalışanları hem de diğer müşterileri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu kural tanımazlığın toplumsal etkisi Covid-19 vaka sayısının her geçen gün artmasında açık bir şekilde görülmektedir. Görüşmeciler de müşterilerin bu tutumlarını dile getirmişlerdir:

Müşteriler kurallara uymuyor. Kabinlerde maske çıkarmamaları gerekiyor ama dinleyen kim? Havalandırma olmadığı için bir de içerde terliyorlar, her yere dokunuyorlar. Kabin kullanımını yasaklanmalı (Duygu).

Sosyal mesafe büyük problem. Daha önce "tadilat yapmayacaksınız" diyen firma şimdi tersini söyledi. Müşteriler de hiç düşünmeden tadilat yaptırıyor. Müşteriden ölçü almak için bırakın sosyal mesafeyi, müşteriye dokunuyorum. Böyle sosyal mesafe mi korunur? (Helin).

Kabin kullanımını ve alınan ürüne tadilat yapılması alınması gereken güvenlik önlemleri ile ters düşmektedir. Diğer bir ifade ile müşterilere hizmet vermek adına işyerindeki uygulamalar da birer tehlike kaynağına dönüşmüş durumdadır. Daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi bu kabinlerin dezenfekte edilmesi, havalandırılması vb. işlerin yapılması ilave personel gerektirirken, tersine eksik personelle çalışan işçilere ek iş yüklenildiği görülmüştür.

vi. Kurallara Uymayan Müşterilerin Uyarılması Görevi de Çalışanlara Yüklendi

Aşağıdaki Tablo 27'de görüldüğü gibi kurallara uymayan müşterilerin uyarıldığını ifade eden katılımcıların oranı %88,8'dir. Diğer bir ifade ile mağazaların %10'unda müşteriler uyarılmadığı için açık bir tehlike olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir veri olarak, kurallara uymayan müşterilerin çalışanlar tarafından uyarıldığını belirten katılımcıların oranı da %63,9'dur.

Yukarıda daha önce de görüldüğü gibi katılımcıların %90'ı müşterilerin en az bir kuralı ihlal ettiğine yönelik görüş bildirmişlerdi. Bu veriyi dikkate aldığımızda işyerinde müşterilerin uyarılmasının ayrı bir sorun alanı oluşturduğu tespitinde bulunabiliriz. Diğer yandan işçilerin müşterileri uyarmasının onlara ek bir iş yükü daha getirdiği görüşmecilerin ifadelerine de yansımıştır:

Müşteriler sosyal mesafe kuralına uymuyor bir de maske takmıyor. Diyarbakır'da maske büyük bir sorun oldu. Kendi işimizin dışında bir de bununla uğraşyoruz. İlk uyarıyı biz çalışanlar yapıyoruz. Eğer müşteri buna uymazsa, ikinci uyarı güvenlik tarafından yapılıyor (Baran).

Tablo 27: Mağaza içi kurallara uymayan müşterilerin uyarılması durumu

Mağaza içi kurallara uymayan müşteriler uyarılıyor mu?	Sıklık	Geçerli Yüzdeler (%)
Evet	364	88,8
Hayır	46	11,2
Toplam	410	100
Mağaza içi kurallara uymayan müşteriler uyarılıyorsa, kim uyarıyor?		
Güvenlik görevlileri uyarıyor	86	21
Çalışanlar uyarıyor	261	63,9
Mağaza yöneticisi uyarıyor	39	9,5
Uyarı yapılmıyor	23	5,6
Toplam	409	100

Diğer yandan sendikalı ve sendikasız işyerleri bağlamında incelediğimizde, sendikalı işyerlerinde uyarıların çalışanlar tarafından yapıldığını ifade edenlerin oranı belirgin bir şekilde düşmektedir: %37,6. Sendikalı işyerlerinde uyarı işinin güvenlik tarafından yapıldığını ifade edenlerin oranı ise %51,2'dir. Buradan da sendikaların işyerlerindeki çalışma düzeninin belirlenmesinde etkin olduklarını söylemek mümkündür.

Müşterilerin çalışanlara karşı davranışlarının iyi olmadığı aşağıdaki Tablo 28'de görülmektedir. Katılımcıların %47,1'i, diğer bir ifade ile yaklaşık yarısı, müşterilerin çalışanlara kötü davrandıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 28: Müşterilerin çalışanlara karşı davranışı nasıl?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Çok iyi	14	3,4
İyi	203	49,5
Kötü	137	33,4
Oldukça kötü	56	13,7
Toplam	410	100

Daha önce de gördüğümüz gibi müşteriler en çok sosyal mesafe ve maske takma kuralını ihlal ettiklerin için, bu konularda uyarılıyorlar. Bu uyarıların bazen müşteriler tarafından tepkiyle karşılanması işyerinde bir gerilim yaratıyor. Ve işçi,

içinde olmaması gereken bir gerilimin tarafı oluyor. Sonucunda da ek iş yükü ile birlikte çoğu zaman işverenlerin sözlü şiddetine maruz kaldığı görüşmecilerin ifadelerinden tespit edilmiştir:

Geçenlerde mağaza bir müşteriyi maske takması için uyardım, takmadı ve tepki gösterdi. Güvenlik de geldi, o da uyardı, müşteri bağırmağa başladı, mağaza güvenliği baş edemeyince, artık polis çağrıldı ve polis eşliğinde müşteri mağazadan çıkarıldı. Müşterilerin bize karşı davranışı genelde kötü (Mert).

Müşterilere mağazada uyulması gereken kurallar hakkında bilgi veriyoruz. Geçenlerde bir ürün sattığımız müşteri, ürünü giyip AVM’de dolaştıktan sonra “bu bana yakışmıyor” diyerek geri vermek istedi. Kuralları anlattım, tartışma çıktı. Ama o alıp üstünden çıkardığı ürünü üstüme attı ve hakaretler etmeye başladı. Sonra da beğendiği bir ürünü ödeme yapmadan alıp mağazadan çıktı. Bir de karakolluk olduk; gece bir vakte kadar karakolda ifade verdim. Bebeğim var, psikolojim bozuldu (Zeynep).

vii. Çalışanlar İşyerlerinde Kendilerini Yeterince Güvende Hissetmiyorlar ve En Çok Müşterilerden Çekiniyorlar

Aşağıda Tablo 29’da çalışanların %72’sinin bulaşma risk kaynağı olarak müşterileri işaret ettikleri görülüyor. Yukarıda da sıklıkla müşterilerin kurallara uymadıklarını ifade etmiştik. Bunun soruncunda da işçiler virüsün bulaşma kaynağı olarak müşterileri göstermeleri şaşırtıcı olmasa gerek.

Tablo 29: Covid-19’u size bulaştırma riski açısından, en çok kimden çekiniyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdelerik (%)
İş arkadaşlarımdan	18	4,4
AVM’deki diğer çalışanlardan	15	3,7
Müşterilerden	296	72,2
Toplu taşıma ile işe gelip giderken	81	19,8
Toplam	410	100

Görüşmecilerin ifadeleri de anket verilerini doğrular şekilde bulaşın müşteriler yoluyla gerçekleştiği yönündedir:

Müşteriler hiçbir kurala uymuyorlar. Sürekli bizim dibimize girip bir şey soruyorlar. AVM’ye girerken sadece ateş ölçülüyor, ama taşıyıcı olup olmadığını bilmiyoruz ki... AVM’lerde çalışanlarda Korona çıkanların sayısı artıyor. Bence müşteriler getirip bize bulaştırıp gidiyor (Gözde).

Müşteriye “maskenizi takabilir misiniz” dedim; “elimde kahvem var, onu içiyorum görmüyor musun?” diye yanıt vererek kahvesini içmeye devam etti (Helin).

Koronavirüsün müşteriler tarafından çalışanlara bulaştırıldığı işçiler arasında genel kabul görmekle birlikte çalışanlar arasında asıl bulaşın, iş arkadaşları arasında olduğuna dair aşağıdaki ifade dikkat çekicidir:

Arkadaşlarımız virüsü müşterilerden kaptı ama içimizdeki asıl yayılmayı hızlandıran kendi arkadaşlarımız. Diğer bir marka mağazada bir arkadaşım oldu, bir hafta içinde sayı 10'a çıktı (Baran).

Diğer bir bulaşma kaynağı olarak da toplu taşıma gösterilmiştir. Toplu taşımada sosyal mesafe kuralına ne kadar uyulabileceği elbette bir soru işaretidir. AVM’lerde çalışan genç düşük gelirli çalışanların özel araç edinme ve onunla korunaklı bir şekilde işe gidip gelmeleri pek olası görünmüyor.

viii. Alınmayan Önlemler, İşçiler Arasında Artan Vakalar

Covid-19 koşullarında işyerlerinde genel anlamda alınan önlemler değerlendirildiğinde Tablo 30’a göre katılımcıların yaklaşık %45’i alınan önlemleri yetersiz bulmuştur. Bu yetersizliğin anlamı işçilerin pandemi koşullarında sağlıkları üzerinden sömürülmesidir. Yukarıda analiz etmiş olduğumuz diğer önlemlere dair benzer şekilde bir sonuç ortaya çıkmıştır. Diğer önlemlerin yetersizliğinin yansımaları bu değerlendirmede bulmak mümkündür.

Tablo 30: İşyerinizin açılmasından sonra işyerinizde Covid-19 salgınına karşı çalışanları korumaya yönelik alınan tedbirleri nasıl değerlendiriyorsunuz?

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Çok iyi	75	18,4
İyi, fakat daha iyi olabilir	151	37,1
Yetersiz	133	32,7
Oldukça kötü	48	11,8
Toplam	407	100

Sendikalı ve toplu iş sözleşmeli işyeri ile sendikasız işyeri bağlamında işyerinde alınan önlemlere dair çapraz tablo incelemesi yapıldığında, toplu iş sözleşmeli sendikalı işyerindeki önlemleri yeterli bulan işçilerin oranı %71,1, yetersiz bulan işçilerin oranı %28,9’dur. Buna karşın sendikasız işyerlerinde alınan önlemleri yeterli bulan işçilerin oranı %49,5, yetersiz bulan işçilerin oranı ise %50,5’tir. Bu veriden hareketle alınan önlemler ile iş yerinde toplu iş sözleşmesinin

varlığı arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İşyerindeki iş yükünün artmasına dair sendikanın olumlu etkisine de atıfla genel anlamda sendikaların işyerinde çalışma düzenini denetleyici ve işçiyi kollayıcı bir etki yaptığı sonucuna varılabilir. Aşağıda verilmiş olan Tablo 31'e göre anketimize katılan işçilerden koronavirüse yakalananların oranı %1,5 olsa da işyerindeki çalışma arkadaşları arasında koronavirüse yakalananların olduğunu ifade eden katılımcıların oranı % 20,3'tür.

Tablo 31: Size Covid-19 teşhisi konup, tedavi gördünüz mü?

Covid-19 Tedavisi gördünüz mü?	Sıklık	Yüzdelik (%)
Evet	6	1,5
Hayır	403	98,5
Toplam	409	100
İşyerinizde çalışanlardan birisine Covid-19 teşhisi kondu mu?		
Evet	83	20,3
Hayır	222	54,4
Bilgim yok	103	25,2
Toplam	408	100

Daha önce de ifade edildiği gibi katılımcıların yaklaşık %45'i işyerlerinde alınan önlemleri yetersiz bulmuştu. Çalışanların yaklaşık beşte birinin koronavirüse yakalanmış olmasının yetersiz önlemlerin doğrudan bir sonucu olduğu açıktır. Diğer bir ifade ile yeterli önlemin alınmaması çalışanları koronavirüse karşı savunmasız bırakmıştır. İşveren ve işveren vekillerinin işin ciddiyetini tam kavrayamadıkları işyerinde yaptıkları uygulamalardan görülmüştür. Testi pozitif çıkan işçiler bir yandan yöneticisini ikna etmek zorunda kalırken, bir yandan da geleceği ile ilgili korku yaşamaktadırlar. Hasta olduğu tespit edilen işçi ile temasta olanların ise çalıştırılmaya devam ettirildiği ve genel anlamda toplum sağlığını tehlikeye düşürücü uygulamalar yapıldığı görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılmaktadır:

Mağazamızda arkadaşımız kendisini kötü hissettiğini mağaza yöneticimize ilettiler ve test yaptırmak istediğini söyledi; ancak yöneticimiz kendisine "bir şeyin yok, hemen panikleme, çalışmaya devam edin" dedi. Arkadaşımız kendi imkanları ile gidip test yaptı ve pozitif çıktı. O'nu eve gönderdiler ama bize hiçbir işlem yapmadan çalıştırmaya devam ettirdiler (Elif).

Arkadaşımız işyeri hekimine göründü boğaz ağrısı ve halsizlik şikâyeti ile. İşyeri hekimi “bir şeyin yok çalışmaya devam edebilirsin, sizin gibi her hastayım diyeni dikkate alsaydık mağazada çalıştıracak adam kalmazdı” diyerek geri göndermiş. Arkadaşımız test yaptırıyor ve 3 gün sonra pozitif çıkıyor. Bu 3 gün boyunca hem biz hem de gelen müşterilerin hayatı tehlikeye atılmış oldu (Ahmet).

Koronavirüse yakalanma ile sendikalı ve sendikasız işyerleri değişkenleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için çapraz tablo incelemesi yapıldığında, işyerindeki koronavirüs vakasının varlığına dair ‘Evet’ ya da ‘Hayır’ı işaretleyenler arasında sendikalı ve sendikasız iş yerleri bağlamında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Fakat bilgisinin olmadığını ifade edenler arasında ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Sendikalı işyerinde bu yönde bir bilgisinin olmadığını ifade edenlerin oranı %16,3, sendikasız işyerlerinde ise bu oran %28,5’tir. Buradan da sendikalı işyerlerinde iletişim kanallarının daha açık olduğunu ifade etmek mümkündür.

ix. Çalışanlar İşyerinde Güvende Hissetmiyor

Aşağıdaki Tablo 32’de işçilerin kendilerini güvende hissetmedikleri açıkça görülmektedir. İşyerinde kendisini güvende hissetmeyenlerin oranı yüzde 52,4’tür. Diğer bir ifade ile her iki kişiden birisi güvensiz bir ortamda çalıştığını düşünüyor. Kararsızları da çıkardığımızda kendisini güvende hissedendenlerin oranı sadece yüzde 21,1’dir.

Tablo 32: Çalıştığım işyerinde kendimi güvende hissediyorum

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Kesinlikle katılmıyorum	116	28,4
Katılmıyorum	98	24
Kararsızım	108	26,5
Katılıyorum	56	13,7
Kesinlikle katılıyorum	30	7,4
Toplam	408	100

Sendikalı ve sendikasız işyerleri bağlamında karşılaştığımızda aralarında çok da bir fark olmadığı görüldü. Sendikalı işyerinde kendisini güvende hissedenden katılımcıların oranı %25, sendikasız işyerlerinde ise %20’dir. Sonuç olarak sendikalı ya da sendikasız işyeri olması, işçilerin kendilerini güvende hissetmelerinde pek de etkili olmadığı görülüyor. Burada sendikaların da etkisiz olması gibi bir sonuç çıkarılmasından çok, pandeminin yayılmasının önüne geçilecek önlemlerin alın(a)mayışı ve genel toplumsal bir güvensizliğin bir yansıması niteliğinde okumak gerekir.

Çalışma Koşullarına Dair Bulgular

i. Salgının Çalışanların İş Yüklerini Daha da Arttırmıştır

AVM'lerin açılması ile birlikte tüketicilerin mağazalara gitmeleri yavaş yavaş artmaya başladı. Ancak tam anlamı ile eskisi kadar müşteri barındırdıklarını söylemek mümkün değil. Buna karşın mağazalarda çalışan işçilerin iş yükünün arttığını görüyoruz. Bunun nedenlerini daha önceki farklı kısımlarda ifade etmiştik: Birincisi tüm personelin işe başlatılmaması, ikincisi, belki de en önemlisi, işçilerin kabin temizliği ve havalandırılması, tadilat için ölçü alınması, kurallara uymayan müşterilerin uyarılması, gerektiğinde temizlik işlerinin yapılması vb. gibi görev ve sorumlulukları dışında yeni işler tanımlanarak çalıştırılmasıdır.

AVM'lerin açılması ile birlikte iş yüklerinin arttığını ifade edenlerin oranı Tablo 33'te de görüldüğü gibi yaklaşık %76'dır. Farklı bir şekilde bakmak gerekirse iş yükünün artmadığını ifade edenlerin oranı sadece %14,8'dir.

Tablo 33: AVM'ler açıldıktan sonra iş yükümüz önceki döneme göre daha da arttı.

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	20	4,9
Katılmıyorum	40	9,9
Kararsızım	39	9,6
Katılıyorum	107	26,4
Kesinlikle katılıyorum	200	49,3
Toplam	406	100

Ayrıca hem koronavirüs hem de işyerindeki ağır iş yükü nedeniyle, her ne kadar bu süreçte kanunen istisnalar dışında işten çıkarmak yasaklanmış olsa da işten ayrılmaların olması ve yerlerine yenilerinin alınmamasının çalışma koşullarını daha da ağırlaştırdığı görüşmeciler tarafından da dile getirilmiştir:

İş yükümüz, satış hacimlerine baktığınızda düşmüş gibi görünüyor. Hâlbuki durum böyle değil, çalışanların bir kısmı kısa çalışma ödeneği kapsamında evde bir kısmı da ücretsiz izinde. 8 yerine 4 kişi ile yedi günü döndürmeye çalışıyoruz. Bunların 3'ü part-time olunca işleri yetiştirmek için koşturur gibi çalışıyoruz (Helin).

Yaptığımız kendi işimizin dışına çıktı; müşterilerin sağlığı ve güvenliği için kabinlerin sürekli temizliği ve havalandırılmasına yetişemiyoruz. Bir de eksik kadroyla çalışıyoruz (Mahmut).

İşyerindeki iş yükünün artması bir yandan da korona tehlikesi... Arkadaşlarımızın bazıları işi bıraktı gitti. Onlar gidince yenisi gelmeyince bizim iş yükümüz daha da arttı (Ahmet).

İş yükünün artması ile sendika ve toplu iş sözleşmeli işyeri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için, çapraz tablo incelemesi yapıldığında, sendikalı işyerlerinde iş yükünün arttığını ifade edenlerin oranı yaklaşık %85 iken, sendikasız işyerlerinde iş yükünün arttığını ifade edenlerin oranı %72 çıkmıştır. Benzer ilişki mola sürelerini düzenli kullanmaya bağlamında incelendiğinde, sendika ve toplu iş sözleşmeli işyerinde mola sürelerini düzenli kullanabildiklerini ifade edenlerin oranı %50,4'iken, sendikasız işyerlerinde bu oran %59,6 düzeyindedir.

Tablo 34'te görüldüğü gibi artan iş yüküne karşın, katılımcıların yaklaşık üçte biri (%32,4), molalarını da düzenli bir şekilde kullanamadıkları yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tablo 34: Mola sürelerimiz yeterli ve düzenli kullanabiliyoruz

	Sıklık	Yüzdellik (%)
Kesinlikle katılmıyorum	59	14,5
Katılmıyorum	73	17,9
Kararsızım	46	11,3
Katılıyorum	147	36,1
Kesinlikle katılıyorum	82	20,1
Toplam	407	100

İş yükünün artmasına karşın eksik kadro ile çalışan işçiler hakları olan mola sürelerini de yeterince kullanamadıkları için dinlenememektedirler. Böylesi yoğun bir çalışma temposuna dayanamayan ya da katlanmak istemeyen işçilerin, tüm haklarından vaz geçerek, işten ayrıldıkları tespit edilmiştir.

Katılımcıların verdiği yanıtlardan sendikalı işyerinde pandemi döneminde iş yükünün azalma eğilimi değil, artma eğilimi gösterdiği; mola sürelerinin düzenli kullanılma eğiliminin beklentinin aksine, sendikasız işyerlerinde daha yüksek olduğu görülmüştür. Daha önceki kısımda sendikaların çalışanlar açısından daha elverişli koşullar sağladığına dair bulgu paylaşılmıştı. İlk bakışta bir çelişki varmış gibi görülebilir. Ancak bu veriyi yorumlarken, sendikasız işyerlerindeki ağır iş yükünün ve yetersiz mola sürelerinin normal olarak kabul edilip içselleştirilmesinin ve pandemi koşullarında bu çalışma biçiminin devam ettiğini de akılda tutmak gerekir. Bu bulguları aslında sendikalı işçilerin işyerlerinde sendikalarından daha çok şey bekledikleri; ancak bu beklentilerinin tam olarak karşılanmadığı şeklinde de değerlendirmek mümkündür. Diğer yandan sendikaları aklamak gibi bir niyetimizin de olmadığını da açıkça belirtmek isteriz. Bulguyu Sendikaların toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işyerlerindeki çalışma koşullarının düzenlenmesi ve denetlenmesi noktasında yetersiz

kaldığı ve pandemi koşullarına kendilerinden beklendiği kadar yeterince cevap veremediği şeklinde okumak da mümkündür.

ii. İşçiler Riskli Ortamda Çalışmalarına Karşın Bu Emeklerinin Karşılığını Alamamaktadırlar

Sağlıklarını riske atarak çalışmaya devam eden işçilerin hem pandemi koşulları hem de artan iş yüküne karşı ek bir ücret ve benzeri menfaat alamadıkları aşağıdaki Tablo 35'te görülmektedir. Salgının risklerine rağmen çalışmaya devam eden ve ankete katılan işçilerden farklı niteliklerde de olsa ek bir fayda elde edenlerin oranı sadece %21,2'dir. Hiçbir ek katkı alamayanların oranı ise %78,8'dir.

Tablo 35: Riskli salgın sürecinde çalıştığımız için işverenimiz aşağıdaki hangi uygulamayı hayata geçirdi?

	Sıklık	Yüzdeler (%)
Zamli ücret	7	1,7
Çalışanlara ek indirim	5	1,2
Daha az süre çalışmaya karşın tam ücret	57	14,0
Ek izin	17	4,2
Hiçbiri	320	78,8
Toplam	406	100

Pandemi sürecinde işyerlerinde çalışanlara ek ücret ya da zamli ücret verilmediği buna karşın bazı firmaların farklı uygulamaları olduğu görülmüştür. Dikkati çeken ise görüşmecilerin dile getirdiği gibi pandeminin başlarında yürürlüğe sokulan bazı iyi uygulamaların zaman geçtikçe ortadan kalkmış olmasıdır:

İşyerimizde şimdi pandemi sürecinde çalışanlara sadece günlük 1,5 litre su tanımlanıyor. Daha önce C vitamini desteği sağlamak için kivi gibi meyvelerle birlikte dayanıklılığımızı arttırsın diye, Supradyn diye bir enerji maddesi tanımlamışlardı ve bir ay falan sürdü; sonra onu da kaldırdılar (Baran).

Bırakın ek bir ücret ya da izin vermeyi, kısa çalışma ödeneğinin üzerini tamamlayan şirket, bunu avans olarak verdiğini söyleyip, çalışanların maaşlarından parça parça kesti (Duygu).

Tekrar etmek gerekirse, ifadelerden, işverenlerin pandeminin maliyet yükünü işçilerin sırtına yüklediği açıkça görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada AVM çalışanlarına dair alınan önlemlerin düzeyi ve çalışma koşullarına ilişkin bir alan çalışması yapılmıştır. Çalışmamızda elde edilen bulgulardan AVM'lerin yeterince önlem alınmadan ekonomik kaygılarla ve egemen sınıfların istemleri doğrultusunda alınan bir kararla açıldıkları anlaşılmaktadır. AVM'lerdeki göstermelik önlemler mağazalarda yetersizliklerle birleşince işçiler pandeminin karşısında korumasız ve savunmasız kalmışlardır.

AVM'ler gibi işyerlerinde de alınan genel önlemlerin yetersiz olduğu görülmüştür. İşyerleri bağlamında değerlendirdiğimizde sendikali işyerlerinde alınan önlemlerin daha iyi olduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan yetersiz önlemlerle birlikte eksik personelle çalışmak hem iş yüklerini arttırmış hem de dinlenme vakitleri olan mola sürelerini kullanmalarını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. İş yükünün arttığını ve mola sürelerinin kısıtlandığını ifade edenlerin sendikali işyerlerinde daha fazla olması dikkat çekici bir bulgudur.

Diğer yandan yoğun çalışma temposu ile birlikte işveren ve işveren vekillerinin çalışma baskısı artmış, buna karşın işçilerin gelirlerinde artış değil, kayıplar yaşanmıştır.

Elde edilen bulgulardan koronavirüse yakalanan işçilerin azımsanmayacak bir oranda oldukları, bunun da hem AVM'deki yayılıma hem de aileleri üzerinden toplumsal yayılıma etki etmiş olması olasıdır. Ancak diğer bulaş yolları dikkate alındığında AVM'lerin açılmasının hastalığın hızla yayılmasında ne kadar etkili olduğunu söyleyebilmek ne yazık ki mümkün değildir.

Covid-19 pandemisi tüm dünyayı etkisi altına alırken, en çok da emekçi kitleleri etkilemiştir. Her kesimin aynı oranda etkilendiğini söylemek elbette mümkün değildir. Pandemi emekçi kitleleri sadece sağlıkları üzerinden değil, gelirleri üzerinden de tehdit etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Salgın sürecinde çalışmak zorunda olmayan kesimler evde ve izole bir süreç geçirirken, emekçi kitleler çalışmak zorunda kalmış ya da bırakılmışlardır. Tüm halk için sokağa çıkma yasağı ve izolasyon önlemleri yürürlüğe sokulduğunda bile emekçi kitlelerin evde kalması değil, çalışması zorunlu görülmüştür. Özellikle özel sektörde istisnai olarak AVM'lerin kapanmasıyla birlikte bu mekanlarda çalışan işçiler evde izole kalabilmişlerdir. Ancak ilk normalleşme sürecinin sahaya sürülen grubu da AVM çalışanları olmuştur.

Sonuç olarak krizin kaynağı ne olursa olsun tüm krizler aslında sınıfsal bir görünüm sergilemekte ve krizlerin faturası emeği ile geçinen sınıflara kesilmektedir. Covid-19 pandemisi herkese eşit davranabilir; ancak hakim

ekonomik, sosyal yapılar ve bu yapıların karar alıcıları pandemiden kimin etkileneceğini tespit etmektedirler. Emegi ile geçinen kitlelerin kendilerini izole edecek gelir ve güvenceleri olmadığı sürece bu tür krizlerin hedefi ve mağduru olmaktan kurtulamayacakları kesin.

Pandemi sürecinde emegi ile geçinen kitleler hem ulusal hem de uluslararası sermayenin can damarı niteliğindeki AVM'lerde güvencesiz bir şekilde çalışmaktadır. Giriş kısmında belirtmiş olduğumuz neoliberal ekonomi ve endüstri ilişkilerin temellendirildiği sosyal diyalog söylemi dahi egemen sınıf ve siyasi iktidarlarca devre dışı bırakılmıştır. Alınan kararlarda işçi sınıfı ve örgütlerine danışılmadan alınmış olması bunun en büyük göstergesidir. Ekonomik ve toplumsal ilişkilerin tarihsel bağlamından koparmadan, emek sermaye arasındaki mücadelenin çatışma temelli olduğu pandemi krizinde acı tecrübelerle yeniden doğrulanmaktadır.

Sonnotlar

¹ Bu sayıya AVM'lerde kiracı olan perakende mağazalarında çalışanlarla birlikte AVM yönetimlerine bağlı çalışan işçiler de dahildir. Bu sayı Alışveriş Merkezleri ve Yatırımcıları Derneği'nden e-posta yolu ile elde edilmiştir.

² TÜİK Haziran 2020 verilerine göre Mevsim etkisinden arındırılmamış iş gücü istatistiklerine göre kadınların istihdam oranı %29,7'dir (TÜİK, 2020).

³ Bu çalışma yapıldığı tarihlerde net asgari ücret 2324 TL'dir.

⁴ 'Yakın yoksulluk' kavramı, geliri sadece çalıştığı/yaptığı işe bağlı olanların, diğer bir ifade ile tek gelir kaynağına sahip olanların bu gelirini kaybettiklerinde yoksul duruma düşme olasılıklarının yüksekliğini; 'Uzak yoksulluk' kavramı ile de birden çok gelir kaynağına sahip olanların yoksul duruma düşme olasılıklarının düşükliğini ifade etmek için kullanılmıştır.

Kaynakça

Balbay M (2020). Önce AVM'ler açıldı... Sonra Camiiler... Ya Okullar. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mustafa-balbay/once-avmler-acildi-sonra-camiiler-ya-okullar-1760778>. Son erişim tarihi, 25/08/2020.

Başçı E (2018). *AVM'lerdeki Satış Görevlilerinin Çalışma Koşulları ve Deneyimleri: İzmir'de Sosyolojik Bir Saha Araştırması*. (Basılmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Başçı E (2019). Modern Agoralarda Esnek Çalışma: Sosyolojik Bir Saha Araştırması. *IJEASS* Haziran/June 2(1), 1-20.

490 Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Başol O ve Saruhan O (2018). Alışveriş Merkezi Çalışanlarının Çalışma Koşullarının İnsan Onuruna Yakışır İş Bağlamında Değerlendirilmesi: Nitel Bir İnceleme, KOSBED, 2018-36, 127-147, https://www.researchgate.net/publication/330281413_Alisveris_Merkezi_Calisanlarinin_Calisma_Kosullarinin_Insan_Onuruna_Yakisir_Is_Baglaminda_Değerlendirilmesi_Nitel_Bir_Inceleme Son erişim tarihi, 22/07/2020

Baudrillard J (2008). *Tüketim Toplumu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bilir Z E (2018). Duyguların ve Bedenlerin Ticarileşmesi: Ankara'daki Alışveriş Merkezlerinde Çalışan Kadın Satış Görevlileri, *Emek Araştırma Dergisi*, 2008/1, 19-47.

BİSAM (2020). COVID-19 Sürecinde Gelir Kaybı ve Borçluluk Araştırması, <https://www.birlesikmetal.org/index.php/tr/guncel/basin-aciklamasi/1486-bisam05>. Son erişim tarihi: 28/08/2020.

Bosh G ve Lehndorff S (2005). Introduction: Service Economies: High Road or Low Road, İçinde G Bosh ve S Lehnderhoff (der), *Working In The Service Sector: A Tale From Different Worlds*, New York.

Braverman H (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çev. Ç. Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.

Cheprasov A (2020). *Emotional Labor: Arlie Hochschild's Definition & Theories*, <https://study.com/academy/lesson/emotional-labor-arlie-hochschilds-definition-theories.html>. Son erişim tarihi, 12/11/2020.

Cindoğlu D ve Durakbaşa A (1996). *İşyerlerinde Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık ve İşverenlerin Kadın Çalışanlarına Karşı Tutumu: Büro ve Mağaza çalışanlarına Derinlemesine Bir Bahis (Discrimination at the Workplace: An In-depth Approach to Women Clerical and Sales Workers)*, project report, Ankara: Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.

Çakır M (2020). Salgının Yükselişe Geçmesiyle Ocaklarda da Vaka Sayısı Artıyor, Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/salginin-yukselise-gecmesiyle-ocaklarda-da-vaka-sayisi-artiyor-1760760>. Son erişim tarihi 25/08/2020.

DİSKAR (2020). COVID-19 İşçileri Nasıl Etkiledi? Salgının Çalışma Yaşamına Etkileri DISK Üyesi İşçilere Yönelik Alan Araştırması Sonuçları, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/07/DISK-COVID-19-Alan-Arast%C4%B1rmas%C4%B1-Rapor-8-7-2020.pdf>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Durakbaşa A ve Cindoğlu D (2002). Encounters at the Counter: Gender and the Shopping Experience, İçinde D Kandiyoti ve A Saktanber (der), *Fragments of Culture*, 73-89, http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/51215/Encounters_at_the_counter_gender_and_the_shopping_experience.pdf?sequence=1. Son erişim tarihi, 24/08/2020.

Karadoğan E (2021). Covid-19 Pandemisinde İşçilerin Çalışma Koşullarının ve Alınan Önlemlerin AVM İşçilerine Yönelik Bir Alan Çalışması Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.

Erkip F (2005). The Rise Of The Shopping Mall In Turkey: The Use and Appeal Of A Mall In Ankara, <http://yoksis.bilkent.edu.tr/pdf/files/10.1016-j.cities.2004.10.001.pdf>. Son erişim tarihi, 10/08/2020.

Ersoy B (2018). AVM'nin Büyüsü, <https://bilalersoym.com/psikanaliz/avmnin-buyusu/>. Son erişim tarihi, 10/10/2020.

Giaccenno M ve Di Nunzio D (2012). Working Conditions In Retail Sector, Eurofound, https://www.researchgate.net/publication/331176134_Working_conditions_in_the_retail_sector. Son erişim tarihi, 24/08/2020.

Gumpert G ve Susan j Drucker (1997). *Voices in the Street: Explorations in Gender, Media, and Public Space*, New York: Hampton Press,

H&M (2018), Hennes & Mauritz: Monki HQ is Now LGBTQ Certified!, <https://www.marketscreener.com/quote/stock/HENNES-MAURITZ-AB-6491104/news/Hennes-Mauritz-Monki-HQ-is-now-LGBTQ-certified-26833022/>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Hochschild A R (1983). *The Managed Heart*, Berkeley: University of California Press,

Inditex (2020). Equality and Diversity, <https://www.inditex.com/our-commitment-to-people/our-employees/equality-diversity>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

ITUC (2020). ITUC Global Covid-19 Survey: Support For Government Action Falls As Global Jobs Crisis Takes Hold, <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-covid-19-survey-25may?lang=en>. Son erişim tarihi, 10/07/2020.

Karadoğan E (2020) Salgın Koşullarında Market İşçilerinin Sağlığı ve Güvenliği: Karşılaştırmalı Bir Çalışma, *Çalışma Ortamı Dergisi*, 164, 28-32

Mandate (2020) Retail Workers Say Employers Can Do More To Protect Staff And Customers From COVID-19, <https://mandate.ie/2020/04/retail-workers-say-employers-can-do-more-to-protect-staff-and-customers-from-covid-19/?fbclid=IwAR1qqevjznQ5XNg9IjO2qHhIK87O4aLxwtvtSBTTqgygIVZ5noJjAjk29k>. Son erişim tarihi, 20/07/2020.

Özkaplan N Öztan E P ve Ruben E (2020). *AVM'lerin Yorgun Gençleri*, İstanbul: SAV.

Özüğurlu M (2009). Taşeronlaşma, Güvencesiz İstihdam ya da 'Hayatta Dikiz Tutturamama' Halleri Üzerine, *Memleket Siyaset Yönetimi*, 2009/9, 122-128

Özüğurlu M (2020). Koronavirüs Salgınında Sermaye Refleksi. BirGün. https://www.birgun.net/haber/koronavirus-salgininda-sermaye-refleksi-312594?fbclid=IwAR36HZz2V64ZVvqnZJkC6IPefwnDrS9Rd_E1vURHMjP_akmaRgKKGKeWixlg, Son erişim tarihi, 25/08/2020.

Ritzer G ve Jurgenson N (2010). Production, Consumption, Prosumption The nature of capitalism in the age of the digital 'prosumer'. *Journal of Consumer Culture*, 10(1), 13–36, https://www.csub.edu/~ecarter2/CSUB%20F18/Production_Consumption_Prosumption.pdf. Son erişim tarihi, 10/09/2020.

Sağlık Bakanlığı (2020). COVID-19 Salgınında İş Yerlerinin Alması Gereken Önlemler, https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/37675/0/covid-19avmlerdeisyerlerinininalmasigerekenonlemlerafis50x70pdf.pdf?_tag1=697EC8CA255809F72A0B367919F130E75C3D222B. Son erişim tarihi, 08/09/2020.

TÜİK (2020). İşgücü İstatistikleri, Haziran 2020, <http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=33790>. Son erişim tarihi, 07/07/2020.

USDAW (2020). The Impact of Coronavirüs On Workforce. <https://www.usdaw.org.uk/CMSPages/GetFile.aspx?guid=575d4419-a739-432b-ab54-10e84ad56e26>. Son erişim tarihi, 28/08/2020.

Ünsever A (2014). *Class Experiences Of Shopping Mall Workers In Ankara*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: ODTÜ.

www.ayd.org.tr (2020). Alışveriş Merkezleri, <http://www.ayd.org.tr/alisveris-merkezleri>. Son erişim tarihi, 14/08/2020.

www.touropia.com (2020). 10 Largest Mall in The World, <https://www.touropia.com/largest-malls-in-the-world/>. Son erişim tarihi, 23/07/2020.

Kayıp Geçmişin Yetersiz İkameleri: İstanbul Ansiklopedisi'nin Hummalı *Queer* Arşivi

Ezgi Sarıtaş, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3445-4177, e-posta: ezgibsaritas@gmail.com

Özet

Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* tarihin kiyısında kalanların hikayelerini yazmak isteyen araştırmacılarca sık sık başvurulmuş, toplumsal tarihyazımı için olduğu kadar popüler imgelemde de önemli bir metin olagelmıştır. Resmi tarih yazımı kaynaklarının yanı sıra Reşad Ekrem Koçu'ya ve ansiklopedi yazarlarına ait notlar, fotoğraflar, İstanbul destanları, el yazmalarından parçalar ve gazete kupürlerinden oluşan arşiv, İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün kapsamlı bir kaydını tutar. Yirminci yüzyıl Türkiye'sinde dile getirilmesi güç homoerotik arzulara ve cinsiyet normlarının dışına düşen yaşantılara bolca yer veren İstanbul Ansiklopedisi arşivini araştırmacılar, "*queer* hisler arşivi" olarak ele almaktadır. Bu yazıda, İstanbul Ansiklopedisi'nin *queer* bir arşiv inşa ederken aynı zamanda arşiv kavramına içkin bazı çelişkileri abartıp dramatize ederek arşivi *queer*leştirdiği öne sürülmektedir. Kadir Has Üniversitesi ve SALT Araştırma'nın ortaklaşa yürüttüğü projeye İstanbul Ansiklopedisi arşivi uzun yıllardır içinde bulunduğu belirsizlikten kurtulmaktadır ve arşivin zengin içeriği yakında dijital olarak erişime açılacaktır. Öte yandan arşiv – her arşiv gibi- pek çok düzeyde eksiktir; yoklukla ve kısmilikle malumdür. Fetiş nesnelere, ansiklopedinin "hummalı" arşivinin eksiklerini ve boşluklarını doldurulur. Farklı düzeylerdeki farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak fetiş nesnelere, arşivin kendisinin kayıp geçmişin yetersiz bir ikamesi olduğunu abartılı bir biçimde açığa vurur. Fetiş nesnelere, inşaat ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; arşivin sağladığı varlık imkânlarının yoklukla, eksiklikle ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini dramatize eder. Arşivden tarihin sırlarını ifşa eden bütünlüklü ve sarsılmaz bir tarihsel hakikat sunmasını bekleyen "dolabın epistemolojisi" karşısında İstanbul Ansiklopedisi arşivinin kısmi, çetrefilli, tedirgin edici ve bölük pörçük anlatıları, arşivin sunabileceklerinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olduğuyla yüzleşme olanaklarını genişleterek arşivi *queer*leştirir.

Anahtar Sözcükler: Arşiv, Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, *Queer*, Tarih.

Insufficient Substitutes of the Lost Past: The Feverish Queer Archive of İstanbul Ansiklopedisi

Abstract

Reşad Ekrem Koçu's *İstanbul Ansiklopedisi* (Istanbul Encyclopedia), a text frequented by researchers who wish to tell the stories of those at the margins of history, holds considerable significance for both social historiography and popular imagination. *Alongside the source materials of official historiography, the archive composed of Reşad Ekrem Koçu's and other encyclopedia writers' notes, photographs, İstanbul's epics, pieces from manuscripts, and newspaper clippings provides a comprehensive record of İstanbul's male homoerotic subculture. As homoerotic desires that could not be expressed in mid-twentieth century Turkey, and experiences transgressing gender norms occupy a central place in it, scholars studied İstanbul Ansiklopedisi archive as a queer archive of feelings. This essay argues, while building a queer archive, İstanbul Ansiklopedisi also queers the archive by exaggerating and dramatizing some incoherencies inherent to the concept. The joint project of Kadir Has University and SALT Research is resolving the uncertainty that has been surrounding the İstanbul Ansiklopedisi archive for a long time and the archive's rich content will soon be digitally available. However, like all archives, the archive of İstanbul Ansiklopedisi is absent at many levels and partiality and lack impair it. Fetish objects fill the absences and gaps of the "feverish" archive of the encyclopedia. Fetish objects as insufficient substitutes of various absences reveal in an exaggerated manner that the archive itself is an insufficient substitute of the lost past. The imaginary and mythical world built by fetish objects exposes the ways the creative, rejuvenating powers and destructive forces of the archive work together; it dramatizes the possibilities of existence it provides, which are intertwined with absence, lack, and the death drive. Against the "epistemology of the closet" which requires the archive to reveal the secrets of a coherent and stable historical truth, the partial, contradictory, and disturbing narratives of İstanbul Ansiklopedisi archive queers the archive by enhancing the possibilities of coming to terms with the fact that what the archive offers is nothing more than insufficient substitutes.*

Keywords: Archive, Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Ansiklopedisi, Queer, History.

Giriş

1956 son baharında güzel yüz çizgileri ile çok değerli yabancı bir ressamın nazarı dikkatini çekerek yağlı boya portresi Büyükşehirin sanat şah eseri birkaç âbidesinin tabloları arasında Arjantine gitmiş gazete müvezzii bir İstanbul çocuğu; baş açık, yalın ayak, sırtında beyaz üstüne kırmızı çubuklu bir mintan İstanbul sokaklarını koşarı adımlarla dolaşır iken eylül ayının on birinci günü bir devri âlem seyahati içinde İstanbul'a uğramış olan Arjantinli

ressam Dr. Samuel Mallo Lopez ile Yeni kapının deniz kıyısındaki bir balıkçı kahvehanesinde karşılaşmış, zeki ve güzel çocukla alâkadar olan sanatkâr ikişer saat süren iki günlük bir çalışma ile yalın ayaklı küçük müvezziin 28x40 eb'adında bir boy portresini şaheser olarak ibdâ etmiştir. Bu güzel resmin aynı sanatkâr tarafından yapılmış bir kopyası R. E. Koçunun elindedir. Oğlancığın çıplak ayakları altında Yenikapı sâhilinin kumları, Marmaranın yakında filiz yeşili, uzakta Prusya mavisini dalgalı sathı, ve çok bulutlu, bulutları rüzgârı uçan gökyüzü... (Koçu, 1960: 1179)¹

Yukarıdaki metnin bir ansiklopedi maddesi olması bazılarını şaşırtabilir. Reşad Ekrem Koçu'nun "ömrünü yıpratmış eseri" İstanbul Ansiklopedisi'ne aşına olanlar içinse Ataaykut (Murad) maddesi ansiklopedi için son derece olağan bir içeriğe sahiptir: güzel yüzlü bir gazeteci oğlan, oğlanın çıplak ayaklarının altındaki İstanbul ve akıbeti belirsiz bir resim.² Yalnızca gazeteci çocukların değil, "çengi, köçek, ayyaş, derbeder, pehlivan, tulumbacı, kabadayı"lardan "ihtilaller, cinayetler ve dillere destan olan aşk maceraları"na, resmi tarih anlatısının dışına düşenlerin tarihlerini yazmak isteyenlerin, İstanbul kent tarihiyle ve toplumsal tarihle ilgilenenlerin bir şekilde yollarının kesiştiği bir eser olagelmıştır İstanbul Ansiklopedisi. Ansiklopedi, 1944 yılında fasiküller halinde yayımlanmaya başlar fakat 1951'de maddi nedenlerle yayımına ara verilir. 1958 yılında A harfinden itibaren tekrar yayımlanmaya başlanan ansiklopedinin son maddesi 27 Nisan 1974 tarihli on birinci ciltteki Gökçınar (Mehmed) olmuştur.

İstanbul Ansiklopedisi gerek kapsamının genişliği ve içeriğinin kendine haslığıyla, gerekse tamamlanamamış olması ve uzun yıllarca nerede olduğuna dair kesin bilgi bulunmayan arşiviyle ilgi çekici bir konu olmaya devam ediyor. 2018 yılında İstanbul Kadir Has Üniversitesi İstanbul Ansiklopedisi arşivini de içeren Reşat Ekrem Koçu arşivini³ Bilgi Merkezi Koleksiyonu'na kattığını duyurdu. SALT Araştırma ile birlikte yürütülen proje çerçevesinde, arşivin kataloglama ve dijitalleştirilmesi çalışmaları sürüyor ve belki de bu yazı yayımlandığında arşiv dijital ortamda erişilebilir hale gelmiş olacak.⁴ Her ne kadar söz konusu çalışmayla Koçu arşivi uzun yıllardır içinde olduğu belirsizlikten nihayet kurtulmuş olacaksa da Kadir Has'ın mülkiyetine aldığı koleksiyonun arşivin tamamı olmadığına dair ciddi şüpheler var. Hiçbir parçasının eksilmeden günümüze ulaştığını varsayacak olsak bile arşivin tamamlanamamış İstanbul Ansiklopedisi'nin eksik maddelerinin tümünü içermediği artık biliniyor.⁵ Velhasıl arşiv bazılarının kendisinden beklediği gibi bütünlüklü bir yapıya sahip olmaktan oldukça uzak görünüyor. Bu nedenle oldukça zengin bir içeriğe sahip, hatta belki gereğinden fazla malzeme ihtiva ediyor gibi görünse de İstanbul Ansiklopedisi arşivi, her arşiv gibi, pek çok düzeyde eksiktir, yoklukla ve kısmilikle maluldür.

İstanbul Ansiklopedisi'nin yirminci yüzyıl ortasında dile getirilmesi artık güç hale gelmiş olan erkek homoerotik arzularıyla şekillenmiş içeriği, ansiklopedi arşivinin bir *queer* hisler arşivi olarak ele alınmasına neden olmuştur (Cvetkovich, 2003; Altınay, 2015; Boone, 2017). Bu yazıda İstanbul Ansiklopedisi'nin kısmi arşivini yalnızca normun kıyısında kalan öznelerin ve yaşantıların belgelerini içerdiği için değil, aynı zamanda arşiv kavramına için bazı çelişkileri abarttığı ve dramatize ettiği (Jagose, 1996: 3) için de *queer* bir arşiv olarak ele alıyorum. Arşivdeki yokluk ve eksikliklerin yeri, fetiş nesnelere doldurulur. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin fetiş nesnelere, farklı düzeylerdeki farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak arşivin kendisinin kayıp geçmişin yetersiz bir ikamesi olduğunu açığa vururlar. Sadece kayıp geçmişin değil, geleneksel arşivlerin seslendiği üremeye dayalı fütürizmin de ikamesi olabilecek, heterozamansal gelecek kurgusunu bozguna uğratan *queer* gelecek tahayyüllerine kapı aralarlar. Bu nesnelere ürettikleri duygulanımlarla Koçu'nun melankolik varoluşunu ve İmparatorluk'a duyduğu erotik bağlılığı sürdürmesine yardımcı olurlar (Altınay, 2015: 95). İnşa ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; sağladığı varlık imkânlarının yoklukla, eksiklikle ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini gösterir. Fetiş nesnelere Arşivin Koçu'nun ölümünden sonraki hikayesi, arşive için ölüm dürtülerini, onu yıkıma götüren güçleri gözler önüne serer. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin çetrefilli içeriği, arşivin birbirleriyle çelişkili güçlerinin gerilimlerinden beslenerek, bu gerilimleri abartıp parodisini yaparak, arşivin normatif uzlaşmalarını sorgulayan *queer* bir düşünüşün imkânlarını genişletir.

Tarihin Kenarında Kalanların Arşivleri

Arşivler tarihsel belgelerin saklandığı, bilginin çekilip çıkarılacağı yansız depolar değildirler; iktidar ilişkilerinin, direniş, müzakere ve onaylama pratiklerinin cereyan ettiği alanlardır (Cook ve Schwarz, 2002: 172). "Devlet etnografyasının sahası" olan resmi arşivlerde (Stoler, 2002: 90), hangi belgelerin saklanacağı, bunların nasıl sınıflandırıp indeksleneceği ve kimlerin erişimine açılacağı, resmi tarih anlatısını olduğu kadar arşivlerden faydalanan tüm araştırmacıların tarihyazımı pratiklerini şekillendirir. Derrida *Arşiv Humması* (1995) eserinde arşivin düzenleyici, yasa koyucu işlevini, hem toplanma, başlangıç (*commencement*) yerine hem de buyruğa (*commandment*) gönderme yapan *arkhe köküyle ilişkilendirir. Her ne kadar günümüzde arşivle kast edilen yalnızca devlet arşivleri değilse de*⁶ Derrida'nın işaret ettiği bağlantı arşivin yönetsellikle kökensel ilişkisini ortaya koyar.

Uzun yüzyıllar boyunca var olan arşivler, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla el değiştirir ve ulusal kimliğin inşasında kritik rol oynar (Nalçaoğlu, 2009). Arşiv, bir

ulusla, aileyle, kimlikle ilişkilendirildiğinde; o kimliğin “kurucu anına” ilişkin bir şey oluverir (Derrida, 1995: 33). Tam da bu nedenle, arşiv devlet için tehdit teşkil eder. Devletin kurucu şiddetinin geçmişten gelen herhangi bir borcu tanımayı reddetmesi, devletin arşivlerle olan ilişkisini paradoksal hale getirir: Arşivsiz bir devlet söz konusu olamayacağı için devletin tehditkâr arşivlere ihtiyacı vardır (Mbembe, 2002: 23). Bazı devletler bu ikircikliliği aşmak için arşivleri imha etmeye, susturup, erişilmez kılmaya çalışırken diğerleri, amaçları hatırlamaktan çok unutmaya olan çeşitli anma ritüelleri yoluyla arşivleri ehlileştirirler (Mbembe, 2002: 24).

Türkiye’de farklı arşivlere ve bu arşivlerin içerdiği belge gruplarına göre bu iki tutumdan birinin tercih edildiğini görürüz. Devlet arşivlerinin kullanıma açılması siyasal iradenin tutumuna bağlı kalmıştır (Özel, 2012: 116, 120). Bir hayli kurumun arşivleri ya çok kötü koşullarda muhafaza edilmiş ya da hiç edilmemiş; diğer pek çoğu ise araştırmacılara ancak teorik olarak açık olmuştur (Özel, 2012: 117). Meltem Ahıska (2005: 55), Türkiye Radyoları’na ilişkin araştırmasında radyo arşivlerinin saklanmamasının yanı sıra korunan ve erişilebilir durumdaki arşiv beklentisinin kurumdaki görevlilerce çok anlamlı bulunmadığını gözlemler. Arşivlerin yok edilmesi veya yok olmaya terk edilmesi normalleştirilmiştir; bu şekilde yöneticiler kurumun tarihini “temizleyerek” kendi dönemselliklerini kurabilirler. “[G]eçmişin içerdiği yorumlama çeşitliliğini yok etmek, milli hakikatin yekpareliğini oluşturmak” yani “geçmişini korumak” için arşivler yok edilmektedir (Ahıska, 2005: 65). “Milli mesele” haline getirilmiş konulardaki belgelerin tasnif dışı bırakılması, bazı yazışmaların bizzat ilgili birimlerce yok edilmesi (Özel, 2012: 115) gibi yöntemler de sakınılan geçmişin kapının ardında tutmayı amaçlar, fakat arşivin gücü tamamen yok edilemez. Bu tip yöntemler arşivin sadece maddi boyutunu etkiler; yok edilen arşivin hayaletleri devlete ve inşa edilmeye çalışılan milli kimliğe musallat olmaya devam eder (Mbembe, 2002: 23-4).

Resmi arşivlerin silmeye ve susturmaya çalıştığı tarihsel içerikle kendilerini özdeşleştiren gruplar, resmi arşivlere musallat olan hayaletlerin peşine düşerler. Tarihyazımından dışlanan azınlıkların, köylülerin, kadınların ve marjinalleştirilen cinsiyet ve cinsel kimliklerin tarihyazımı, bir yandan bu gruplara ilişkin resmi arşiv belgelerinin eleştirel bir okumasını yaparken, diğer yandan tarihlerine kaynaklık edebilecek alternatif arşivleri inşa eder. Resmi tarihyazımından dışlanan tüm grupların, kişi ve olayların arşivlerdeki yokluğu aynı biçimi almadığı için bu yoklukla mücadele etme biçimleri de değişir. Mesela Ermenilere, Rumlara veya Kürtlere ilişkin milli güvenlik gerekçesiyle kısıtlanan belgelere erişimin açılması ve daha demokratik erişim politikalarının hayata geçirilmesi savunulurken, kadınlar veya cinsel azınlıklar gibi geride daha silik izler bırakan

gruplar için daha sıklıkla yeni arşivler inşa edilmiştir. Arşivleri şekillendiren toplumsal ve siyasal koşullar, olgusal gerçeklerin “kanıtsal paradigmaları”nı üreten idrak edilebilirlik şebekelerini biçimlendirdiğinden (Stoler, 2002: 90-92), tarihten dışlananlara ilişkin arşivler bu kanıtsal paradigmalara meydan okumuş, normatif arşiv tanımlarının genişletilmesini savunmuştur. Resmi arşivler dışındaki arşivler kaybolup gidecek tarihsel belgeleri koruma altına almakla kalmamış, yeni değerlendirme kriterleri ve kataloglandırma biçimleri de tanımlamıştır. Örneğin Amali Levi, Türk tarihyazımından dışlanan Yahudi kadınları dahil etmenin, Batılı arşivleme kriterleriyle mümkün olmadığına dikkat çeker. Yahudi cemaati, “dikkat çekmeme” tutumu gibi nedenlerle belge arşivleme konusunda istikrarsız bir topluluk olmuştur. Üstüne Yahudi kadınların, Osmanlı toplumundaki diğer cemaatlerde olduğu gibi, geriye pek az yazılı belge bırakması eklenir. Bu nedenle klasik arşivlere dahil edilmeyen izler; çeyizler, sinagoglara hediye edilmek üzere dikilen kumaşlar, “onların isimlerini ve ruhlarını” muhafaza edebilmenin yolunu oluşturur (Levi, 2014: 135). Levi, fermanlar, nüfus kayıtları, tapu belgeleri gibi geleneksel arşiv belgelerinin yanı sıra, fotoğraf, illüstrasyon ve seyahatnamelerden; günlük ve dini objelerden ve sözlü tarih görüşmelerinden oluşan çok parçalı bir arşiv tanımlar.

Var Edilen Arşivler ve Ölüm Dürtüsü

Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi resmi arşivlerden dışlanan yaşantı ve olayları muhafaza edecek, resmi arşivlere dadanan hayaletlere kulak verecek, geçmişi yorumlama çeşitliliğine kapı aralayan bir arşiv olmaya pek çok açıdan adaydır. Ansiklopedi bir yandan İstanbul sözlü kültürünü yazılı hale getirirken; diğer yandan azınlıkların,⁷ kentli alt sınıfların ve suçlulaştırılan grupların pek muteber bulunmayan yaşantılarının resmini sunar. İstanbul “ayaktakımı, serseri güruhu, haneberduşu, külhani pırpırıkları, vurucu kırıcı bekar uşakları, apaşları, baldırı çıplak hayta makulesi” yani İstanbul altkültürü, mekânları, kişilikleri, destanları ve argosuyla ansiklopedide önemli yer tutar. Ayrıca cinsel ve cinsiyet kimlikleriyle, romantik ve erotik yaşantılarıyla yirminci yüzyıl İstanbul'unun orta sınıf yaşantısına uyum sağlamayan pek çok tarihsel ve güncel kişilik, olay ve yaşantı ansiklopedi maddelerinin dikkate değer bir kısmını oluşturur. Koçu'nun ansiklopedi maddelerini yazarken kullandığı fermanlar, devlet arşivleri, vakanüvis tarihleri gibi resmi tarihyazımının malzemeleri ile İstanbul sokaklarında çekilen fotoğraflar, ansiklopedi yazarlarının notları, İstanbul destanları, hamallar, gazeteci çocuklar ve esnafla yaptığı sohbetler ile topladığı gazete kupürleri yeni bir arşive dönüşür.

Koçu'nun kendine has, kişisel değerlendirme kriterleri uyarınca arşive dahil ettiği malzeme, İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün kapsamlı bir

kaydını tutar.⁸ Bu çerçevede resmi tarihyazımından dışlanan arzuların, kişi ve yaşantıların devlet arşivlerine giremeyecek kalıntılarının saklandığı İstanbul Ansiklopedisi, *queer* bir arşivi *var eder*. *Queer* arşivi var etmek ile neyi kastettiğimi biraz daha açmam gerekiyor. Anjali Arondekar'ın gözlemlediği üzere *queer* arşiv sorunu, bilhassa Avrupa ve Kuzey Amerika akademisinde, geçmişin kayıp hikayelerinin geri kazanıldığı ve günümüzün özgürleştirici hikayelerine armağan edildiği bir araştırma ve kurtarma modeline yaslanır (Arondekar vd., 2015: 215). Bu çerçevede özellikle Batı'da LGBTİ+ birey ve gruplar kendi arşivlerini inşa etmiş, hem hareketlerin direniş tarihlerine hem de arşivlere bağış yapanların gündelik yaşantılarına ilişkin belgeleri muhafaza etmişlerdir. Sonuç olarak *queer* arşiv tartışmalarının önemli bir kısmı, muhafaza ve inşa etmeyi kapsayan *var etme* pratikleri ekseninde şekillenmiştir. Öte yandan var edilen *queer* arşivler norm dışı cinsel ve cinsiyet kimliklerine ve yaşantılara ilişkin belgeleri bir yerde toplamaktan fazlasını yapmış, resmi arşivlerin dışında kalan diğer arşivler gibi, bir şeyi arşiv malzemesi yapanın ne olduğuna ilişkin uzlaşıları sorgulamıştır. Cinselliğe ve romantik yaşantılara dayatılan veya tercih edilen gizlilik ve görünmezlik, cinsel azınlıkların dağınık ve *efemeral*⁹ izler bırakmasına neden olmuştur (Cvetkovich, 2003). Onlardan geriye kalanları bir araya getiren arşivler, geleneksel arşivlere kıyasla çok daha dağınık, kişisel ve *efemeral* olagelmıştır. Tanıklıklar, fotoğraflar, dergi ve gazete kupürleri ve etkinlik duyuruları gibi malzemeden oluşan efemera ile belgeseller, şarkılar, romanlar gibi kültür ürünleri, geleneksel arşivlerin ancak yan ögesi olurken *queer* arşivlerin esas bileşenleridir (Cvetkovich, 2003). Ann Cvetkovich söz konusu malzemenin arşivlere "asıl" arşiv malzemesinin yokluğundan dolayı değil, taşıdıkları duygulanımsal değer nedeniyle dahil edildiklerini söyler ve bu nedenle *queer* arşivleri "hisler arşivi" olarak tanımlar.

Rüstem Ertuğ Altınay (2015: 95), İstanbul Ansiklopedisi arşivinin hisler, nesnelere ve hatıralar arasında kurduğu olumsal ve efemeral bağlantılar nedeniyle Cvetkovich'in tanımladığı hisler arşivine benzediğine dikkat çeker. Joseph Allen Boone ise bu arşivin ilk bakışta kişisel, nev-i şahsına münhasır, duygulanımsal ve fetişistik niteliğiyle hisler arşivine benzediğini, fakat Cvetkovich'in esas olarak Batılı olan hisler arşivi kavramsallaştırmasından önemli ölçüde farklılaştığını öne sürer. Batılı arşivlerden farklı olarak İstanbul Ansiklopedisi arşivi görünmez bir kültürü görünür kılmaya çalışmaz, Osmanlı-Türk heteronormalleşme sürecinde yok olmakta, silinmekte, unutulmakta olan bir kültürü *muhafaza* etmeyi amaçlar (Boone, 2017: 55-56). Koçu bir yandan "arşiv hummasının" zorlantılı toplayıcılığını, sonlu ve mantıklı bir düzenlemenin imkânsızlığı gibi özelliklerini gösterir ancak burada söz konusu olan arşivciyi imhaya götüren yıkıcı enerji değildir; arşivin tekrarı homoerotik alt metni koruyup canlı tutarak Thanatos'a

yani ölüm dürtüsüne meydan okur (Boone, 2017: 74). Arşivleme, çoklu anlamları sınırlarda muhafaza etmektense yayan, Koçu'ya yaşamak ve yazmak için bir sebep veren; ahlaki standartları ve heteronormatifliği reddetmesini sağlayan yaşam olumlayıcı bir enerjiye dönüşür. Hatta ansiklopedinin tamamlanamamış olması ve Koçu'nun dairesinde kataloglanmamış belgelerin toplanması da arşive *queer* enerjisini veren yaşamın uzantısı olarak görülmelidir (Boone, 2017: 74).

Boone'un iddiası tartışmalı görünür zira kaydetmeye ve biriktirmeye yönelik arzu, arşive içkin yıkıcı güçlerin ifadesi olan arşiv hummasının en belirgin semptomudur. Arşivin inşa edici, yaratıcı, var edici güçleri ile yıkıcı, yok edici güçleri arasındaki gerilimleri Jacques Derrida, arşive içkin ölüm dürtüsünden söz ettiği *Arşiv Humması*'nda ele alır. Ona göre arşiv, tekrarlanamayacak olan kökene, o ilk saf öğeye dönme arzusu taşır (1995: 9). Fakat arşivin mantığı tekrar ve tektipleştirme üzerine kurulu olduğu için ne kadar biriktirilirse biriktirilsin asla saf olan kökene ulaşamaz. Freud (2011a), saplantılı tekrarda, yineleme zorlantısında varlığın sürekli ilk haline, orijinal hareketsizliğine, canlılığın temelindeki cansız maddeye dönmek için güçlü bir yönelim olduğunu tespit eder ve buna ölüm dürtüsü adını verir.¹⁰ Freud'un izlerini takip eden Derrida, arşivlemeye izin veren ve onu koşullandıran şey olan yinelemenin ölüm dürtüsü taşıdığını söyler. Yani yok etme, arşiv pratiğinin kalbinde yatar. Bu nedenle de arşiv her zaman kendi hilafına çalışır (Derrida, 1995: 14). Sürekli toplamaya ve tekrara zorlarken arşivi yıkıma götüren bu dürtüye Derrida "arşiv humması" adını verir. Terimin Fransızcası olan *mal d'archive* hastalıkla birlikte başka bir anlama gelir ki Türkçe'deki humma sözcüğü de bu anlama yakın çağrışımlarla yüklüdür: Hiç tükenmeyen, ellerinden kaydığında veya çok fazla olduğunda bile durmayan; arşivin içindeki yıkımla yüzleştiğinde dahi kökene yönelen zorlantılı, nostaljik arayıştan mustarip bir tutkuya işaret eder arşiv humması (Derrida, 1995: 57). Az sonra daha ayrıntılı ele alacağım üzere, İstanbul Ansiklopedisi'nin hummalı arşivinde ölüm dürtüsünün yıkıcı güçleri ile yaratıcı güçlerinin bir arada işlemektedir.

Sara Edenheim, *queer* hisler arşivinde dolaşımda olan muhafaza etme fikrinin ve "geçmişe hayat verme" fantezisinin, arşivdeki ölüm dürtüsünü uzak tutma amacı taşıdığını söyler (Edenheim, 2014: 47). Arşivlerden dışlanmak ölüm olarak yorumlandığı için arşivlere dahil edilmek, yeni arşivler kurmak da ölümden kaçış anlamına gelir ve bu da arşivlerin çılgınca genişlemesi sonucunu doğurur (Edenheim, 2014: 53). Edenheim tarihyazımının kenarında kalan öznelerin, pratiklerin ve duygulanımların biriktiği yeni bir sahayı inşa eden arşiv projelerinin -örneğin Cvektovich'in söz ettiği hisler arşivinin - altüst edicilik potansiyelleri açısından pek de *queer* olmadığını ima eder. *Queer* hisler arşivi, resmi arşivlerle ilk anda görüldüğünden çok daha fazla ortak

noktaya sahiptir; ikisi de temsil ettikleri arzuların, kurumların ve varoluşların gelecekte insanlar tarafından tanınabileceğini varsaymaktadır. Buna karşı Edenheim, herhangi bir kimlik üzerine inşa olmayan, unutkanın ve kaybın değil ama yokluğun ve eksikliğinin; orada olmayan şeylerin bir toplamı olan bir arşiv tahayyül etmeyi önerir (Edenheim, 2014: 50). Ona göre böyle bir arşiv, *queer* tarihçilerin burun büktükleri resmi arşivleri mesken edinebilir. Edenheim'ın eleştirisi, *queer* arşivleri "var eden" pratiklerle, resmi arşivleri *queer*leştiren pratikleri karşı karşıya yerleştiriyormuş gibi görünüyor. Oysa bu ikisinin sıklıkla bir arada işlediğini görürüz: *Queer* arşivler resmi arşivlerin normatif uzlaşalarını sorgulayacak yeni olanaklar yaratırlar; arşivleri *queer*leştiren pratikler ise resmi arşivlerdeki belgeleri yeni ve yaratıcı biçimlerde okuyarak onları yeni arşivlerin bir parçası haline getirirler. *Queer* arşivleri var etme ile arşivleri *queer*leştirme pratiklerinin birbirleriyle bir zıtlık içerisine yerleştirilemeyecek olmalarının, arşivin ölüm dürtüsü ve yaşam dürtülerinin çatışmasıyla şekillenen ve bu çatışmayı görünür kılan bir saha olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Yaşam dürtülerinin, tıpkı Freud'un söylediği gibi, ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini akıldaki tuttuğumuzda (Freud, 2011a: 58); arşivin her zaman yapıcı ve yaratıcı güçlerin çekişmesiyle şekillenen, "yokluk ve mevcudiyetin gerilimleriyle hayat bulan, ele avuca gelmez ve dinamik bir mekân" (Marshall, Murphy ve Tortorici, 2015: 1-2) olduğunu görürüz.

İstanbul Ansiklopedisi de yalnızca *queer* bir arşivi var etmez, aynı zamanda arşivi *queer*leştirme olanaklarını görünür hale getirir. Her ne kadar Boone, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin tamamlanmamışlığının – ve tamamlanamazlığının – yaratıcı yaşam dürtüleriyle ilişkili olduğunu söylese de aslında arşiv, hummalı biriktirmenin yarattığı yıkımla, tamamlanamamışlıkla ve kısmilikle maluldür. Reşad Ekrem Koçu'nun kişisel ilgileri doğrultusunda takıntılı bir biçimde biriktirdiği arşiv malzemesi, hem kendisini hem de yalnızlaştırıp, kırılanlaştırdığı arşivdeki ölüm dürtüsünü açığa vurur. İstanbul Ansiklopedisi arşivi zorlantılı tekrarlarla sürekli genişleme eğilimindeyken, bir yandan yeni boşluklar yaratır. Bu boşlukların yerini doldurmaya çalışan arşivin fetiş nesnelere her zaman yetersiz ikamelerdir. Ansiklopedinin fetiş nesnelere, Edenheim'ın iddia ettiği gibi gelecekte kendisi gibiler tarafından tanınma beklentisi içindeki bir fütürizme yaslanmaz; böylesi bir fütürizmi bozguna uğratabilecek olanaklar yaratır. Fetiş nesnelere inşaa ettikleri hayali ve mitik dünya, arşivin yaratıcı, canlandırıcı güçleri ile yıkıcı, yok edici güçlerinin bir arada işleyişini; arşivin sağladığı varlık imkânlarının yoklukla ve ölüm dürtüsüyle iç içe geçtiğini dramatize ederek arşivi *queer*leştirir.

Kayıp Geçmişin Fetiş Nesneleri

Arşiv tarihçinin parşömenin üzerindeki mürekkebin konuşacağına, geçmişin unutulmaya yüz tutmuş olaylarını ve kişilerini nihayet koruma altına alabileceğine inandığı yerdir (Steedman, 2002: 70). Fakat arşiv bu vaadi yerine getiremez; kayıp zamanı geri getiremez ve yetersiz bir ikame, yani bir fetiş nesne olarak kalmaya mahkumdur. Tarihçilerin kendi aralarında sık sık “arşiv fetişizmi”nden yakınması tesadüfi değildir; tarihçi için fetişleştirilmiş arşiv, çoktan ve geri dönülemez bir biçimde kaybolmuş geçmişin ikamesidir (LaCapra, 1985: 93, n.17).¹¹ İstanbul Ansiklopedisi arşivinde, Koçu’nun melankolik varoluşunu ve İmparatorluk’a duyduğu erotik bağlılığı sürdürmesine yardımcı olan fetiş nesnelere ön plandadır (Altnay, 2015: 95).¹² İstanbul Ansiklopedisi’nin fetiş nesnelere, farklı düzeylerde farklı yoklukların yetersiz ikameleri olarak karşımıza çıkarlar. Arşivin fetişleştirilmesi, tarihin mutlak hakikati ortaya çıkaracak bir disiplin olduğuna ilişkin fanteziyle örtüşür (Burton, 2005: 19). İstanbul Ansiklopedisi, arşivin fetiş karakterini açığa vururken, arşivin kısmılığıyla, eksikliğiyle ve sunabildiğinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olmasıyla yüzleşen, geçmişi yorumlama çeşitliliğini susturacak mutlak hakikat fantezilerini sorgulayan tarihyazımı imkânlarını genişletir.

Boone, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin Batı arşivlerinden farklı olarak görünmez olan homoerotik arzu ve yaşantıları görünür kılmayı değil, görünür arzu ve yaşantıların bol miktardaki kaydını koruma altına almayı amaçladığını önerir (Boone, 2017: 55-6). Boone’un bahsettiği bolluk içindeki malzeme çoğunlukla edebi ve anekdotaldır; hemcinsler arası arzu resmi arşivlerin temel ögesi olan devlet belgelerinde ve hukuki kayıtlarda nadiren görünürdür.¹³ Bu durum kısmen heteroerotik arzu için de geçerlidir; duygusal ve erotik yaşantılar belgelere ancak dava konusu oldukları sürece yansır. Fakat hemcinsler arası ilişkilere -veya saldırılara- ilişkin belgeler, kadın erkek ilişkileriyle kıyaslandığında da sayıca azdır. Örneğin cinsel suçlara ilişkin Halep kadı sicillerini inceleyen Semerdjian (2012: 176), hemcinsler arası erotizme ilişkin yalnızca dört vakaya rastladığını söyler. Benzer bir tespit, Şarkiyatçı söylemin homoerotizmin yaygın olduğunu iddia ettiği toplumların çoğu için yapılabilir. Arondekar’ın belirttiği üzere, bu arşivlerle kurulan ilişki mevcudiyetle başlar yokluğa varır (Arondekar, 2009: 16). Söz konusu arşivsel yokluk, sıklıkla edebiyatla ve hayal gücüyle doldurulur (Arondekar, 2009: 15).

İstanbul Ansiklopedisi’nin homoerotik arzuya ait arşivsel kaydın yokluğunun yerine koyduğu en görünür edebi ikameler, arşivin kayda değer bileşenlerinden olan İstanbul destanlarıdır. Koçu İstanbul destanları ile ilgili şöyle der: “İstanbul halk şairleri, yahud halk şairi âşık ağzı ile yazılmış destanlar, büyük şehrin

günlük toplum hayatı, ve dolayısı ile İstanbul Tarihi bakımından çok orjinal kıymet taşırlar. İstanbul Ansiklopedisinin kaynakları arasında destanlar önemli yer almıştır.” (1966: 4520). Cinayetler, sonu ölümlerle biten hazin aşk hikayeleri gibi ilgi çekici konular üzerine destanlar, gazetenin yaygın olmadığı dönemde insanların kentte olan bitenden haberdar olmalarını sağlamakta; sıklıkla tek yaprak üzerine basılan kopyaları 1000 adede kadar satılabilmektedir (Ercan, 2004: 370; Koçu, 1966: 4520). “[T]am, noksan, ancak birkaç kıt’ası zabdedilebilmiş, matbu, gayrî matbu, çok yaygın, hiç duyulmamış, görülmemiş olarak” arşivinde beş yüzün üzerinde destan bulunduğunu söyleyen Koçu, bunların İstanbul Ansiklopedisi maddelerine dahil ettiği 67 tanesini listeler (Koçu, 1966: 4521-4523). Koçu’nun edebi değerleri ile değil tarih belgeleri olarak değerlendirilmeleri gerektiğini söylediği destanlar (1966: 4520-1), yok olmakta olan erkek homoerotik altkültürünün bulunması güç tarihsel kayıtlarının edebi ikameleridir. Aynı anda şiirsel ve mitik; sıradan ve gündelik olan bu kayıtlar, İstanbul’un gündelik hayatını büyü, macera dolu ve masalsi bir hale büründürürler.¹⁴ İstanbul destanları, tüm arşivlerin hem gündelik, sıradan ve gri hem de mitik, masalsi ve renkli olabilen dünyasını dramatize eden, *queerleştiren* öğelerdir. Koçu, takıntılı bir ilgiyle arşivine dahil ettiği malzemeyi listelemeye meraklıdır. Hüsnü Kınaylı¹⁵ imzalı “Esnaf Ordu Alayları” maddesi altında da çeşitli kaynaklardan derlenen esnaf listelerine yer verilir; Koçu’nun çok sevdiği *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*’nde isimleri geçen 248 esnafı, İstanbul *Ansiklopedisi*’nde kaydedildikleri maddelerle birlikte listelenir (Kınaylı, 1971: 5328-5331). Emre Ayvaz dijitalleştirilmekte olan arşivden bitmek bilmeyen madde listelerinin çıktığını dile getirmiştir (Kişisel görüşme, 22.03.2021).

Reşad Ekrem Koçu’nun takıntılı ilgisine mazhar olan konu başlıklarından biri de “çocuklar”dır.¹⁶ Çocuklarla ilişkili 43 ayrı maddenin önemli bir kısmı, evlerinden kaçıp sokaklarda yaşayan, dilencilik, yankesicilik, gazete satıcılığı yapan 13-18 yaş arası oğlanlara ilişkindir.¹⁷ Büyükşehirin “şenaat inlerine atılan salkım salkım kimsesiz” çocuğun iffetlerini, teravetlerini kaybederek fuhuş baiziyesi olduklarını söyleyen Koçu (1967: 4057), bu çocukların hikayelerini, onlarla ilgili haberleri büyük ilgiyle toplar. “Çocuk Hırsız Çeteleri” maddesi altında on dokuzuncu yüzyılın sonundan 1960’lara kadarki hırsız çetelerini listelemekle kalmaz, çetelerdeki çocukların Sabiha Bozcalı tarafından yapılmış çizimlerini de sunar (Resim 1-5). Sokak çocuklarının dünyası, acı ve kederi olduğu kadar heyecan ve macerayı da gündelik hayatın sıradanlığının ortasına taşırlar. 1960’ların Yeşilçam melodramlarının da sık sık konusu olan zorba babaların, zalim üvey anaların “kurbanı” olmuş çocuk hikayeleri, ürettikleri duygulanımlarla Koçu’nun *queer* arşivinin bir parçası olurlar.

Resim 1 ve 2. Çocuk Hırsız Çeteleri

Öte yandan bu ilgi, arşivin gelecekle kurduğu bağı dramatize eden bir öge olarak da karşımıza çıkar. Derrida'nın (1995: 27) söylediği gibi, arşiv geçmişten çok gelecekle ilgili bir şeydir; arşiv sorusu "[g]eleceğe dair bir sorudur, geleceğin kendisine dair bir soru, bir cevabın, geleceğe duyulan sorumluluğun sorusudur." Her arşiv, gelecekteki insanların onu tanınması, ona erişmesi ve onu okuması amacıyla *var edilir*. Heteronormal gelecek sathında ise "Çocuk" figürü durur (Edelman, 2007: 474). Resmi arşivler, gelecek nesillerin atalarını tanıyabilmesi için biriktirilip korunur. Çocuk figürü, aileye dayalı gelecek tahayyüllerini ulusun geleceğiyle örtüştürür. Geleceğe umutla bakan genç Türkiye Cumhuriyeti de milliyetçi, disipliner, pedagojik, fütürist ve ailesel yatırımlarının kesiştiği bir figür olarak çocuğu yüceltmıştır. Koçu, Osmanlı'ya duyduğu melankolik

bağlılık ile olduğu kadar heteronormal aile kurgularının dışında kaldığı için de heteronormal gelecek tahayyülüne yerleşemez, hatta onu bozguna uğratar (Sarıtaş, 2020: 228). İstanbul Ansiklopedisi arşivi de üremeye dayalı gelecek kurgularının dışında kalır ve bu kurgunun ürünü olan Cumhuriyet çocuğunu, kimsesiz sokak çocuğuyla ikame eder. Sara Edenheim (2014: 49), var edilen *queer* arşivlerin de resmi arşivlerin de kökeninde “olduğumuz gibi” hatırlanma arzusunun yattığını ve bu nedenle her ikisinin de üremeye, Lee Edelman’ın eleştirel adlandırmasıyla “üremeye dayalı fütürizm” kurgusuna, yaslandığını söyler. Daha önce de söylediğim üzere, buradan yola çıkan Edenheim (2014: 57-8), *queer* arşivleri inşa etmek yerine ölüm dürtüsünü kucaklayan *queer* bir negativiteyi ve bununla koşut biçimde geleneksel arşivleri alt üst eden, onları *queer*leştiren pratikleri yeğler. Oysa İstanbul Ansiklopedisi’nin var ettiği *queer* arşiv, heteronormal bir fütürizme dayanmaz, gelecek nesillere seslenmez. Arşivde karşımıza çıkan aileleri olmayan, sokakta kendilerine yeni bir aile kurmuş çocuklar, üremeye dayalı fütürist kurguların ikameleri olarak, bu kurguya seslenen hetero-zamansal arşivleri de bozguna uğratar, alt üst eder.

Resim 3-5. Çocuk Hırsız Çeteleri

Ansiklopedide karşımıza çıkan “çocukların” neredeyse hepsinin 13-18 yaş arası oğlanlar olması, Koçu’nun güzelliklerini övdüğü bu oğlanlara yönelik merakının erotik ilgilerinden bağımsız değerlendirilmesini zorlaştırır. Çocuk maddelerinin bize sunduğu heteronormal aile kurgusunu altüst edici potansiyele, zaman zaman tekinsiz olabilen arzunun gölgesi düşer. “Bitirim (Abdullah)” başlıklı maddede evden kaçan çocukların düştüğü bitirim yerlerinin ibret dolu hikayesi nakledilir (Koçu, 1961: 2824-2825). Koçu, Abdullah’a 1940 yılında bir sabah Galata Rıhtımı’nda rastlar. Kaldırımda yatarken kendisini uyandırmaya çalışan polisle son derece düzgün bir dille konuşması Koçu’nun dikkatini çekmiş ve oğlanı bir kahvehaneye davet ederek hikayesini anlattırıştır. On beş yaşında sınıfta kalınca zalim babasının şiddetinden korkarak evden kaçan Abdullah, geceyi geçirmek için bir sabahçı kahvesine gider. Burada kendisine kumar oynatılarak nesi var nesi yoksa elinden alınır. Her şeyini kaybeden Abdullah’a acıdığını söyleyen bir adam oğlanı hamama götürerek tecavüz eder. Sonrasında Abdullah kendi yaşındaki oğlanlara yasak olmasına rağmen hamamda tellak olarak çalıştırılır. Abdullah’ın hikayesini naklettikten sonra Koçu şöyle devam eder:

Bitirim Abdullahın son derece yıpranmış nüfus cüzdanı içinde saklanmış ve Bitirim yerine düşmesinden az evvel bir şıpşak fotoğrafçıya çektirilmiş resmi ile kaldırım taşları üstünde uyurken gazete fotoğrafçısı tarafından alınmış resmi, R. E. Koçunun Belediye kütübhânesine vakfetmeyi düşündüğü emsalsiz fotoğraf arşivimiz içinde, Büyük şehrin günlük hayatının acı tarafından yüzlerce vesikadan iki dânesidir. (Koçu, 1961: 2825).

Abdullah’ın fotoğrafını arşivin bir parçası kılan şey çocuğun trajik hikayesi gibi sunulsa da, hikayenin uyandırdığı hangi duyguların onun arşivsel değerini belirlediği ilk anda görüldüğünden daha muğlaktır. Hikâye, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin de bir parçası olan, Derviş İsmail’e ait *Dellâknâme-i Dilküşâ* (1686) isimli hamamnamedeki tellakların hikayeleriyle benzerlikler taşır.¹⁸ Bu hikayelerde çeşitli biçimlerde kandırılarak kötü yola düşürülen tellakların başlarına gelenler sözüm ona lanetlenirken erotize edilir. Abdullah’ın hikayesi, her ne kadar açıkça erotize edilmiyor olsa da, homoerotik arzuyu güncel bir melodramın içine yedirir. Bir gün İstanbul Kütüphanesi’ne devredilmesi planlanan arşivdeki fotoğrafın kaydettiği “günlük hayatın acı tarafları”, homoerotik alt katmanı şiddet ve acı yoluyla hatırlatır. Fotoğraf homoerotik arzu ile acıma ve şefkat duygularının birbirine karıştığı bir arşivsel öge olur ve Sabiha Bozcalı’nın çizimiyle ansiklopedi maddesine dahil edilir (Resim 6).

Resim 6. Bitirim Abdullah

Bitirim Abdullah, Bozçalı tarafından yapılan çizimde, ansiklopedideki kimsesiz çocukların büyük çoğunluğu gibi yalın ayaklıdır. Çocuklar kadar kent altkültürünün diğer karakterleri olan tulumbacıların, bekar uşaklarının, külhani pırpırılının da yalın ayaklı olmalarının mutlaka dile getirilen bir detay olması, ansiklopediyle haşır neşir olanların dikkatini çeker (Pamuk, 2016: 152; Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Ansiklopedinin “Ayak (İstanbulda çıplak, yalın)” başlıklı maddesinde sonbahar ve yaz aylarında İstanbul’da yüz binlerce yalın ayağın sokakları çiğnediği söylenir; kentin yalın ayaklı nüfusunun üyeleri tasvir edilir (Koçu, 1960: 1370-1378). İstanbul’un yalın ayaklı tarihine Sabiha Bozçalı’nın haneberduş, hamal, balıkçı çizimleri eşlik eder (Resim 7-11).

Yalın ayaklardan her zaman övgüyle söz edilmez; ayıplama veya tikslenme ifadelerinin de bu bahislere eşlik ettiği olur. Örneğin “Baldır, bacak, ayak masajı resimleri” maddesinde, gazetelerin futbolculara yapılan bacak ve ayak masajlarının fotoğraflarını yayımlamaları kınanır. Efdaleddin Tekiner gibi bir bilginin ölümü ancak gazetelerin ölüm ilanlarında yer bulabilirken, “[y] ukarıya doğru sıyrılmış kilot paçaları, kadar üryan hüner sahibi adalî ve kıllı bacaklar, oğuşturan mütehassis elleri altında baldırlar, koca bir çıplak ayak, koca bir topuk, koca bir taban”ın boy boy resimleri yayımlanmaktadır (Koçu, 1960: 1981). Koçu’nun ayıpladığı bu durumu hevesle tasvir etmekle kalmaz, maddeye eşlik eden iki kaba taslak çizimin aslı olan fotoğrafları arşivine dahil ettiğini okuruz (Resim 12). Yaptığımız görüşmede Koçu’nun başka meraklarının yanı sıra yalın ayak merakına da dikkat çeken Emre Ayvaz, arşivden çıkan çeşitli fotoğraflarda da bu ilginin görünür olduğunu belirtti (Kişisel görüşme, 22.03.2021). Fotoğrafları görme imkânım henüz olmasa da fetiş nesnelerin kaydı olan fotoğrafın kendilerinin de fetiş değeri kazanarak ansiklopedi arşivine dahil edildiğini maddelerden yola çıkarak söyleyebilirim.

Resim 7-10. Yalın Ayaklı İstanbullular

Resim 11. Yalın Ayaklı İstanbullular

Resim 12. Baldır, Bacak, Ayak Masajı

“Bitirim Abdullah” maddesinde gördüğümüz üzere Koçu, çeşitli biçimlerde edindiği veya bir ihtimal İstanbul sokaklarında dolaşırken çektiği fotoğrafları (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021) arşivine katar. “Andriomenos (Nikola) ve Andriomenos Fotoğrafhanesi” maddesinde yetmiş senelik bu müessesenin tasnif ve muhafaza edilen bir arşivi olmamasından yakınır ve böyle bir arşivin, mutlaka devlet tarafından satın alınmağa değer olacağını söyler (Koçu, 1959: 852). Kayıp olayın en gerçekçi ikameleri olarak değerlendirilebilecek olan fotoğraf, Koçu nezdinde arşivlenerek muhafaza edilmesi gereken bir malzemedir. Korunmaya alınmadıklarında bu arşivesel kayıtlar dağılmakta, solarak yitip gitmektedir. Bu aşamada da devreye fotoğrafik kaydı ikame eden çizimler alır.

İkinci ciltte yer alan “Arif (Nefer)” maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi* arşivinin, arşivin boşluklarının ve yetersiz ikamelerinin bir özetini sunar (Koçu, 1959: 980-981). Arif, II. Abdülhamid devrinde yaşamış güzelliğiyle ünlü on dokuz yaşındaki bir askerdir. Kendisinden “sevgilim” diye söz eden, tersanede amele katipliği yapan on sekiz yaşlarındaki İsmail Hakkı tarafından kama ile bıçaklanarak öldürülmüştür. Arif’in arkadaşları Âşık Razi’ye bir destan yazdırmıştır. Koçu, destanının 1941 yılında Galatalı Çerkes Ahmet’ten dinlediğini söylediği dört kıtasını ansiklopediye kaydeder. Maddenin devamında Nefer Arif’in güzelliğine herkesin âşık olduğunu söyleyen Vasıf Hiç’in olaya ilişkin notunu okuyucuya aktarır. Vasıf Hiç, Kapuîçi Hamamı yanındaki küçük bir fotoğrafçı dükkanının

camekanında duran Nefer Arif ve Hakkı'ya ait fotoğrafın olaydan sonra bir mecidiyeye satın aldığı bir kopyasını notları ile birlikte Koçu'ya vermiştir. Koçu maddeye şöyle devam eder: "Vâsif Hocanın verdiği fotoğraf zaman ile o derece solmuştur ki şekiller sarımtırak bir zeminde pek güç seçilmektedir. Ressam Sabiha Bozcalının üstad elinin çizdiği bir resim, bu vesikadan güçlkle elde edilebilmiştir." (Koçu, 1959: 981) Güzelliği herkesin dilinde bir delikanlı olan Arif'in hazin hikayesi, ansiklopedideki onlarca benzeri gibi, kaybolmakta olan İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünü kaydetmeyi amaçlar. Geriye pek fazla kayıt bırakmamış olayın arşivesel ikameleri ansiklopedi açısından tipiktir: Âşık Razi'nin yazdığı bir destan, Vasif Hiç'ten gelen bir not ve fotoğraf. Destan, olayın mitik ve şiirsel bir kayıdır. Reşad Ekrem Koçu bu kaydın kaydını düşerken fotoğrafı ve destanı olayı hikayeleştirir.¹⁹ Fakat destan eksiktir; ancak dört kıtası kaydedilmiştir. Solmuş, sararmış fotoğrafın üzerindeki kişilerse neredeyse görünmez hale gelmiştir. Reşad Ekrem Koçu'nun hikâyeciliği ve Sabiha Bozcalı'nın çizimi (Resim 13) zamanın arşiv kaydı üzerindeki etkilerini telafi etmeye, kaybolan zamanın yetersiz ikamelerinin boşluklarını doldurmaya çalışır. İstanbul Ansiklopedisi'nin kısmi arşivi, üst üste binen kayıpların, boşlukların ve onların yetersiz ikamelerinin toplamıdır: Arşiv belgesi, asla geri getirilemeyecek tarihsel olayların, kişilerin ve yaşantıların kaydı olarak yetersiz bir ikamedir. Arşivin kendisi eksiktir; bazı kişiler, yaşantı ve olaylar arkalarında çok silik bir iz bırakarak veya hiç iz bırakmadan yok olmuşlardır. Yitip gidenin yitip gitmekte olan izlerine "hummalı" bir arzu duyan Koçu, giden şeyin bıraktığı canlı boşluğu, kurmaca ve hayal gücüyle doldurur. İstanbul Ansiklopedisi arşivinin ikameleri, arşive kavramına içkin olan, yokluk ve varlığın çekişmeli sahasını dramatize eder.

Ansiklopedideki çizimler, İstanbul Ansiklopedisi arşivinin kurmaca ve hayalle dolu dünyasını masalsılaştırır. Diderot ve D'alembert'in ansiklopedisinden beri çizimler ansiklopediler için önemli olmuş olsa da Koçu gibi fotoğrafa düşkün birinin neden fotoğrafı değil de çizimi tercih ettiği düşündürücüdür (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Ansiklopediyi büyük mali güçlüklerle çıkaran Koçu'nun iyi kalitede fotoğraf yayımlatmaya gücünün yetmemiş olması üzerinde durulan bir ihtimaldir. Bir diğeriye, Koçu'nun metinsel olduğu kadar görsel/ imgesel olarak da bütünlüğü ve tutarlılığı hedeflemiş, dağınık bir malzemenin derleyicisi olmaktan çok her açıdan kendi bireysel damgasını taşıyan bir evren kurmayı arzulamış olmasıdır (Emre Ayvaz, e-posta, 20.05.2021). Bilhassa da Koçu'nun "ne istediğini, nasıl istediğini çok iyi bilen" Sabiha Bozcalı'nın çizimleri,²⁰ onun kayıp geçmişin yetersiz ikamelerini, fetiş nesnelere birleştirerek "arşivden bir hayal örmesini" (Steedman, 2002: 81) sağlamıştır. Bozcalı, çizim yaparken kendisine yardımcı olması için Koçu'nun arşivinden resimler, çizimler çıkarıp verdiğini anlatır (Özberki, 1984: 157). Dijitalleştirilmekte olan arşivde sürecin

işleyişini, Koçu'nun çektiği veya toplandığı fotoğrafları kesip parçalayarak Sabiha Bozcalı'ya verdiğini, Bozcalı'nın da bu yapbozlardan yola çıkarak maddelere eşlik eden çizimleri yaptığını görebiliyoruz (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021). Arşivle ilgili tüm görüşmelerde Bozcalı'nın çizimlerinin mutfağını gösteren malzemenin, dijitalleştirilmekte olan arşivin en ilgi çekici öğelerinden olduğuna dikkat çekildi. Koçu'nun arşivin fetiş nesnelere yaptığı pastiş, ansiklopedinin üretim sürecine dair arşivsel bir kayıt teşkil etmektedir.

Resim 13. Nefer Arif ve İsmail Hakkı

Edhem Eldem, ansiklopedideki çizimlerin 1970’lerde İstanbul’a gelmiş bir hippisiyle 17. Yüzyılda yaşamış bir tellağı aynı metinde bir araya getirerek aralarındaki farkları silikleştirdiğinden, “donmuş bir tarihsiz devamsızlık” hissi yarattığından söz eder (SALT Online, 2019). Çizimler, tarihsel çeşitliliği, farkı ve heterojenliği masseden arşivin tektipleştirici yasasının, Derrida’nın (1995: 12) adlandırdığı haliyle “arşivsel şiddetin”, bir parodisini sunmaktadır. Eldem’e göre çizimler yoluyla yaratılan hayali dünya, olgusal, nesnel tarihçiliği tehdit etmektedir. Reşad Ekrem Koçu, hakikat ile hayal gücünün, tarih ile kurmacanın arasındaki sınırları fazlaca bulanıklaştırdığı için, güvenilirliği her zaman biraz şüpheli bir tarihçi olarak anılagelmiştir. Öte yandan arşivin sunduğu parodi, tarih ile kurmaca sınırlarının her zaman bir nebze istikrarsız olduğunu gösterir ve tarihin mutlak hakikatini nesnel biçimde açığa çıkaracak bir bilgi deposu olarak arşiv fantezisini zora sokar.²¹

Kayıp Geçmişin Kayıp Arşivi

Reşad Ekrem Koçu geride İstanbul Ansiklopedisi’nin veya arşivinin izini sürebileceğimiz bir hatırat veya otobiyografi bırakmamıştır; hikâyeyi takip edebileceğimiz kaynak yine ansiklopedinin kendisidir.²² Örneğin Mehmet Ergün (2010) ansiklopedinin büyük maddi zorluklarla hazırlandığını Koçu’nun, fasikül kapaklarında okurlara yaptığı abonelik çağrılarını üzerinden takip eder. Maddi zorluklar, ansiklopedinin tamamlanamamasının başlıca nedenlerindedir. Koçu, maddi destekçisi Cemal Çaltı ile ortaklığını dostane biçimde sonlandırdıktan sonra bir süre daha devam ettiği ansiklopedinin yayımını 1951’de durdurmak zorunda kalmıştır. 1958’de Mehmet Ali Akbay’ın desteği ile yeniden yayımlanmaya başlayan ansiklopedi, ikilinin ortaklığının sonlanması ile birlikte Koçu’nun kısıtlı kaynaklarıyla ile yayımlanır. Koçu bu dönemde satışları artırmak için hali hazırda ilgi duyduğu, cinsellik ve şiddet içeren olaylarla, magazin haberlerine daha fazla yer ayırmaya başlamış; bu da son ciltlerdeki içeriğin giderek daha az akademik, daha çok sansasyonel hale gelmesine neden olmuştur.

Ansiklopedinin tamamlanamayışının diğer bir nedeni ansiklopedi içeriğinin Koçu’nun öznel değerlendirme ölçütleri uyarınca sürekli genişlemesidir. Bu içerik ansiklopediye, tüm ciltlerde gözlemlenebilen nev-i şahsına münhasır karakterini verdiği için ansiklopedi yazarlarının takdir de görür. Yazar kadrosunun önemli isimlerinden sanat tarihçisi Semavi Eyice (1998: 66-7), Koçu’nun “İstanbul’da cereyan etmiş bazı kirlili olayların kahramanlarını” dedektif gibi araştıran, “eski dönemlerdeki normal dışı ilişkilere” merak duyan, gazetelerdeki en hurda ayrıntıları bulup çıkaran bir araştırmacı olduğunu söyler. Kevork Pamukciyan da (1990: 49) Koçu’nun “sağlam tarih bilgisini, yaygın okuyucu kitlesine, (pederastiyi abartarak yansıması dışında) esas itibarı ile doğru bir biçimde

‘indirme’yi başaran” bir yazar olduğunu not eder. Öte yandan tarihte önemli sayılabilecek olaylar ve kişiler görece kısa maddelerle geçiştirilirken, tellaklar, esnaflar, çocuklar, külhanbeyleri, tulumbacılar, haneberduşlar ve onların etrafında gelişen hikayelerin uzun uzun nakledilmesi; kurmaca eserlerden yapılan uzun alıntılar, ansiklopedinin tamamlanamamasının sebepleri arasında anılır (Eyice, 1994: 219). Koçu bir yandan bu tip maddelere geniş yer ayırırken öte yandan ansiklopediye katkıda bulunan isimlerin maddelerini kısaltmakta, bazılarını kendince yeniden yazmaktadır. Pamukciyan (1990: 49-50) gönderdiği maddelerin “kuşa çevrilmesi”, bazılarının ise hiç dahil edilmemesi neticesinde ansiklopedi kadrosundan ayrıldığını dile getirir. Koçu’nun kişisel takıntılarının peşine düşmesinin, bunları toplama, muhafaza etme ve yayımlama arzusunun ansiklopedi içeriğini dengesizleştirdiğine işaret eden Eyice ve Pamukciyan gibi yazarların ansiklopedi kadrosundan ayrılmasıyla Koçu yalnızlaşmış ve maddelerin çoğunu kendisi yazmaya başlamıştır. Sonuç olarak ansiklopedi içeriği çok daha fazla onun kişisel ilgi ve merakları çerçevesinde şekillenmiş; yalnızlaşmasına neden olan öğeler daha da fazla, daha da takıntılı bir biçimde kaydedilir olmuştur. *İstanbul Ansiklopedisi*’nin bu doğrultuda sürekli genişleme eğilimi onu tamamlanması imkânsız, eksik kalmaya mahkûm bir girişime *dönüştürmüştür*. Biriktirme ve kaydetmeye yönelik hummalı arzu, ansiklopediyi ve arşivini yıkıma götürmüştür.

Koçu’nun ansiklopediyi on beş ciltte bitirmeye kararlı olan Akbay ile ortaklığının bitmesinde de ansiklopedinin hummalı bir biçimde genişlemesi etkili olmuş gibi görünüyor (Eyice, 1998: 65). Ortaklığın bitmesi ile Akbay’a ait olan Sirkeci Mühürzade Hanı’ndaki ansiklopedi yazıhanesinde bulunan notlar, kitaplar, resimlerden oluşan malzeme, yani *İstanbul Ansiklopedisi* arşivi, Koçu’nun Göztepe’deki dairesine taşınmıştır (Yücel, 2019: 149).²³ Arşivin bir zamanlar dost sohbetlerinin mekânı olan kalabalık yazıhaneden²⁴ eve taşınması, Koçu’nun yalnızlaşma sürecinin uzantısıdır (Eyice, 1975: 9; Ulucutsoy, 2015: 105-106)

Bu daireyi ziyaret edip de halen hayatta olan ansiklopedi yazarlarından Erdem Yücel, ansiklopedi arşivi için evin bir odasının ayrıldığını, Koçu’nun duvarlara çaktığı raflara kitaplarını ve ansiklopedi maddelerini içeren zarfları yerleştirdiğini anlatır (Yücel, 2019: 156). Semavi Eyice de benzer biçimde Koçu’nun evinin arşiv malzemeleriyle dolu olduğunu söyler (Eyice, 1998: 65). *İstanbul Ansiklopedisi* arşivini *queer* bir arşiv olarak ele alan Altınay (2015) ve Boone (2017), arşivin Koçu’nun Cumhuriyet ile birlikte hızlanan heteronormalleşme sürecinde kaybolan homoerotik erkek altkültürüne duyduğu bağlılığın bir ifadesi olduğu konusunda hemfikirdir. Bu bağlılık ile şekillenen arşiv Koçu’ya normatif düzenin esirgediği *queer* varoluşu gerçekleştireceği bir alan yaratırken, içine yerleştiği evi kapsayarak kamusal ile özel ayırımının silikleştiği eşiksel bir mekân

haline getirir (Ayvaz, 2007: 54; Burton, 2003: 6). Muzaffer Gökman, Koçu'nun yaşamının son yıllarında ziyaret ettiği evinin kitaplarla dolup taştığını anlatır. Duvarlardaki her bir tabloyu tarihe dönüştürerek hatırlayan Koçu, tarih dolu bir evde, tarihi yaşamaktadır (Gökman, 1978: 119). Arşiv, "hayatının son yıllarında tıks tıks koleksiyonuyla doldurduğu (yani bir kâğıt ve fotoğraf yığınıyla) bir apartman dairesinde yalnız yaşayan" (Pamuk, 2016: 156) Koçu'nun evini, tıpkı evleri mekân edinen diğer *queer* arşivler gibi, tarihin sığınağına dönüştürmüştür (Cvetkovich, 2003).

Hummalı biriktirme, muhafaza ve kaydetme, bir yandan Koçu'nun eşiksel ve marjinal varlığını koruma altına alırken diğer yandan onu yalnızlaştırmış ve evinde yalıtılmış olan arşivin ilerleyen yıllardaki akıbetini belirlemiştir. Reşad Ekrem Koçu'nun ömrü altına girmiş olduğu devasa "İstanbul'un alfabetik kütüğü"nü tamamlamaya yetmemiştir. Göztepe'deki dairede muhafaza ettiği arşivi istediği gibi İstanbul Kütüphanesi'ne miras bırakmayı başaramamış, vefatından sonra arşiv, ansiklopedide sık sık andığı kimsesiz çocuklar gibi "süfli bir durumda bir yerlerden bulunduğu" evlatlığı Mehmed Koçu'ya kalmıştır (Eyice, 1998: 65).²⁵ Koçu'nun ölümünden Kadir Has Üniversitesi tarafından satın alınmasına kadar geçen sürede arşivin başına nelerin geldiği bugün de tam olarak bilinmiyor. Semavi Eyice, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde Mehmet Koçu'nun Reşad Ekrem'den "kalan fasiküllerin stoku ile maddeleri" parça parça sattığını söyler. *Albüm* dergisindeki yazısında ise ansiklopedi için hazırlanan dosyaların *Tercüman* gazetesine satılmış olduğunu duyulduğundan, gazetenin kapanmasıyla Koçu'nun bütün arşiv ve kütüphanesinin dağılmış olması ihtimalinden söz eder (Eyice, 1998: 67). Erdem Yücel de (2019: 156) bu dönemde Mehmet Koçu'nun arşivi sattığına ilişkin pek çok söylentinin dolaştığını anlatır. Emin Nedret İşli (2010: 64), Mehmet Koçu'nun arşivi Bâb-ı Âli Caddesi'ndeki köklü bir yayınevinin sahibi olan bir aileye devrettiğini, bu ailenin de arşivi muhafaza edip günümüze ulaştırdığını öne sürer.²⁶ Murat Bardakçı (2010) arşive sahip olan ailenin kendisini 2003 yılında arayarak bir anlaşma dahilinde arşivi satmayı teklif ettiklerini, kendisinin Çağaloğlu'nda bir depoda bulunan arşivi gidip gördüğünü iddia etmiştir. Emre Ayvaz bahsi geçen ailenin SALT Araştırma'ya da bir teklif götürdüğünü, 2013 yılında yapılan görüşmeye kendisinin de katıldığını anlattı (Kişisel görüşme, 22.03.2021). Ailenin babası Koçu'nun ahabıdır ve arşivi Mehmed Koçu'dan devralmıştır. Babanın vefatı ile arşivle nasıl başa çıkacaklarını bilemeyen aile pek çok kurumla görüştüktan sonra Kadir Has Üniversitesi ile anlaşmıştır. Aile bu süreçte arşivin kaba bir envanterini çıkarmış olsa da, buradan ansiklopedi maddelerinin tamamlanıp tamamlanmadığı veya arşivin bu maddelerin ne kadarını içerdiğini anlamak mümkün olmamıştır (Emre Ayvaz, kişisel görüşme, 22.03.2021). Arşivin tam

içeriği ancak Kadir Has Üniversitesi arşivi satın alıp kataloglama ve dijitalleştirme için SALT Araştırma'ya emanet ettikten sonra görülebilmiştir. Bugüne ulaşan arşiv, Murat Bardakçı'nın iddia ettiğinin aksine, kalan maddelerin tamamını içermemektedir.²⁷ Özellikle Gökçınar'ı takip eden harflerdeki maddelerin içeriği büyük ölçüde hazırlanmış olsa da, alfabenin daha ileri harflerine ait zarflarda ağırlıklı olarak kesilmiş gazete kupürleri bulunmaktadır (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.03.2020). Halen SALT Araştırma tarafından muhafaza edilen arşiv, kataloglama ve dijitalleştirme işlemleri bittikten sonra Kadir Has Üniversitesi'ne teslim edilecektir.

Her ne kadar arşiv içinde bulunduğu bilinmezlikten kurtulmuş olsa da Koçu'nun ölümünden bugüne pek çok parçasının eksildiği, satıldığı veya kaybolduğu düşünülmektedir. Bu sürede, makalenin başındaki alıntıda bahsi geçen gazeteci çocuk Murat'ın ressam Samuel Mallo Lopez tarafından yapılmış resmi gibi pek çok malzemenin akıbetinin belirsizliğe düştüğünü tahmin edebiliriz. Koçu'ya ait olduğu düşünülen bazı kitaplar sahaflardan satın alınarak koleksiyona dahil edilmiştir (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021), ancak eksilen malzemenin bu kitaplarla sınırlı olmadığını düşünmemiz için geçerli nedenler var. Örneğin Irvin Cemil Schick (2017: 18), *Hûbân-nâme-i Nev-edâ*'nın tıpkı basımını, Reşad Ekrem Koçu tarafından istinsah edildiğini düşündüğü yazma üzerinden yayımlamıştır. Ayrıca Koçu'nun Reşid Safvet Atabinen'e hitaben yazdığı bir mektubun aslı da Schick'de bulunmaktadır (İşli, 2010: 64). Yayımlanan ciltlerdeki maddelerin atıfta bulunduğu malzemenin bir kısmının arşivden çıkmamış olması da arşivin eksik parçaları olduğu fikrini güçlendiriyor.

Bunlar arasında belki de en dikkat çekici olan ansiklopedi maddelerinde sık sık bahsi geçen "Âşık Razi'nin evrak-ı metrukesi" ile Üsküdarlı Vasıf Hiç'in notlarıdır. On dokuzuncu yüzyıl sonunda İstanbul'un homoerotik erkek altkültürünün katılımcısı olduğu anlaşılan Tophane ketebesinden Üsküdarlı Âşık Razi,²⁸ bu altkültürün hikayelerini ve meşhur simalarını, İstanbul destanlarını Üsküdar'da bir tulumbacı kahvehanesi işleten (Ercan, 2004: 372) Vasıf Hiç'e²⁹ aktarmış; daha sonra bu öğeler Reşad Ekrem Koçu'nun arşivine dahil edilmiştir. Vasıf Hiç'in ismi pek çok maddenin yazarı olarak geçtiği gibi, Koçu bizzat kaleme aldığı bazı maddelerin kaynağı olarak da Vasıf Hiç'in notlarını göstermiştir. Yaptığım görüşmelerde, arşivde Koçu'nun el yazısından farklı bir el yazısıyla alınmış, kesilerek parça parça ansiklopedi malzemesinin içine dahil edilmiş notlara rastlanıldığından söz edildi. Bu notların Vasıf Hiç'e ait olma ihtimali üzerinde duruluyor. Emre Ayvaz'ın (Medyascope, 2019) ansiklopedi mitinin arkasındaki "esrareniz" kaynak olmaya aday olduğunu söylediği Âşık Razi'ye ait "evrak-ı metruke" ise arşivden çıkmamıştır.³⁰ İstanbul destanlarına oldukça geniş yer ayıran ansiklopedide yalnızca iki âşık maddesi yer alırken

Âşık Razi'nin bunlardan biri olmadığını da not düşmek gerek. Kısacası İstanbul Ansiklopedisi'nin inşa ettiği *queer* arşiv, Âşık Razi ve Üsküdarlı Vasıf Hiç'e ait yeni bir boşluk yaratmaktadır. Arşiv nihayet kullanıma açıldığında etrafındaki mit bir nebze olsun sönmülenecek olabilir fakat bu boşluk, Sinan Çetin'in de söylediği gibi, Âşık Razi ve Vasıf Hiç etrafında yeni mitler yaratacaktır (Kişisel görüşme, 20.03.2021).

İstanbul Ansiklopedisi arşivi ne kadar asıl haline döndürülmeye çalışılırsa çalışılırsa, kullanıma açılacak olan arşiv, “hakiki” arşivin yetersiz bir ikamesi olacaktır. Hiçbir zaman yerine getirilemeyecek olan kayıp parça – kökündeki olay, onun tutulmamış kaydı, kaydın ikamesi anlatı ve o anlatının kaybolan kaydı – arşivi boşluklu ve eksik kılacaktır. İstanbul Arşivi erişilemediği süreçte etrafındaki mit de şişmiş; sayısız söylenti, arşive yönelik merak ve ilgiyi artırmıştır. Arşivin yerinin ve içeriğinin bilinmezliğinin yarattığı boşluğu dolduran mit, bir çeşit fetiş ikame işlevi görmüştür. Bu fetiş ikame, kayıp belgelere hayıflanma, onları satan akrabalara veya hamilere duyulan öfke, halen bir kutunun köşesinden veya bir sahafın tozlu raflarının arasından çıkması beklenen bir belge arayışı yoluyla “hakiki” arşive duyulan arzuyu kamçulamıştır (Arondekar, 2009: 29). Bu nedenle arşivle karşılaşma anı, görüşüğüm herkes için önemli olmuştur. Öte yandan arşiv, kendisi de bir fetiş ikame olduğu ve kendinden beklenen hakikati sunmadığı için, “arzunun kayıp nesnesi”nden beklenen doyumunu sağlayamamış; arşiv etrafında örülen mit kaçınılmaz bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Örneğin proje danışmanlarından Bülent Tanju arşivi ilk gördüğünde malzeme bolluğu karşısında afalladığını, fakat kısa süre içerisinde arşivin vaat ettiği kadar çok daha azını içerdiğini fark ettiğini ifade etmiştir (Kişisel görüşme, 26.03.2021). Tanju bu durumun her arşiv için biraz geçerli olduğunu da not etmektedir. Arşivin kataloglanmasında görev alan Cansu Yapıcı ve Sinan Çetin de arşivin büyük çoğunluğu gazete belgelerinden oluşan içeriğinin, ilk anda hayal kırıklığı yaratabileceğini ifade etmişlerdir (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.03.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.03.2020). On dokuzuncu yüzyıl sonundan yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan bir dönemi kapsayan kupürlerin ait oldukları gazete ve dergileri bugün sahaflarda, ikinci el pazarlarında çok yüksek olmayan meblağlara edinmek mümkündür. Hatta pek çoğunun taranmış ve/veya dijitalleştirilmiş kopyaları da erişilebilirdir. Öte yandan tüm bu kayıtlar, gündelikliklerinden sıyrılarak ansiklopedi çerçevesinde yeni anlamlar kazanmış; Sinan Çetin'in söylediği üzere Koçu'nun seçici biriktirme hali, arşivin anlatsını inşa etmiştir (Kişisel görüşme, 20.03.2020). Arşivi oluşturan alelade gazete kupürleri, değerlerini bu anlatının bir parçası olmaktan devşirirler. Fakat arşivin sunduğu anlatı da parçalıdır; herhangi “iç rahatlaması veya kapanım vaadinde bulmaz.” (Arondekar, 2009: 138)

Arşivin Sırları

Başından beri maddi zorluklarla cebelleşerek yayımlanan İstanbul Ansiklopedisi'nin bir türlü tamamlanamıyor oluşu, ilk yıllarda ansiklopediyi bitireceğine güven duyan Koçu'nun ruh halini de değiştirir. Semavi Eyice bu dönemi şöyle anımsar: "Evinde yüzlerce zarfta, Ansiklopedide çıkacak maddelerin notları, resimleri ve çeşitli malzemesi toplanmıştı. Son yıllarda iyice kötümser olan Koçu, bunları oturduğu apartmanın önündeki küçük düzlüğe yığıp yakacağını söylüyordu." (Eyice, 1998: 65). Erdem Yücel de (2019: 145), Koçu'nun basın ve yayın dünyasından şahsiyetleri, öğretim üyelerini ve dostlarını çağırarak hazır olan maddeleri onlara sergileyeceğini; sonra da hamallarla bahçeye indirttiği bu malzemeyi yakacağını söylediğini anımsar. Bildiğimiz kadarıyla Koçu bu niyetini gerçekleştirmedi. Fakat dile getirdiği yakma arzusu, hem arşivin hummasına, hem de kayıp arşive yönelik onu bir mite dönüştüren hummalı arzuya ilişkin düşüncemizi ilerletebileceğimiz bir metafor sunuyor. *Arşiv Humması*'nın sonunda Derrida, Freud'un – veya Koçu da olabilecek herhangi birinin– arşivini yakarak imha etme ihtimalinden söz eder. Bu ihtimal, yakılan arşivin içerdiği "sırrı" bilmek, bilinir hale getirmek ve arşivlemek için sonsuza dek sürecek yakıcı bir arzuyu doğuracaktır (Derrida, 1995: 63). Arşivin ifşa edilmeyi bekleyen sırların toplamı olduğu pek nadirdir ancak biz yine de arşivlere bu beklentiyle yaklaşmaya devam ederiz (Arondekar, 2009: 20). Yosef Hayim Yerushalmi, *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable* isimli kitabının sonunda Freud ile girdiği monoloğu bir soruyla nihayetlendirir: Psikanaliz bir Yahudi bilimi değil midir? (aktaran Derrida, 1995: 32) Yerushalmi, sorunun cevabını bir sır olarak saklayacağına dair monoloğun tarafı hayalet Freud'a söz verirken, Derrida Yerushalmi'ye başka bir soru yöneltir: Bir hayalete arşivin sırrını korumaya söz veren bir tarihçi halen tarihçi midir? (1995: 46) Freud'un özel yazışmalarını okuyup, sınıflandırıp, envanterini çıkararak psikanalizin bir Yahudi bilimi olduğu sonucuna varan tarihçi Yerushalmi'nin verdiği söz açıkça retoriktir; kamusal olarak reddedilse de sorunun "hakiki" cevabını, yani sırrı *herkesin bildiğini* varsaymaktadır. Herkesin bildiği sırrı ele alabileceğimiz en elverişli kavramlardan biri, "dolabın epistemolojisi"dir. (Sedgwick, 1990) Sedgwick'e göre Batı kültüründe kurucu bir ayırım olan heteroseksüel/eşcinsel ayırımının ikinci tarafı sır olarak inşa edilmiştir; ne kadar dolaptan çıkarsa çıksın sır konumu değişmeyecektir. Eşcinsellik, her zaman sır olarak saklanması – ve dolayısıyla dolaptan çıkarılması – gereken bir şey olarak kalacaktır. Heteronormatif kültürün bilme biçimlerini yapılandıran "dolabın epistemolojisi"nde mesele sırrın ne olduğu değildir; bilmenin ve hakikatin sır rejimi etrafında örülmesidir.

İstanbul Ansiklopedisi'nin homoerotik katmanı, Reşad Ekrem Koçu'nun cinsel yönelimini kamusal bir tartışma konusu haline getirmiştir. Orhan Pamuk'un

2002 yılında *National Geographic Dergisi*'nde Koçu'nun eşcinsel olduğunu iddia ettiği bir makalesi yayımlanır.³¹ Murat Bardakçı (2002) bu yazıya Koçu'nun "eskilerin 'cemel aşığı' dedikleri ve yakışıklı delikanlıları 'seyretmekten' haz duyan bir gruba mensup olduğunu" söyleyerek cevap verir. Murat Bardakçı ile Orhan Pamuk arasındaki tartışmanın, "dolabın epistemolojisi"nin ürettiği sır rejiminden beslendiğini söyleyebiliriz. Pamuk, Koçu'nun ilk ciltlerde genç ve güzel oğlanları Osmanlı kültür ve edebiyatına *sızdırarak* anlattığını, sonraki ciltlerde buna pek de gerek duymaksızın her bahaneyle genç bir delikanlıdan söz ettiğini söyler (2016: 153). Pamuk'a benzer biçimde Boone, ansiklopedinin nesnel, bilimsel *kisvesinin* Koçu'yu 1950'lerin ve 1960'ların Türkiye'sinde homoerotik bir içeriğin neden olacağı saldırılardan koruyan bir "dolap" işlevi gördüğünü öner sürer (Boone, 2015: 145; 2017: 58). Ona göre ansiklopediye dağılmış olan güzel erkek çizimlerini yan yana getirerek okumak gibi yöntemler, "masum ve zararsız" imgelerin altında incelikli bir biçimde *saklanan* homoerotik alt katmanı görünür hale getirir (Boone, 2017: 61; 67). Pamuk da, Boone da, Koçu'yu dolaptan çıkarmak gibi bir niyetleri olmasa bile, Koçu'nun dolabını dolaptan çıkarmışlardır (Sarıtış, 2020: 217). Arşivin bize Koçu'nun veya ansiklopedide konu edilen başkalarının "eşcinsel" kimliklerini -veya tarihin gizli kalmış diğer sırlarını- fışıldamasını beklemek; yalnızca İstanbul Ansiklopedisi arşivini değil, tüm arşivleri tarihin sırlarını ifşa edecek toplamlar olarak görmek, "dolabın epistemolojisi"yle şekillenen bir tarihyazımına işaret eder. Buna göre arşiv herkesin bildiği tarihsel hakikatlerin ispatını sağlayacak bir belge deposundan öte bir şey değildir. Her ne kadar Koçu'nun – ve tarihin- sırları çoktan ifşa edilmiş, dolaptan çıkarılmış olsa da "dolabın epistemolojisi"nde ifşa hiçbir zaman sonlanmaz (Sedgwick, 1990: 67-8); arşiv hakikati defaatle dolaptan çıkarmanın aracı olur.

Halbuki sırrın tanımı gereği arşivi olamaz; arşive girmeden *yakılan belgeler*, geride kül, iz ve hatta yeri fetiş nesnelere doldurulacak bir boşluk bile bırakmaz (Derrida, 1995: 62). Susturulan, imha edilen veya yok olmaya terk edilen resmi arşivlere alternatif oluşturacak *queer* arşivlerin sırrı, bugüne ilham verecek, özgürleşmenin anahtarı olacak olaylar, yaşantılar hatta kimlikler olarak görülebilir. Ancak bu arayışlar sonuçsuz kalmaya mahkumdur; daha önce de söylediğim üzere arşivler yetersiz ikamelerden öte bir şey sunamaz. Öte yandan arayışın kendisi aranan şeyi -olayı, kişi veya kimliği –değiştirir; bir şeyler bulunur elbette ama bu her zaman başka bir şey, arayışın ürettiği bir üründür (Steedman, 2002: 77). İstanbul Ansiklopedisi arşivi için de bu durum geçerlidir: Arşivin bize sundukları belirli bir kimliğe nazaran sınırları çok daha belirsiz öznellikler, boşlukları hayal gücüyle doldurulmuş olaylar, bazı kısımları abartılırken diğerleri görünmezleştirilmiş bölük pörçük yaşantılardır. Arşivin kısmi anlatısı, çetrefilli

ve yer yer tedirgin edicidir. Tecavüz ve cinayet başta olmak üzere şiddetin pek çok biçimi bu yaşantıların başrolündedir. Karşımızdaki saf bir direniş, özgürleşme arşivi olmaktan çok uzaktır. Kadınlara pek az yer ayrılır, yer yer kadın düşmanı söylemlere rastlanır. Ansiklopedi maddelerinde Koçu'nun, diğer eserlerinde olduğu gibi, "Türklerin zafer dolu şanlı tarihini" anlatan milliyetçi tarihyazımına bağlılığı görünürdür. Örneğin ilk fasiküle eşlik eden bildiride Koçu, ansiklopediyi İstanbul'un fethinin beş yüzüncü yılına yetiştirmeye ant içtiğini söyler (Eyice, 1998: 64). Her ne kadar ansiklopedide azınlık gruplarında kişilere yer ayrılıyor olsa da burada da resmi tarihyazımıyla örtüşen maddeler karşımıza çıkar.³² Dahası bu cemaatlerden delikanlıların sıklıkla erotize edildiğini görürüz. Örneğin Ermeni ile başlayan dokuz maddenin ikisi, "Ermeni Dülfer Güzeli", ve "Ermeni Esnaf Civanları"dır (Düngelen, 1971: 5205; Koçu, 1971: 5204-5205). Normatif cinsel ve cinsiyet tanımlarının dışında kalan kişi ve yaşantılar her zaman tutarlı biçimlerde ele alınmazlar. İnsanı güzellikleriyle baştan çıkararak genç delikanlılar zaman zaman sapık oğlanlar olarak anılır; bu oğlanların âşıkları bazen cemel âşıkları, bazen de çocuk vücutlarını kiralayan cinsi sapıklardır.³³ Koçu'nun melankolik direnişinden doğan arşivsel pratiği, ilerici politikalarla eklemlenmeyen bir *queer* arşivin belirsizliklerine ilişkin bir tartışma hattı açar (Altınay, 2015: 90). İstanbul Ansiklopedisi arşivi bir yandan norm dışı yaşantılara, öznellik ve duygulanımlara varlık imkânı yaratan *queer* bir arşivi inşa ederken, diğer yandan bütünlüklü kimlik kurgularını altüst eden anlatıların çatışmalı sahası olarak arşiv kavramını *queerleştirir*.

Sonuç

Anjali Arondekar (2009: 32), Richard Burton'ın kayıp *Karaçi Raporu* üzerine düşünürken şu soruyu sorar: Dikkatimizi raporun ortaya çıkarılmasına değil de bu raporun bulunmasına yönelik takıntılı arayışa yönelttiğimizde ne görürüz? Kaybolan nesne neyin kanıtıdır ve kanıt olma gücünü hangi iktidar ilişkileri sayesinde kazanır? Benzer bir soruyu İstanbul Ansiklopedisi'nin kayıp parçaları ve boşluklu, kısmi arşivi için sorabiliriz: Arşivsel nesnenin kaybını, kayıp haline getiren ne olmuştur? Bu soru aynı zamanda bizim bu kısmi arşivde neyi arayacağımız sorusunun cevabını biçimlendirdiğinden, tam da dijitalleştirilmiş arşiv kamuya açılmak üzereyken üzerine dikkatle eğilinmesi gerektiğini düşünüyorum. Arşivi kayıp hale getiren şeylerin başında, Osmanlı tarihinin görünmez kılınan tüm katmanları gelir. Daha evvel de söylediğim üzere Türkiye'de arşivler ve onlara erişim politikaları çoğunlukla kırılğan olmuştur. Dahası azınlıkların, çalışan sınıfların, köylülerin, kadınların ve cinsiyet ve cinsel normların dışında kalanların izleri hem siliktir, hem de korunmaları için pek az çaba sarf edilmiştir. Reşad Ekrem Koçu, resmi arşivlerde, gazetelerde, fotoğraf stüdyolarında ve tabii sokaklarda bulunduğu parçaları birleştirerek bu

silik izlerden yeni bir arşiv yaratan, yitip giden, imha edilen ve yeniden yazılan tarihin boşluklarını ürettiği anlatılarla dolduran bir tarihçi olmuştur.

Arşivi kayıp kılan diğer bir şey de arşivin zaten bilinen ama sıralştırılan tarihsel hakikati doğrulayacak bir kanıt deposu olduğuna dair epistemoloji, yani “dolabın epistemolojisi”dir. Buna göre arşiv nihayet ortaya çıkarıldığında; tarihin bize vermesini arzu ettiğimiz cevaplara ulaşılabilecektir. Yakın zamanda kullanıma açılacak ve mekân kısıtlaması olmaksızın erişilebilir olacak olan dijital İstanbul Ansiklopedisi arşivine “dolabın epistemolojisi”nin cenderesinden çıkararak yaklaşılabilmek için, arşivin kısmiliğiyle, sunabildiklerinin ancak yetersiz ikamelerle sınırlı olduğuyla yüzleşmek gerektiğini düşünüyorum. Derrida, Yerushalmi’nin daha evvel söz ettiğim kitabını incelerken, tamamlanmamış bir arşivin gelecekle ilişkisine dair iki yaklaşım ayırt eder: Birincisi arşivi belirlenebilir bir geleceğin içine, her yeni belgenin keşfini gelişimsel bir çizgiye yerleştiren yaklaşımdır. “Dolabın epistemolojisi”ne yaslandığını düşündüğüm bu yaklaşıma göre daha açığa çıkarılacak tonla evrak vardır, tarihçi onları bilimsel yöntemlerle inceleyecek ve tarih biraz daha aydınlatılacaktır. Ancak aynı zamanda bilinecek yeni bir şey yoktur; tarihçi zaten herkesin bildiği sırların peşinde koşmaktadır. İkinci yaklaşım ise arşivin içeriğinin, arşivi arşiv yapan değerlerin ne olacağına dair bir bilinmezliğe bağlı olduğunu kabul eden bir geleceğe açıklığı benimser (Derrida, 1995: 36). İstanbul Ansiklopedisi’nin dijital arşivinin kullandığı teknik, arşivlenebilir içeriğin yapısını ve gelecekle kurduğu ilişkiyi de biçimlendirecektir (Derrida, 1995: 17). Kullanıma açılacak olan arşivin kendisi gibi bir yandan mevcut, zengin ve erişilebilirken diğer yandan namevcut, kısmi ve erişilemez; mitik olduğu kadar sıradan ve gündelik; aynı anda yaratıcı ve yıkıcı; ilham verici olduğu kadar tekinsiz keşifler için yeni olanaklar yaratacağını umuyorum.

Sonnotlar

¹ Dizgi hataları dışında alıntılardaki yazımı aynen aldım. Ansiklopedi maddelerinin tarihleri, fasikül kapağının ilgili cilde dahil edilmediği durumlarda, cilt tarihleri üzerinden verilmiştir.

² Arşivi kataloglama işlemini yürüten Sinan Çetin, kataloglanan harfli dosyaların arasında resmin bulunmadığını, başlığı belirsiz ve herhangi bir açıklama içermeyen resimlerden birinin, zayıf da olsa, “Ataaykut (Murad)”a ait olma ihtimalinin bulunduğunu belirtti. Harfli dosyaların dışındaki henüz kataloglanmamış resim, illüstrasyon ve fotoğrafların arasından da resmin çıkma ihtimali bulunuyor (Sinan Çetin, e-posta, 5.5.2021).

³ Bu yazıyı ansiklopediden faydalanarak yazdığım için arşiv ile kast ettiğim İstanbul Ansiklopedisi arşividir. Diğer yandan Koçu’nun “ömrünün mahsülü” olarak andığı

İstanbul Ansiklopedisi arşivi ile Koçu'nun kişisel arşivinin iç içe geçmiş olduğunu hatırlatmakta fayda var. Dijitalleştirilmekte olan arşivde ansiklopedi harfleri altındaki malzeme ile Koçu'nun kişisel arşivi sayılabilecek malzeme arasında bir ayrıma gidilmiştir. Yakın zamanda kullanıma açılması beklenen ve kataloglama süreci bitmiş olan kısım, ansiklopedi maddelerinden oluşan kısımdır (Cansu Yapıcı, kişisel görüşme, 17.3.2021; Sinan Çetin, kişisel görüşme, 20.3.2021).

⁴ Bu yazıda İstanbul Ansiklopedisi'nin yayımlanmış ciltlerinden, henüz kullanıma açılmamış olan arşivin kataloglama sürecini yürütmüş olan Cansu Yapıcı ve Sinan Çetin ile proje danışmanları Emre Ayvaz ve Bülent Tanju ile yaptığım görüşmelerden faydalandım.

⁵ Ansiklopedi içeriğinin Z'ye kadar tamamlanmış olduğunu ansiklopedinin ilk döneminde Koçu'nun kendisi de iddia etmiştir (Ergün, 2010: 38).

⁶ Cook ve Schwarz'a göre arşiv tanımında temel bir ikilik vardır: Tarihsel hafızayı ve kültürü koruyan tarihsel miras mekânları olarak arşivler ile yönetsel belgelerin toplandığı, devletin şeffaflığına ve hesap verilebilirliğine ilişkin mekânlar olarak arşivler. İlki yirminci yüzyılda gelişmiştir ve arşivci zamanla bir hukukçu olmaktan çıkıp tarihçi olmaya doğru evrilmiştir (Cook ve Schwartz, 2002: 171).

⁷ Ermenilerle ilgili maddeleri hazırlayan Kevork Pamukciyan'ın ansiklopediye katkıları, Ermeni tarihi açısından önemli olmuştur. Pamukciyan (1990: 49) gayrimüslimlere de Müslümanlar kadar yer ayrılmasına memnun olduğu ansiklopedide, hata ve eksikliklere rastladığı için yazar olmak istediğini ifade eder. Koçu, "Ermeni, Ermeniler" maddesinde Pamukciyan'ın yaptığı katkıların kesilmesine ilişkin üzüntüsünü hafif sitemkâr bir tonla şöyle dile getirir: "Nihayet bu İstanbul Ansiklopedisinin yazı âilesi arasında da aydın bir ermeni genci, Kevork Pamukciyan bu şehir kütüğüne pek kıymetli maddeler vermiştir. Sebebi bizce meçhul, K. Pamukciyan bir yıldan fazlacadır ki bu yardımını kesmiş bulunmaktadır. Bu "Ermeni, Ermeniler" maddesi de onun güvendiğimiz kalemine emânet edilmiş bulunuyordu. Bu icmâl ile yetinildi; adını sevgi ile kaydı de bir vecîbe bildik." (Koçu, 1971: 5204)

⁸ Sedgwick (1985), erkekler arası homososyal ilişkiler ile homoerotik ilişkiler arasında bir süreklilik bulunduğunu; modern homofobinin işlevlerinden birinin bu ikisini karşıt kutuplara yerleştirmek olduğunu söyler. "Homoerotik erkek altkültürü" ile kentli altsınıfların homososyal mekânlarda sürdürdükleri, erotik ve sosyal bağlılıkların süreklilik içerisinde olduğu, on sekizinci yüzyıl ile birlikte saraydan giderek özerkleşen, yirminci yüzyıla gelindiğinde ise kahvehane, meyhane, hamam gibi mekânlarında varlığını cılızlaşarak da olsa sürdüren altkültürü kastediyorum.

⁹ Bu sınıftaki arşiv malzemesi efemera olarak kataloglandığı için, efemeral sözcüğünün geçici, kısa ömürlü gibi sözcüklerle karşılamak yerine aynen bırakmayı tercih ettim.

¹⁰ "Bütün yaşayanların *içsel* nedenlerle öldüğünü, inorganik olana geri döndüğünü hiç istisnası olmayan bir deneyim olarak kabul edersek, sadece şunu söyleyebiliriz: 'Tüm

yaşamın hedefi ölümdür.' Bunu tersinden alırsak da şunu söyleyebiliriz: *'Cansız varlıklar, canlılardan önce vardı.'*" (Freud, 2011a: 48)

¹¹ LaCapra, Freud'un kayıp nesnenin yerine geçen ikame olarak fetiş tanımından yola çıkar. Freud'a göre fetiş nesne, oğlan çocuğunun annenin iğdiş edilmişliğini yadsıması sürecinde ortaya çıkar. Küçük oğlanın bir zamanlar varlığına inandığı anne penisinin ikamesi olarak fetiş nesne atanırken, yokluk hem alıkonulur hem de yadsınır. Fetiş nesne olağandışı gücünü, ikame nesnenin atanması sürecinde iğdiş edilmenin yarattığı dehşetin yönlendirilmesinden alır (Freud, 2011b: 340-341). Fetiş nesnenin olağandışı gücünün, arşivin hummalı bir biçimde genişleyerek kendi yıkımına yol açmasına neden olduğunu düşünüyorum. Freud'un (2011b: 341) fetişin erkeklere özgü olduğunu ve onları eşcinsellikten "koruduğunu" öne sürdüğünü not etmek isterim.

¹² Ayvaz da (2007: 56) Koçu arşivinin fetişistik bir niteliği olduğunu dile getirir.

¹³ Bazı örnekler için bkz. Ben-Naeh, 2005; Özdemir, 2019; Peirce, 2000; Semerdjian, 2012.

¹⁴ Koçu'nun tarihyazımı pratiğinde gündelik hayatın en "hurda" ayrıntılarını masalsı biçimlerde anlatmak öne çıkar. Canlı tasvirleri ve hikayelendirme üslubu, ustaları olarak andığı Ahmet Rasim ve Ahmet Refik Altnay'dan etkilenmiştir.

¹⁵ Hüsnü Kınaylı'nın Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde kullandığı müstear isimlerden biri olduğu konusunda mutabakat bulunuyor.

¹⁶ SALT Araştırma'nın düzenlediği İstasyon Programları'ndaki konuşmasında Edhem Eldem de bu konuya dikkat çeker (SALT Online, 2019).

¹⁷ Çocuklara ilişkin 43 madde için bkz. Kınaylı, 1966: 4093-4094; Koçu, 1966: 4073-4074; Koçu, 1966: 4057-4093; Sağmalcılı, 1966: 4094; Taşkın, 1966: 4088-4090.

¹⁸ *Dellâknâme-i Dilküşâ için bkz. Bardakçı, 2005; Delice, 2015.*

¹⁹ Tarihçilik ile hikayeciliği birleştiren Koçu, pek çok tarihi kurmaca kitabın da yazarıdır.

²⁰ Gönüllü (2018: 8) ansiklopedide Bozcalı'ya ait 901 illüstrasyon saptamıştır.

²¹ Burada tarihi gerçeklerin çarpıtılmasını savunmadığımı ve tarihte yorumlama ve öznelğin elbette bir sınırı olması gerektiğini not etmekte fayda görüyorum. Kastettiğim, arşivi halihazırda herkesçe kabul edildiği varsayılan tarihsel hakikatleri ispat etmesi beklenen bir bilgi deposu olarak gören epistemolojinin sorgulanması.

²² Emre Ayvaz (2007) ansiklopediyi otobiyografik bir metin olarak okumuştur. Ben de ansiklopediyi daha önce bir öz-anlatı olarak ele almıştım.

²³ Koçu, Göztepe'deki aile köşkü satınca semtinden uzaklaşmadan yine Göztepe'de, hiç sevmediği apartman dairelerinden birine taşınmıştır.

- ²⁴ Sözü edilen, ansiklopedinin 1944-1951 yılları arası dönemdeki, Ankara Caddesi'nde bulunan yazıhanesidir.
- ²⁵ İddia ettiğim gibi kimsesiz çocuğun arşivin heterozamansal gelecek kurgularının yerine koyduğu bir fetiş nesne olduğunu kabul edecek olursak, arşivin belirsiz yazgısının kimsesiz bir çocuğun ellerine bırakılması ironik bir durum teşkil eder.
- ²⁶ Yazıya, İşli'nin arşivi incelerken çekilmiş fotoğrafları eşlik etmektedir.
- ²⁷ Erdem Yücel aynı sene kendisiyle yapılan bir söyleşide arşivin son durumunu gören birkaç kişiden biri olarak ansiklopedinin tüm maddelerinin yazılmış olduğu iddiasına karşı çıkmıştır (2019: 156).
- ²⁸ Irvin Cemil Schick, Reşad Ekrem Koçu'nun "Esnaf Destanı" adlı uzun şiiri İstanbul Ansiklopedisi'nde iktibas ederken şairin adını "Âşık Râzî" olarak verdiğini ancak destanın basılı olduğu kâğıtta şairin isminin iki defa "Âşık Rûzî" (yahut belki Ravzî) olarak geçtiğini belirtir (2017: 11). Ergün, Âşık Râzî'nin meydan şairlerine ilişkin yazı ve kitaplarda adının pek geçmediğini, ürünlerinin pek az tanındığını söyler (Ergün, 2010: 48).
- ²⁹ Osman Cemal Kaygılı (2016), İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri kitabında Üsküdarlı Vasıf'tan söz eder. Ayrıca bkz. Ercan, 2004.
- ³⁰ Bülent Tanju gözden kaçmış bir defterin, bir kutunun veya dosyanın içinden çıkması ihtimalinin, zayıf da olsa halen bulunduğunu söyledi (Kişisel görüşme, 26.03.2021).
- ³¹ Pamuk, İstanbul: Hatıralar ve Şehir'de şöyle der: "Reşat Ekrem Koçu'nun hüznü olmak için başka bir kuvvetli nedeni daha vardı: Yirminci yüzyılında İstanbul'da bir eşcinsel olmak." (2016: 151)
- ³² Örneğin "Ermeni, Ermeniler" ve "Ermeni Patırdıları" maddeleri, resmi tarihle uyumludur. İsmail Hami Danişmend'in İzahlı Osmanlı Tarihi *Kronolojisi*'nden uzunca bir alıntıda oluşan "Ermeni Patırdıları" maddesinin sonundaki "İstanbul Ansiklopedisi İkinci Sultan Abdülhamidi rahmetle yâd eder." ibaresi dikkat çeker (Koçu, 1971: 5208).
- ³³ Altnay'ın dikkat çektiği üzere, "Çilergül (Kız Oğlan)" maddesinde oryantal dansöz Çilergül'ün "fuhuş aleti bir sapık" olmadığı söylenirken, "Gypsy" maddesinde Çilergül doğumda verilen ismiyle "sapık delikanlı" olarak anılır (Koçu, 1964: 3982, 1973: 7030; Altnay, 2015: 98).

Kaynakça

- Ahıska M (2005). *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyaçılık ve Politik Öznellik*. İstanbul: Metis.
- Altnay R E (2015). The Queer Archivist as Political Dissident: Rereading the Ottoman Empire in the Works of Reşad Ekrem Koçu. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 89-102.
- Arondekar A (2009). *For the Record: On Sexuality and The Colonial Archive in India*. Durham ve Londra: Duke University Press.

Arondekar A vd. (2015). Queering Archives: A Roundtable Discussion. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 211-231.

Ayvaz E (2007). Reşat Ekrem Koçu's İstanbul Ansiklopedisi; or an Obsessive Collector's Attempt to Make His Private Narrative Public. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Bardakçı M (2002). Reşad Ekrem "Cemal Âşığı" İdi Ama İntihalci Değildi! *Hürriyet*, 26 Mayıs. <https://www.hurriyet.com.tr/resad-ekrem-cemal-sigi-idi-ama-intihalci-degildi-74394>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

Bardakçı M (2005). *Osmanlı'da Seks*. İstanbul: İnkilâp.

Bardakçı M (2010). Reşad Ekrem'in Ansiklopedi Macerası: 1. *Habertürk*, 20 Ağustos. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/544064-resad-ekremin-ansiklopedi-macerasi-1>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

Ben-Naeh Y (2005). Moshko the Jew and His Gay Friends: Same-Sex Sexual Relations in Ottoman Jewish Societies. *Journal of Early Modern History*, 9 (1), 79- 108.

Boone J A (2015). *The Homoerotics of Orientalism*. New York: Columbia University Press.

Boone J A (2017). Creating a Queer Archive in the Public Eye: The Case of Reşad Ekrem Koçu. *GLQ*, 23 (1), 51-81.

Burton A (2003). *Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home and History in Late Colonial India*. Oxford ve New York: Oxford University Press.

Burton A (2005). Introduction: Archive Fever, Archive Stories. İçinde: A Burton (der) *Archive Stories: Facts, Fictions, and the Writing of History*, Durham ve Londra: Duke University Press, 1-24.

Cook T ve Schwarz J M (2002). Archives, Records, and Power: From (Postmodern) Theory to (Archival) Performance. *Archival Science*, 2, 171-185.

Cvetkovich A (2003). *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham ve Londra: Duke University Press, e-kitap.

Derrida J (1995). Archive Fever: A Freudian Impression. Çev. E Prenowitz, *Diacritics*, 25 (2), 9-63.

Delice S (2015). The Janissaries and Their Bedfellows: Masculinity and Male Friendship in Eighteenth-Century Ottoman İstanbul. İçinde: G Özyeğin (der), *Gender and Sexuality in Muslim Cultures*, Farnham: Ashgate, 116-36.

Düngelen F (1971) Ermeni Esnaf Civanları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5205.

Edelman L (2007) Ever After: History, Negativity, and the Social. *South Atlantic Quarterly*, 106 (3), 469-476.

Edenheim S (2014) Lost and Never Found: The Queer Archive of Feelings and Its Historical Propriety. *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 24 (3), 36-62.

Ercan A M (2004). İstanbul Yazılı Kültür Ortam Destancılığının Zirvesinde Bir Üsküdarlı: Vâsif Hiç. İçinde: *Üsküdar Sempozyumu I 23-25 Mayıs 2003*, Bildiriler Cilt 2, İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı, 370-383.

Ergün M (2010). Bir Tutku Ürünü: İstanbul Ansiklopedisi. *Müteferrika* 38 (2), 3-54.

Eyice S (1975). Aramızdan Ayrılan Bir İstanbul Tarihçisi Reşat Ekrem Koçu. *Pirelli* 134 (Kasım), 8-9.

Eyice S (1994). İstanbul Ansiklopedileri. İçinde: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* Cilt 4, İstanbul: Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı, 218-221.

Eyice S (1998). İstanbul Ansiklopedisi Anıları. *Album*, 2 (Mart), 62-67.

Freud S (2011a). *Haz İlkesinin Ötesinde, Ben ve İd*. Çev. A Baboğlu, İstanbul: Metis.

Freud S (2011b). *Cinsellik Üzerine*. Çev. Emre Kapkın. İstanbul: Payel.

Gökman M (1978). *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik Altınay: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gönüllü A B (2018). Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde Sabiha Rüştü Bozcalı'nın İllüstrasyonları Üzerine. *Journal of Strategic Research in Social Science*, 4 (1), 1-16.

İşli E N (2010). Kültür Hayatımızın Dinmeyen Yarası: Reşad Ekrem Koçu ve Tamamlanamayan İstanbul Ansiklopedisi. *1453: İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 9, 58-65.

Jagose A M (1996). *Queer Theory: An Introduction*. Melbourne: Melbourne University Press.

Kaygılı O C (2016). İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri. Haz. A Akan, İstanbul: Gram.

Kınaylı H (1966). Çocuk Yâverler; İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 4093-4094.

Kınaylı H (1971). Esnaf Ordu Alayları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5328-5334.

Koçu M (1966) Çocuk Dostları Derneği. İçinde: *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 4073-4074.

Koçu R E (1959). Andriomenos (Nikola) ve Andriomenos Fotoğrafhanesi. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 852-853.

Koçu R E (1959). Arif Nefer. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 980-981.

Koçu R E (1960). Ataayakut (Murad). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1179

Koçu R E (1960). Ayak (İstanbul'da Çıplak, Yalın). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1370-1378.

Koçu R E (1960). Baldır, Bacak, Ayak Masajı Resimleri. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 1980-1981.

Koçu R E (1961). Bitirim (Abdullah). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 2824-2825

Koçu R E (1965). Çilergül (KızOğlan). İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi, 3981-3983.

Koçu R E (1966) Çocuk; Çocuk (Âilesiz, Kimsesiz Çocuklar); Çocuk, Azgın Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Babaların Kötü Kalender Terbiyesi Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Bayram Rozetçisi Çocuklar; Çocuk, Evinden Kaçan Çocuklar; Çocuk, İstanbul Çocuğu; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsili; Çocuk, İstanbul Çocuklarının İlk Tahsil Mecburiyeti Fermanı; Çocuk, Kimsesiz Çocuklar Yurdu; Çocuk, Kimsesiz Çocukları Yetiştirme Yurdları; Çocuk, Mahalle Çocuğu, Mahallebi Çocuğu; Çocuk, Yalın Ayaklı Çocuklar; Çocuk, Üniformalı Çocuklar; Çocuk, Üvey Anaların Kurbanı Çocuklar; Çocuk, Viyana Çocuk Korosu; Çocuk, Yurdun Herhangi Bir Yerinden İstanbul'a Kaçan Çocuklar; Çocuk Bağçeleri; Çocuk Bürosu; Çocuk Canbazlar, Akrobatlar; Çocuk Çıraklar; Çocuk Dilenciler; Çocuk Esirgeme Kurumu; Çocuk Gazete Satıcılar, Müvezziler; Çocuk Hamam Uşaklar, Dellâklar; Çocuk Hırsız Çeteleri; Çocuk Hırsız Yahudiler Vak'ası; Çocuk Hırsızlar; Çocuk Hırsızları, Çocuk Hırsızlığı; Çocukları Koruma Birliği; Çocukların Geceleri Fenerli Sefer Duâsı Alayı; Çocukların Köşesi (İstanbul Radyosunda); Çocukların Yer Mahyaları; Çocuklu Ailenin Kira ile Mesken Bulma Zorluğu; Çocuk Padişahlar; Çocuk Psikiyatrisi Enstitüsü; Çocuk Seyyar Satıcılar; Çocuk Tulumbacılar; Çocuk Yankesiciler; İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Koçu Yayınları, 4057-4094.

Koçu R E (1966). Destan, Destanlar. İçinde: R E Koçu (haz.) *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Koçu Yayınları, 4520-4523.

Koçu R E (1971) Ermeni, Ermeniler. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5203-5204.

Koçu R E (1971) Ermeni Patırdıları. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5206.

Koçu R E (1971) Ermeni Dülder Güzeli. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt X, İstanbul: Koçu Yayınları, 5204-5205.

Koçu R E (1973) Gipsy. İçinde: R E Koçu (haz.), *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt XI, İstanbul: Koçu Yayınları, 7030-7031.

LaCapra D (1985) *History and Criticism*. Ithaca ve Londra: Cornell University Press.

Levi A S (2014). Hafızanın “Dayanılmaz Hafifliği”: Arşivler ve Müzelerde Türk Yahudi Kadını. İçinde: L Neyzi (der), *Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye’de Bellek Çalışmaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 121-149.

Marshall D, Murphy K P ve Tortorici Z (2015). Editor’s Introduction, Queering Archives: Intimate Tracings. *Radical History Review*, 122 (Mayıs), 1-10.

Mbembe A (2002). The Power of the Archive and Its Limits. İçinde: C Hamilton vd. (der) *Refiguring the Archive*, Cape Town ve Dodrecht: Kluwer, 19-26.

Medyascope (2019) Şehir Hepimizin: Reşat Ekrem Koçu ve İstanbul Ansiklopedisi Projesi. https://youtu.be/g2n6H7K_go8. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

Nalçaoğlu H (2009) “Arşivselliğin” Kapanışı: Toplumsal Hafıza ve Arşiv Olarak İnternet. *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Voyvoda Caddesi Toplantıları*. http://www.obarsiv.com/pdf/halil_nalcaoglu.pdf. Son erişim tarihi, 19/05/2021.

Özberki A (1984). Bir Tanığın Seyir Defterinden: De Chirico’dan Koçu’ya Sabiha Bozcalı’nın Olağanüstü Serüveni. *Milliyet*, 13 Mart.

Özdemir Y (2019). *Osmanlı’da Pederasti (1451-1839)*. İstanbul: Libra.

Özel O (2012) *Dün Sancısı: Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamukciyan K (1990). Reşad Ekrem Koçu’dan Hatıralar. *Tarih ve Toplum*, 83 (Kasım), 49-51.

Pamuk Orhan (2016). *İstanbul: Hatıralar ve Şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SALT Online (2019). Edhem Eldem “Tarihçi Gözüyle Reşad Ekrem Koçu’nun İstanbul Ansiklopedisi” | SALT Beyoğlu. <https://youtu.be/BrQc5keYoks>. Son erişim tarihi, 01/05/2021.

- Sarıtaş E (2020). *Cinsel Normalliğin Kuruluşu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Heteronormatiflik ve İstikrarsızlıkları*. İstanbul: Metis.
- Schick I C (2017). Sunuş. İçinde: I C Schick (haz.), *Hûbân-nâme-i Nev-edâ: Bir İstanbul Esnaf Güzellemesi*, İstanbul: Kalem ve Hokka Yayınları.
- Sedgwick E K (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.
- Sedgwick E K (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Semerdjian E (2012). "Because He is so Tender and Pretty": Sexual Deviance and Heresy in Eighteenth-century Aleppo. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 18 (2), 175-199.
- Steedman C (2002) *Dust: The Archive and Cultural History*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Stoler A L (2002). Colonial Archives and the Arts of Governance. *Archival Science*, 2, 87-109
- Ulucutsoy Hasan. "Reşad Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi." *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 no.1 (Bahar 2015): 103-125.
- Yücel E (2019). *Reşad Ekrem Koçu: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ.

Sivas Katliamı Yas ve Bellek

Vahdet Mesut Ayan, Bağımsız Araştırmacı, ORCID:0000-0002-7481-1848,
e-posta: vahdetmesut@gmail.com

2020’de İletişim Yayınları’ndan çıkan ve Ozan Çavdar tarafından kaleme alınan *Sivas Katliamı Yas ve Bellek*, yazarın doktora tez çalışmasına dayanmakta. 2 Temmuz 1993’te Sivas’ta gerçekleşen katliamda yakınları öldürülen insanların 2 Temmuz’u ve Madımak Otelini “nasıl hatırladığını, nasıl anlattığını, nasıl andığını ve bu travmatik anıyla nasıl başa çıktığını” (s.13) inceleyen, bunu yas ve bellek kavramlarıyla araştırmayı amaçlayan bir kitap. Bu anlamıyla yazar, Sivas Katliamını konu alan diğer kitap ve tezlerden farklılaşarak literatüre önemli bir katkı sunuyor; zira yazarın da deyişiyle bu olay üzerine yazılan hiçbir metin, katliamda yakınlarını kaybedenlerin anlatılarına dayanarak oluşmamıştır (s.16). Derinlemesine görüşme yönteminin kullanıldığı kitabın literatüre bir diğer katkısı ise, 1990’lı yıllardan itibaren dünyada ve Türkiye’de ilgi görmeye başlayan bellek çalışmalarınıdır.

Yazar, Maurice Halbwachs’ın geliştirdiği bellek kavramından yola çıkarak belleğin toplum ve gündelik ilişkiler içinde inşa edildiğine, sosyal olarak çerçevesine ve dolayısıyla belleğin sosyal bir inşa süreci olduğuna vurgu yapıyor. Belleğin bu tanımı ise Çavdar’ı kolektif bellek kavramına götürüyor; zira günlük hayatta kullandığımızın aksine belleği, bireyden ziyade sosyal ilişkiler çerçevesi içinde inşa edilen bir olgu olarak düşünmek belleğin kolektif yanını öne çıkarmaktadır. Belleği bir kez sosyal bir inşa süreci olarak tanımladığımızda ise, onun çok katmanlı yapısını kabul etmiş oluyoruz; çünkü yazarın da belirttiği gibi birey, aileden başlayarak birden çok grubun üyesidir ve kişinin belleği, bu grupların çeşitliliği ölçüsünde birden çok katmana sahiptir. Buradan hareketle Çavdar’ın çalışmasının temel iddialarından biri, “Halbwachs’ın soyut bir biçimde üzerinde durduğu farklı bellek perspektifinin, ampirik bilgi yardımıyla değerlendirilmesi ve zenginleştirilmesidir” (s. 15). Bellek katmanlarında önemli yer tutan yas, mekân ve ritüel kavramları, çalışmada kolektif bellekle ilişkilendirilmiş ve bu kavramlar kitabın kavram setlerini oluşturmuştur; zira yine yazara göre, bellek anlatıların yanı sıra mekân ve hatırlama eylemleriyle de somut olarak inşa edilmektedir.

Bu kapsamda kitap dört bölümden oluşmaktadır; ilk bölüm, kitabın kuramsal ve kavramsal çerçevesini sunarak okuyucuyu kolektif bellek çalışmaları konusunda

bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Kitabın ana eksenini oluşturan *kolektif bellek*, *travmatik bellek*, *yas ve kayıp*, *mekân* ve *ritüel* gibi kavramlar bellek çalışmaları merkeze alınarak incelenmiştir. Okuyucu için gayet anlaşılır bir dille yazılan bu bölüm, kitabın kuramsal kısmının dayandığı literatür araştırmasını da detaylı bir biçimde okuyucuya aktarmaktadır. Çavdar'ın kitabın bu bölümünde, *mekân* ve *ritüel* kavramlarını açıklaması ve belleğin inşa sürecinde bu iki kavrama sürekli göndermede bulunması, yazarın bellek inşa sürecini sadece katılımcıların anlatılarına dayandırmadığını göstermektedir; çünkü *mekân* ve *ritüellerin* belleğin inşa edilmesindeki rolü oldukça önemlidir.

Çalışmanın ikinci bölümü, Alevi belleğinin daha iyi anlaşılması amacıyla Aleviliğin siyasi tarihine dair genel bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeve, katılımcılar tarafından Alevi belleğinin nasıl inşa edildiğini gösterirken, katliamın tarihsel bir arka plana yerleşmesinin de önünü açmıştır. Böylece bu bölüm, 2 Temmuz 1993'te gerçekleşen katliamı tarihsel/toplumsal bir bağlama oturtarak Sivas Katliamının kendisinden önce gerçekleşen Malatya, Çorum ve Maraş katliamlarıyla ilişkisini kurmuştur. Bu katliamlara dair bir izlek sunarak Sivas Katliamını belirli kırım sürecinin son halkası olarak işlemek, Sivas Katliamı ile alakalı toplumsal belleğin Malatya, Çorum ve Maraş katliamları dahilinde inşa edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Türkiye medyasının katliamı şahısların (Aziz Nesin) sorumluluğu olarak gösteren ya da "galeyana gelen", "tahrik edilen" grupların eylemiyle sınırlı tutan yayınları da düşünüldüğünde yazarın Sivas'ı, Alevilere dönük diğer katliamlarla ilişkilendirmesi bellek çalışması bakımından gerekli bir unsurdur. Yazar, bu hususun hakkını vererek ve tarihsel bir izlek sunarak katliamı, Cumhuriyet tarihinde Alevilere dönük kırımların içerisine yerleştirirken, katılımcıların Sivas'a ilişkin kolektif belleğini de analiz ediyor.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Çavdar, "Bellek Topluluğu Olarak Sivas Aileleri"ni inceliyor. Derinlemesine görüşmelerin yer aldığı bu bölümde yazar, kolektif belleğin karmaşık yapısına işaret ederek, ailelerin ve onların belleklerinin homojen bir şekilde değerlendirilemeyeceğini; bilakis aileler ve belleklerin birbirinden farklılaştığını iddia ediyor ve bu iddiasını katılımcıların yorumlarıyla somutlaştırıyor. Ailelerin kayıplarıyla "ne yapacakları" konusunda hem benzerlikler hem de farklılıklar bulunduğunu belirten Çavdar, aileleri kamusal görünürlük açısından iki gruba ayırıyor. Sivas Katliamında hayatını kaybedenlerin bir kısmının Türkiye'nin önemli entelektüelleri olması, entelektüellerin yakınlarının hatırlama çerçevelerini kuran önemli bir etmen olarak belirmektedir. Bu gruptaki aileler, hayatını kaybeden yakınlarının entelektüel faaliyetlerini bir miras olarak görürken, bu üretimi kamusal alanda daha görünür kılmaya çalışmaktadır. Bu süreçte haliyle hayatını kaybedenlerin yakınları da kamusal alanda görünür olmaktadır (s. 95).

Diğer gruptaki ailelerin kayıplarının ise, ekseriyetle çocuk ve gençlerden oluşması, bu ailelerin kamusal alanda görünürlüğünü görece kısıtlamaktadır; zira bu ailelerin ortak çabası katliamı unutturmamaktır (s. 154). Kolektif belleğin sadece geçmişle değil, bugünle de ilişkili olduğu düşünülürken, yazarın buradaki amacı ve çabası anlaşılıyor. Çavdar, bu yolu kat ederek hem belleğin çok katmanlı yapısını hem de bu katmanlar aracılığıyla yeniden nasıl inşa edildiğini göstermiş oluyor. Bu anlamıyla belleğin statik değil; aksine dinamik bir yapısı olduğu ve kayıplarla, sosyal çevreyle, sınıfsal ve kültürel düzeyle yakından ilişkili bir özellik taşıdığı ortaya çıkıyor.

Bu bölümde üzerinde durulması gereken bir başka husus ise “karşı bellek” kavramıdır. Yazar, hem katliamın ardından Aziz Nesin etrafında örülen “tahrir” tartışmalarını hem de Başbağlar Katliamının sürekli olarak gündemde tutulmasını “karşı bellek ya da “resmi bellek” olarak kavramsallaştırmıştır. Ağırlıklı olarak sağcı/siyasal İslamcı ideolojinin, ailelere yönelttiği “Aziz Nesin tahrir mi etti”, “Başbağlar, Sivas’a karşılık mı yapıldı” gibi soruları da bu kavramsallaştırmaya bağlı olarak “karşı bellek” ya da “resmi bellek” üzerinden değerlendirmiştir. 1915’te gerçekleşen Ermeni Soykırımının karşısına yerleştirilen Hocalı Katliamı da hesaba katıldığında devletin böyle bir bellek üretim sürecinde dâhil olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da belleğin ve kolektif belleğin dinamik yapısını gösterdiği gibi onun bir mücadele alanı olduğunu da göstermektedir. Yazarın bu kavramı kullanmasının hem kendi çalışmasına hem de gelecekteki bellek çalışmalarına önemli katkılar sunacağını düşünebiliriz.

Çalışmanın son bölümünde ise, Sivas Katliamının belleğinin kuruluşu açısından önemli mekânlar ve ritüeller üzerinde durulmuştur. Bölümde katılımcıların Sivas ve Madımak Oteli’nin belleklerindeki etkisi ve bu mekânların kendileri için ne anlam ifade ettikleri üzerine katılımcıların yorumlarına yer verilmiştir. Belleği oluşturan ve inşa eden anıtlar, müze-evler, mezarlıklar, mahkemeler görüşülen konular arasındadır. Belleğin katmanlı yapısı burada da açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu bölüm bittiğinde belleği oluşturan ve yeniden inşa eden katmanları, bunların birbiriyle olan ilişkilerini katliamda yakınlarını kaybetmiş ailelerin anlatıları üzerinden okuyabiliyoruz.

Bu bağlamda dört bölümden oluşan *Sivas Katliamı Yas ve Bellek*, kavram seti ve kuramsal yaklaşımıyla alana katkı sunarken, derinlemesine görüşme yöntemiyle kavram ve kuramları bütünleşik bir biçimde okuyucuya sunmaktadır. Kitap bir yandan bellek ve yasin mekân ve ritüellerle etkileşimini ortaya koyarken diğer yandan karşı bellek ve kolektif bellek kavramlarıyla belleğin dinamik yapısına ışık tutmaktadır. Kullanılan sarif dil sayesinde kitap, sadece alanda akademik çalışma yürütenlere değil, her kesimden okuyucuya hitap edebilmektedir.

Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi

Engin Kılıçarslan, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisat Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0003-1217-2558,
e-posta: enginkilicarslann@gmail.com

Serdar Şahinkaya'nın kaleme aldığı ve birinci baskısı Aralık 2019'da Telgrafhane yayınlarından yapılan eser çok zengin bir kaynakçayla hazırlanmış, üç ana başlık ve 21 alt bölümden oluşmaktadır. Sonuç bölümünü takiben 7 adet ek olmak üzere toplam 189 sayfadan oluşmaktadır. Tanıtım bültenini ve önsözünü Prof. Dr. Bilsay KURUÇ hocanın yazdığı bu önemli yapıt bizleri 1930 Sanayi Kongresi'ne götürüyor. Kuruç'a göre bu kongre bir yandan geçmişle yüzleşme anlamına gelirken bir yandan da geleceğe ilişkin sanayi hareketinin adımlarını oluşturur. O günün şartları altında fotoğrafı çekilen sanayi durumu ilkel bir yapıyı gösteriyor ve Osmanlıdan miras kalan ekonominin sanayisiz bir ekonomi olduğunu ispat ediyor. 20. yüzyılda cumhuriyetin güçlü bir şekilde var olabilmesi ve gelişebilmesi sanayileşebilmesine bağlıdır. 1929 dünya buhranı yıllarında ve 1930'lu yılların başında devletin ekonomi alanında örgütlenişi önemli bir mesele haline gelmişti. Kalkınma davasına inanmış Cumhuriyetçi kadrolar için büyük endüstri kurmanın gereği fabrikalaşma hareketi memleketin çeşitli yerlerinde başlamalıydı. Geçmişten miras kalan ilkel sanayi yapısı ve büyük buhranın getirdiği zorluklar cumhuriyetçi kadroları sanayileşme yoluna yönlendirdi. 1930 Sanayi kongresi, Türk parasını koruma kanunu ve Merkez Bankasının kurulması Cumhuriyet'in kendi ekonomisini inşa etmek üzere attığı önemli adımlardan birkaçıydı.

Şahinkaya, 1930 sanayi kongresi bildirisine Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası (2009) adlı kitabında yer vermiş, edindiği yeni bilgi birikimleriyle bu kitabı oluşturmuştur. Yazar, 1930 yılının cumhuriyet iktisadı için bir makas değişikliği olduğunu iddia eder. İsmet Paşa'nın Sovyetleri ziyareti ve Sovyetlerin finansman desteği ile 1933 yılındaki birinci sanayi planı ve devlet fabrikalarının kurulmasıyla makas değişikliğinin hamlelerinin atıldığını düşünür.

Kitap üç bölümden ve ekler kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde 1930 sanayi kongresi öncesi 1920'ler Türkiye'sine, ikinci bölümde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Sanayi Kongresi'ne ve üçüncü bölümde Sanayi Kongresi sonrasına değinmektedir.

Yazar kitabını belge tarama ve çözümleme tekniği ile oluştururken özellikle dönemin gazete küpürlerinden ve farklı kurumların arşivlerinden bolca faydalanmıştır. Eserin hedef okur kitlesi sadece akademik çevreyi oluşturmamaktadır. Cumhuriyet dönemi ekonomisine ilgi duyan ve dönemin tarihsel önemini merak eden herkese hitap edecek düzeyde ve yalındır. Yazar, iktisat akademisine ve konuya ilgi duyan herkese zengin ve hacimli dipnotlarla, ilgili dönemin daha iyi anlaşılabilmesine olanak sağlayan farklı kaynak kitap önerileri de sunmaktadır.

Birinci bölümde yazar 1930 Sanayi Kongresi öncesi Osmanlıdan devralınan sanayi mirasına değinmektedir. Yazar, esaslarının 1923 İzmir İktisat Kongresine dayandığı Cumhuriyet'in modern kapitalist ekonominin oluşması için öngördüğü mekanizmanın 1920'lerin sonuna doğru bozulduğunu ve bozulmanın nedeninin de Osmanlıdan devralınan zayıf iktisadi miras olduğunu belirtmektedir. Şahinkaya, Osmanlıdan devralınan iktisadi mirası sayısal verilerle/tespitlerle desteklemektedir. 1917 yılında yayımlanan sanayi sayımı sonuçlarına göre sanayi tesislerinin toplam sayısı 1915 yılında sadece 282 adettir. Bu sayıdan da sadece 194 adeti faal durumdadır. Bununla birlikte sanayi kesiminin oldukça ilkel bir nitelik taşıdığını da belirtilmektedir. 1913-15 yılları arasında toplam sanayi üretim değerinin yaklaşık %82'si gıda ve dokuma sanayiinden kaynaklanıyor ve istihdamın büyük bir kısmı bu iki sektör tarafından karşılanıyordu. Bu anlamda bakıldığında yazarın tespitine göre, Osmanlı sanayisiz bir toplumdur ve Osmanlıdan miras kalan ekonomi gerçek nitelikte bir sanayi niteliği taşımamaktadır. Yazar'ın iddiasına göre Osmanlı, Kıta Avrupa'sında ve İngiltere'de filizlenen ve büyüyen sanayi devrimi trenini kaçırmıştır. Gerileyen imparatorluk Avrupa'da gerçekleşen aydınlanmanın bilimsel ruhunu ve sanayi hamlesini kavrayamamıştır. Yazar Ziya Gökalp'ten alıntı yaparak durumun tespitini okuyucuya şöyle aktarmıştır (s.32):

“Bugün bizim için asrileşmek demek, Avrupalılar gibi zırhlılar, otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek demektir. Asrileşmek şekil ve yaşayış yönünden Avrupalılara benzemek değildir. Ne zaman ki, bilgi ve sanayi mallarını Avrupa'dan alma mecburiyetinden kurtuluruz, işte o zaman asrileşmiş olduğumuzu anlarız.”

Cumhuriyet kadroları, cumhuriyeti yerleştirmenin ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın yolunun sanayileşmek olduğu bilincindedir. Ancak, 1929 dünya iktisadi buhranıla ülkede sermaye birikimi sorununun acil çözüm bekleyen bir mesele olduğu anlaşılmalıdır. Cumhuriyet kadroları da büyük buhranların, büyük ölçekli yeni teknolojiyi barındıran sanayileşme ile aşılabileceğini düşünmektedir. Kemalist aydın ve yöneticiler iktisadi bağımsızlığın sanayileşme olgusuyla güvence altına alınacağı konusunda ısrarlıdır. İktisadi anlamda güçlü olmak sanayileşme

ile sağlanmalıdır. Özetle söylemek gerekirse Cumhuriyetçi kadrolar için slogan haline gelen anahtar cümle: “Türkiye sanayileşmek mecburiyetindedir.” Dünya buhranı 1920’ler ekonomisinin zayıflığını ortaya koymuş ve sanayileşmek için devletin harekete geçmesi ve yönlendirmesi kaçınılmaz olmuştur. Yazar’ın belirttiği ve ısrarla vurguladığı nokta yeni rejimin en büyük sorununun sermaye birikimi olduğudur. Bunun için rejim kadroları özel girişimciliğe karşı değildir ve birikim için temel anahtar kelime sanayidir.

Yazar’a göre yeni bir devletin kuruluşundan itibaren önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. Kapitalizm ve sanayileşmenin gelişmesi geri kalmış bir ekonomik yapı içerisinde nasıl gerçekleşecektir? Kaldı ki 1923’te Türkiye %80’ini köylülerin oluşturduğu 13 milyonluk bir köylüler ülkesidir ve bu köylülerin ne kadarının çiftçi olduğu bilinmemektedir. Ne var ki köylüyü çiftçi yapabilmeyen yolu yine sanayileşmekten geçmektedir. Yeni rejim tarım ve ticareti arka vagonlara yerleştiren sanayileşmeyi lokomotif yapan bir görüşe sahip olmalıdır. Bunu sağlayacak iktisadi rejimin adı da devletçiliktir. Ve bu anlayışın taşıyıcı kolonu sanayidir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sanayi bu çerçevede lokomotif sektör olarak düşünülmüştür. Sanayileşme hareketi için somut kararın verildiği 1932 yılında yeni rejimin adı devletçiliktir. Devletçilik ilk kez 1930’un 30 Ağustos’unda Sivas’ta demiryolu açılışında İsmet Paşa tarafından dile getirilmiştir: İktisatta yolumuz devletçiliktir...

Yazar, 1930’lu yılların korumacı ve devletçi sanayi hareketine 1920 Türkiye’sinin zayıf bir zemin sunduğunu ve devletçi hareketin bu yıllarla hesaplaşması olduğunu iddia etmektedir. Ve bu hesaplaşmanın önemli bir adımı ve dönüm noktası yazara göre 1930 Sanayi Kongresi’dir. Artık 1930’da kullanılan temel sloganlardan biri “Türkiye sanayileşmek mecburiyetindedir” olacaktır. Yazar’ın Attila İlhan’dan alıntılanarak vurguladığı üzere Cumhuriyet sanayileşme ile tam bağımsızlığı sağlayacak aksi takdirde Osmanlı’nın son iki yüz yılında olduğu gibi siyasi ve mali bağımlılığını kıramayacaktır.

İkinci bölümde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve 1930 Sanayi Kongresine değinilmektedir. 1929 yılının sonlarında artık dünya buhranı etkisini Türkiye ekonomisi üzerinde iyice göstermeye başlamıştır. Bu etkiler karşısında ülkece tüketim ve tasarruf alışkanlıklarının geliştirilmesi, yerli malının ön plana çıkarılması ve ulusal kaynakların verimli alanlarda kullanılması gibi tedbirler hükümetçe alınmaya başlanmıştır. Bu bağlamda da 1929 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün himayesi altında yarı resmi nitelik taşıyan “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” kurulmuştur. Daha sonra cemiyetin adı 1939 yılında “Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu” olmuştur. Diğer yandan 1931’de kurulan “Türk İktisat Cemiyeti” mevcuttu. Daha sonra bu iki cemiyet 1955’te birleşerek “Türkiye Ekonomi Kurumu” adını almıştır.

Gazi Mustafa Kemal yurt gezilerinden halkın genel görünümü hakkında edindiği bilgi çerçevesinde hükümete bir dizi öneride bulunmuştur. Bu kapsamda halkı israfla mücadeleye ve milli ürünleri kullanmaya teşvik amacıyla kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kuruluşundan kısa süre sonra “Sanayi Kongresi” düzenleme kararı almıştır. 22-23 Nisan 1930 tarihinde “Gayemiz: Türkiye Sanayisi, Türkiye devleti gibi Yeni ve İleri Olmalıdır” sloganıyla Ankara’da toplanmıştır. Kongrede dönemin sanayi envanterini çıkartmak, “Neyimiz var? Neyimiz yok? Gelecekte neler yapabiliriz? sorularına cevap aramak amaçlanmıştır. Kongre yönetmeliğinde kongrenin görevi: Sanayimizin milli ve çağdaş gereklere uygun bir tarzda gelişmesini sağlayacak yollar aramak olarak belirlenmiştir.

Kongre gündeminde dokuz ana başlık bulunmaktadır: 1: Hammadde, 2: Sermaye ve Kredi, 3: Vergi ve Rüsum, 4: Teşvik-i Sanayi Kanunu ve uygulaması, 5: Standart meseleleri, 6: Rasyonalizasyon meseleleri, 7: Ticaret ve Sanayi odalarında sanayicilerin temsili, 8: Sanayi eğitimi, 9: Nakliyat meseleleri. Kongre gündeminden de anlaşılacağı gibi hazırlıklar ciddi ve sıkı bir çalışma gerektirmektedir. Kongre açılış konuşmalarında ana tema kurulacak sanayinin modern olması gerektiği ve modern olmayan sanayinin yok olacağı üzerine kurulmuştur. Sanayileşmek mecburiyetinin tekrar tekrar belirtildiği konuşmalarda fabrikalaşmanın ülkenin üretim kapasitesi açısından önemli olduğu defalarca belirtilmiştir. Kongre rapor ve zabıtları kongre sonrasında 887 sayfalık bir kitap olarak yayımlanmıştır. Kongre dokuz ayrı oturumdan oluşmuş ve gerek sektör raporları gerekse vilayet raporları etraflıca tartışılmıştır. Yazar 1930’lı yıllar döneminin özetini Bilsay Kuruç’un değerlendirmeleri ile şöyle özetlemiştir (s.54):

1930’lu yıllar devletin merkez örgütünün kuruluş zamanıdır. Fakat bu yılların asıl önemi devletin ekonomi alanında örgütlenişidir. Bu örgütlenme, ekonominin omurgası halinde oluşur. Bu iş 1931/32’den başlayarak gelişir. 1934/35’ten sonra hızlanır. 1938/39’a varıldığı zaman bir bütünlük kazanmıştır.

Şahinkaya, dönemin yayın organları gazete yansımalarını dipnot şeklinde vererek Sanayi Kongresi çalışmalarının o dönemde ne kadar mühim bir görev üstlendiğini okuyucuya yansıtmıştır. İşçinin, esnafın, bürokratin hep birlikte yer aldığı 1930 Türkiye’sinin tablosunu sayfa 85’te paylaştığı fotoğrafla çok güzel bir biçimde okuyucuya sunmuştur. Fotoğrafta yer alan yazı dönemin özeti niteliğindedir:

“Önce buğdayı bile dışarıdan alırdık. Şimdi ipeklili bile kendimiz yapıyoruz.”

Üçüncü ve son bölümde 1930 sanayi kongresi sonrasında değinilmiştir. 1931 Mayıs’ında toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası kurultayında sunulan programa

göre ekonominin örgütlenişinde temel ilke devletçilik olacaktır. Devletin ekonomideki payının büyümesiyle gerçekleşecek olan yeni sanayi modeli dönemin küçük sermaye grubu tarafından hoş karşılanmaz ve bu durum aşırı devletçilik olarak görülür. 1933 yılından itibaren ise bu model yeni bir modele dönüşmüştür. Yeni olan şey sanayi hareketine katılacak olan milli bankalardır. İş Bankası ve Ziraat Bankası sanayi işlerine kredi verecek ve sanayi hareketinde pay sahibi olacaklardır. Sümerbank ise sanayileşmenin merkez karargâhı olarak düşünülmektedir. Sümerbank modeli sanayileşmede devlet ve özel sermayenin iş birliğine gitmesi demektir. 1934 sonlarında İsmet Paşa şu çok önemli açıklamaları yapmıştır:

“Sanayileşme teknikten, bilgiden, kaynaktan önce bir inanış konusudur. Yani, bir davadır.”

Yazar’a göre cumhuriyet kadroları bu görüşü benimsemiş, geliştirmiş ve 1930’larda bu anlayış çerçevesinde kararlar vermiştir. Cumhuriyet’in onuncu yılında Gazi Mustafa Kemal, geri bir tarım ülkesinden, gelişmeyi yakalamış sanayi ülkesi olmaya doğru geçiş için çok beklenmeyeceğini ifade etmiştir. Sanayileşme kararı verilmiştir ve bu ciddi bir adımdır. 1930’larda benimsenen düşünce: sanayi programla kurulur ve özünde ne istediğini bilmek, tasarlamak ve kurmak vardır. Program bir merkezden yapılır ve yürütülür. Planlı bir ekonomi yaratmak için karargâh Sümerbank’tır. Devlet otoritesiyle müdahale sonucu sanayi devlet eliyle kurulmalıdır. Böylece emperyalist sömürü düzeninden kurtulup planlı bir ekonomiyle bu düzen yıkılmalıdır.

1933’ten sonra devlet sanayi kuruluşlarını gerçekleştirmeye başlar. İlk adım İsmet Paşa’nın bir heyetle birlikte Sovyetlere gitmesi ve anlaşmaya varmasıyla atılmıştır. Bu teknik seyahatle Sovyetlerin Türkiye’de sanayileşme için kredi açacakları netleşir. 1932’nin yaz aylarında Türkiye’de de ilk sanayi programının hazırlığı başlar. Sovyetlerden teknik heyet gelerek çeşitli raporlar hazırlanır. Kredi ve Teknik Yardım Protokolü 1934 yılında Ankara’da imzalanır. Bu sanayileşme adımının ilk eylem belgesini oluşturur. Sanayi hareketinin ilk ve önemli simgesini 1934 Mayıs’ında Kayseri Dokuma Fabrikası oluşturur. İsmet Paşa’nın temeli atarken “kurtuluş hareketinin en inandırıcı delili” dediği fabrikalar hızlı biçimde kurulmaya başlar.

1936 yılının başlarında İktisat vekili Bayar, İkinci Sanayi Programını dile getirir. Dokumadan ve öteki sektörlerden hariç artık madencilik ve enerji sektörlerinin de kurulması zorunlu hal almıştır. Cumhuriyet’in kuruluş dönemi tamamlanırken 1938’de İktisadi Devlet Teşekkülleri Yasası ile sanayileşme hareketi kurumlaşma noktasına varır. Devletin yürüttüğü sanayi hareketi kurumlaşırken özel kesimde

sanayi örgütlenmesi görülmez. 1930'ların sanayi hareketi, 1932'deki modelini 1933'te değiştirmiş, fakat 1938'e geldiği zaman o model de daha farklı ve kapsamlı bir biçim almıştır. Görülmektedir ki sanayileşme her şeyden önce irade ve karar konusudur. 1937 Nisan'ında Karabük'ün temelini atarken Başbakan İnönü çok önemli şu tespiti yapar (s.136):

“Modern ve ileri bir millet endüstrisiz olamaz. Eğer Cumhuriyet rejimi olmasa ve Cumhuriyet Halk Partisinin devletçi politikası takip edilmese idi, endüstrinin bu memlekette kurulması hiçbir zaman tahakkuk edemezdi.”

Sonuç yerine kısmında yazar Cumhuriyet'in geri kalmışlığın kabuğunu kırmak olduğunu söyler. Cumhuriyet ileriye bakıştır ve eskiye dönüşü reddeder. Cumhuriyet yenileşmesi “ulus devlet” yaratan öğelere dayandırılmıştır. Cumhuriyet ile birlikte savaş ya da kahramanlık temelindeki özgüven mirası artık topyekûn ve köklü değişimle üretim temelli bir özgüvene dönüşmüştür.

Başta Gazi Mustafa Kemal ile birlikte cumhuriyetçi kadrolar, ülkenin askeri ve diplomatik zaferle elde edilen bağımsızlığının ancak iktisadi bağımsızlıkla güvence altına alınabileceğinin bilincindedir. Cumhuriyet, sanayileşmeyi iktisadi güçlenmenin esas aracı saymakta ve bağımsızlıkla eş değer tutmaktadır. Yazarın tespitine göre 1930 kongresi bir anlamda Türkiye'nin sanayi kongresidir. Yazar, 1930 Sanayi Kongresi öncesinde sorulan ve cevabını bulan Neyimiz var? Neyimiz yok? sorularını içeren tutarlı bir sanayi envanterinin 2019 Türkiye'sinde olmamasından büyük bir üzüntü duymaktadır. Yine yazarın belirttiği bu dönem için kurduğu sihirli bir denklemin vardır: Demiryolları + Sanayileşme = Devletçilik. Bu denklem temelinde ekonomisini örgütleyen Kemalist Türkiye, ilk defa yirminci yüzyılda geri kalmış ve bağımlı bir ülkenin dış açıkları ve mali esareti olmadan kendi kendine yeten bir sanayileşmeyi gerçekleştirmesinin, ütopyik bir fantezi olmadığını göstermiştir.

Yazar kitabın sonunda yer alan Ekler kısmında ise Sanayi kongresi talimatnamesine, Hakimiyeti Milliye gazetelerinde tarih, konu ve yazar listeleriyle Sanayi Kongresine, Vedat Nedim'in yazısına, Kongre açılışında yapılan konuşmalara, Başkanvekilleri ve komisyonların seçimine, Sanayi Kongresi için Fihrist denemesine ve kongre kapanışında Genel Sekreter Rahmi Bey'in konuşmasına yer vermiştir.

Dr. Şahinkaya büyük bir emekle, tatmin edici zengin kaynakça ve bol dipnotlara yer vererek hazırladığı kitabında 1930 dönemini, öncesi ve sonrasını Sanayi Kongresi çerçevesinde yeniden okumamıza olanak tanımıştır. 1930'lu yılların buhranından çıkış yolu olarak görülen planlamacı, korumacı, devletçilik anlayışı,

21. yüzyılda ülkemiz sorunlarının çözümü adına da iyi bir esin kaynağı olacaktır. Son tahlilde günümüzde yaşanan ve dünyayı sarsan Covid pandemisinin yarattığı krizden çıkış yolu olarak kamuculuk/planlama anlayışının yeniden tartışılacağı da açıktır. Yazar, tıpkı 1929 buhranı gibi dünyayı sarsan krizlerden çıkış adına tartışmalara/literatüre bu eseriyle büyük bir katkı sağlamıştır. Okuyucu bu eseri okuduktan sonra Cumhuriyet ekonomisinin temelini devletçilik ve sanayileşme hamleleriyle atıldığını idrak edecek ve Osmanlıdan miras kalan sömürge ekonomisinden, devletçilik temelinde sanayileşme hamleleriyle, bağımlılığı kıran ve bağımsızlık yolunu açan halkçı ekonomiye nasıl geçtiğimizi görmüş ve anlamış olacaktır. Şahinkaya'nın büyük emekle okurlarına sunduğu bu kitabı, cumhuriyetimizin siyasi ve iktisadi bağımsızlık temellinde nasıl kurulduğunu sunması bakımından okunmaya değerdir.

Kaynakça

Şahinkaya S (2019). *Cumhuriyet İktisadında Makas Değişimi*. Ankara: Telgrafhane Yayınları.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

- Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (ilk harfi büyük ve koyu)
- İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve italik)
- Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
- Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*italik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını...

engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

- i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.
- ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.
- iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.
- iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.

